घर्तमान-लींबडीनरेश-महाराणाश्री ७ दौलतसिंहवर्मणः पौत्रस्य
सद्गतरामगजेन्द्रसिंहस्य स्मारकग्रन्थमालायाः प्रथमं पुष्पम् ॥

श्रीमद्

अमरमार्कण्डेयम्

नाटकम्

महामहोपाध्याय-महाकवि-शङ्करलालनिर्मितम्

तच्च, गुर्जरभाषानुवादसहितम्

लींबडीनरेशवितीर्णोदाराश्रयेण तत्पुत्रेण

खेलशङ्करशर्मणा।

जामनगरे

आतङ्कनिग्रह-नाम्नि मुद्रणालये

तदध्यक्षेण बी. ए. पदवीधरेण

वैद्यशास्त्रि-शङ्करलालाभिधेन

मुद्रयित्वा

प्रकाशितम्

संवत् १९८९ ई. स. १९३३

શબ્દોની રચનાં તદર્થઘટના લક્ષી રહસ્યે કળી
જે કાવ્યામૃતને પિએ રસિક થઈ તાત્પર્ય શોધે વળી
એવા માર્મિકની સદા અછતથી ક્યાં કોક ટાણે અને
કર્ત્તાનો શ્રમ જાણનાર જન તો ભાગ્યે મળે કોકને ॥

Kumarshri Ramrajendra Sinhji.

હેતુવાદ.

ગોબ્રાહ્મણ-પ્રતિપાલક ઝાલાવંશભૂષણ લીંબડીનરેશ મહારાણા શ્રી ૭ દૌલતસિંહજી સાથે વાતચિતમાં કૈલાસપ્રણયી મહાકવિ શંકરલાલનો પ્રસંગ નીકળ્યો ત્યારે એમની કૃતિના ૧૨ નિબંધોમાં કેટલાએક મુંબઈ વેદધર્મસભા તરફથી છપાણા છે તથા ચંદ્રપ્રભા ચરિત્ર પોરબંદર નરેશ સ્વ. ભાવસિંહજીએ છપાવ્યું, શ્રીકૃષ્ણચંદ્રાભ્યુદય નાટક સર ચીનુભાઇ બારોનેટે છપાવી દીધું અને ધ્રુવાભ્યુદય તો લીંબડીરાજ તરફથી છપાયેલ છે પણ છેવટ લખાયેલું અમરમાર્કંડેય નાટક છપાયા વિના રહી ગયું. આ વાત સાંભળતાંજ લીંબડી નરેશે 'આપણે છપાવીએ' આવો ઉદ્‌ગાર જણાવ્યો, એટલે શાસ્ત્રી શંકરલાલના પુત્ર ખેલશંકર પાસેથી શાસ્ત્રીજીની સ્વહસ્ત લિખિત પ્રતિ મંગાવી છાપવા દેવા યોગ્ય એક બાજુ લખેલ પ્રતિ તૈયાર કરી અત્રેના આતંકનિગ્રહ છાપખાનામાં છપાવવું શિરૂ કરાવ્યું દરમ્યાન 'તેનું ગુજરાતી પણ સાથે છપાવવું' એવો લીંબડીનરેશનો સંકલ્પ થતાં ગુજરાતી પ્રતિરૂપક તૈયાર કરી બન્ને સાથે છપાવી આજે સર્વજન સમક્ષ ધરતાં આશા રખાય કે-જેમ શિવભક્તિથી માર્કંડેય મુનિ ચિરંજીવી થયા તેમ આ નાટકનું પરિશીલન કરનાર પણ શિવભક્તિ પામી ચિરાયુષી થાઓ.

આ પુસ્તક લીંબડીનરેશના પૌત્ર સદ્‌ગત રામરાજેન્દ્રસિંહ (ટીકા સાહેબ) ના સ્મારક-ગ્રંથમાળામાં પહેલું હોવાથી 'પ્રથમ પુષ્પ' તરીકે પ્રકટ થાય છે.

સ્મારકના અનેક પ્રકારોમાં આ પ્રકાર કેટલો લોકોપકારક છે એ તો કથન વિના પણ સમજી શકાય તેમ છે; એટલુંજ નહિ કિંતુ દેશ દેશાંતરમાં કાળાંતર પર્યંત ઘણું પૂજીત અને સ્થાયી સ્મરણ નભાવનાર હોઈ સ્મારકના અન્ય પ્રકારો કરતાં ઘણું ઊંચું સ્થાન લઈ શકે છે; તેની સાથે આવાં પવિત્ર પુસ્તકોની પ્રખ્યાતિનું પુણ્ય એ સદ્‌ગત આત્માને દૈવી શાંતિ અપાવે છે.

પ્રયોજક.

ઉપોદ્ઘાત.

પ્રાચીન ભાસ, ભારવિ, કાલીદાસ, માઘ, મુરારિ, બાણ, મયૂર પ્રભૃતિ મહાકવિઓની કૃતિઓ સંસ્કૃતજ્ઞ વિદ્વદ્વર્ગને અવર્ણનીય આનંદપ્રદ થઇ આ સંસારની અમૂલ્ય સંપત્તિરૂપે સ્થિત છે. એ સંપત્તિમાં ઉમેરો કરનાર મધ્ય કાળમાં વિરલ વ્યક્તિઓ થઇ હશે અને આ સમયમાં તો એવી વ્યક્તિઓની વિરલતરતા થાય એવી પરિસ્થિતિ આવી લાગી છે; તથાપિ જગદનુગ્રહવિધાત્રી વિધાત્રી દેવીના ઉપાસકો આ કાળમાં પણ ઉદ્ભવે છે એમ સાવિત્રી ચરિત્રાદિક દ્વાદશ નિબંધના પ્રણેતા મહામહોપાધ્યાય મહાકવિ શંકરલાલ જેવી વ્યક્તિઓ આ સમયમાં પણ ઉદ્ભવવાથી સંસ્કૃત ભાષાના ઉપયોગિ સાહિત્યની પ્રગતિ હજી પણ હયાતી ધરાવે છે, એમ સંતોષ સહિત કહેવાનો અવસર છે, એટલુંજ નહિ પણ સંસ્કૃત ભાષાને મૃતભાષા કહેનારનાં મુખમુદ્રણ થાય એ ભારતભૂમિનું સૌભાગ્ય અખંડિત હોવાનું પ્રત્યક્ષ પ્રમાણ છે.

પૂર્વના કવિઓ સ્વકીય દેશાદિક વૃત્તાંત આપવાનું પ્રાયઃઅનાદરકોટિમાં ગણતા. તેઓની મનોદશા એવી હશે કે-નામ ઠામ ગામ જણાવવા કરતાં કામ જોઇને લોકો સંતુષ્ટ થાય એટલે પ્રયોજન સિદ્ધ થયું, એવી ભાવનાથી તેઓ એ વિષયમાં ઉપેક્ષાશીલ રહ્યા હોય પરંતુ એવા મહાન્ પુરૂષોનાં જીવનવૃત્ત બહુ સાદાં તથા સરલ હોવા છતાં તેમાં ઘણા અંશ વર્તમાનકાલીન જનતાને અનુકરણીય હોઇ સ્વલ્પાયાસે પુરૂષાર્થસાધક બને એટલા ખાતર એ જાણવાને સાધન બને તેવું કંઇ લખે તો લોકોપકાર થાય આ હેતુથી કવિનું સંક્ષિપ્ત જીવન વૃત્તાંત તેની કૃતિની સાથે હોવું ઇષ્ટ છે.

પ્રકૃત નાટકના કર્તા મહાકવિ શંકરલાલ જામનગરના પ્રખ્યાત રસવૈદ્ય ઝંડૂભટજીના કુટુંબી થતા, તેઓનું જન્મ વિક્રમ સંવત્ ૧૮૯૯ આષાઢ વદિ ૪ મંગલવારે થએલું. નાનપણથીજ સંસ્કૃત ભાષા ઉપર સ્વાભાવિક પ્રીતિ હોવાથી તેમના પિતા માહેશ્વર ભટ્ટે ઉપનયનસંસ્કારાનંતર જામનગર ભણવા રાખ્યા.

તેઓએ જામનગરના પ્રખ્યાત શાસ્ત્રી દૈવજ્ઞશિરોમણિ કેશવજી મુરારજી પાંસે સિદ્ધાંતકૌમુદી વગેરે વ્યાકરણાદિ શાસ્ત્રોનું તથા કાવ્યસાહિત્યાદિ ગ્રંથોનું ઘણા વર્ષ રહી અધ્યયન કર્યું. નિર્દંભ ભક્તિથી ગુરૂશ્રીને એમણે એવા તો પ્રસન્ન કર્યા કે ગુરૂશ્રીના વાત્સલ્યપૂર્ણ કૃપાકટાક્ષોથી તથા ગુરૂપદિષ્ટવાગ્દેવતોપાસનથી

કવિત્વશક્તિનો વિકાસ થતો ગયો જેના આવેગમાં તેમણે ૧૩ નિબંધો જેવા કેઃ—સાવિત્રી ચરિત્ર (૧) ચંદ્રપ્રભા ચરિત્ર (૨) અનસૂયાભ્યુદય ભોગવતી ભાગ્યોદય (૩) ગોપાલચિન્તામણિ (૪) ધ્રુવાભ્યુદય (૫) ભદ્રાયુર્વિજય (૬) વિદ્વત્કુલ વિવેક (૭) સેવ્યસેવકધર્મ (૮) લઘુકૌમુદીપ્રયોગમણિમાલા (૯) અધ્યાત્મ રત્નાવલી (૧૦) શ્રીકૃષ્ણચંદ્રાભ્યુદય (૧૧) અમરમાર્કંડેય (૧૨) બાલાચરિત (૧૩) મહાકાવ્ય એમ કુલ ૧૩ ગ્રંથોનું નિર્માણ કર્યું છે. આ સિવાય વિપન્મિત્રપત્ર આદિક છુટા લેખો અનેક તેમણે લખેલા છે. આ બધાં કૃત્યોમાં અમરમાર્કંડેય નામનું આ નાટક છેલ્લે લખાયલું આજે શ્રીલીંબડીનરેશના ઉદાર આશ્રયથી લોકલોચનગોચર થઇ શક્યું છે.

મહાકવિ શંકરલાલનાં બધાં કૃત્યો સરલ પ્રસન્નભાષામાં લખાયેલાં હોવાથી તેમજ કયાંય પણ અશ્લીલ શબ્દની છાયા સરખું પણ નહિ આવવાથી માતા બ્હેન પુત્રી વગેરેના સમક્ષ અસંકોચથી વાંચી શકાય તેવાં શાસ્ત્રીય આચરણનાં બોધક છે. કેટલાંક પુસ્તકો તો ખાસ સ્ત્રીઓને માટેજ કન્યા કેળવણીના ઉદ્દેશથીજ લખેલાં છે કે જે કન્યાશાળાઓના અભ્યાસક્રમમાં દાખલ કરવા યોગ્ય છે.

પ્રકૃત નાટકના વર્ણનીય નાયક બાળમુનિ માર્કંડેય છે જેની શિવભક્તિની સીમાથી પ્રસન્ન થઇ શિવે ૧૬ વર્ષના આયુષ્યમાંથી સાત કલ્પ પર્યંતનું આયુષ્ય આપ્યું–એ પ્રતિપાદ્ય વિષય છે.

કથાવસ્તુમાં પરિવર્તન કરવાની કવિને છૂટ હોય છે તેવી છૂટ પ્રકૃત કવિએ પણ લીધી છે. વચમાં વચમાં અનુસંધાનાર્થ પ્રસંગો આપતાં પૂર્વાપર સંગતિમાં ત્રુટિ ન આવવા દેવા માટે કવિએ પરિપૂર્ણ સાવધાનતા જાળવી છે.

આરંભમાં શ્રીમહામૃત્યુંજય પ્રાર્થનારૂપ મંગળ–નાંદી તથા શ્રીપાર્વતીનું અપર્ણા નામથી સ્મરણ કરતાં ભવરોગ નિવારણ સમર્થ ઔષધિત્વ દર્શાવીને શ્લેષમુદ્રાદ્વારા પ્રસ્તુતાપ્રસ્તુતઅર્થનું સામરસ્ય નિર્વહણ કરવામાં આવ્યું છે.

કથાંશનો ઉપક્ષેપ મહાશિવરાત્રી મહોત્સવ જેવા અનુકૂળ સમયે કરીને શિવભક્તિમહિમાને ઉચિત સમયસંગતિ અર્પી પ્રેક્ષકોનું આભિમુખ્ય કરવા નટી પ્રવેશ કરાવી તન્મુખે, ગાયનમાં પણ શિવભક્તિનો બીજોપન્યાસ કર્યો છે.

યદ્યપિ—

શ્રૃંગારવીરકરુણાદ્ભુતરૌદ્રહાસ્ય–બીભત્સવત્સલભયાનકશાન્તનામ્નઃ ।
આમ્નાસિષુર્દશ રસાન્ સુધિયો વયં તુ શ્રૃંગારમેવ રસનાદ્રસમામનામઃ ॥

આ શ્રીભોજરાજના વચનમાં ૧૦ રસો ગણ્યા છે અને તે શ્રૃંગારાદિ દશ રસો નાટ્યના જીવાતુ કહ્યા છે તથાપિ દરેક નાટકમાં દશે રસ આવવાજ

જોઇએ એમ આવશ્યક નથી, અલબત્ત અંગી રૂપે પ્રધાન એક રસ હોય અને બીજા યથાપ્રસંગ અંગ રૂપે આવે એવો કવિમાર્ગ છે. તદનુસાર આ નાટકમાં શાંત રસનું અંતરંગ ભક્તિનું પ્રાધાન્ય રાખીને કવિએ પ્રસંગાનુગત બીજા રસોને પણ સ્થાનસંનિવિષ્ટ કરેલા છે. અને વત્સલ રસની તો આખા નાટકમાં રેલ છેલ વર્તાવી કુટુંબી જીવનનો આદર્શ દર્શાવ્યો છે.

પ્રથમ અંકમાં અનપત્યતાથી ખિન્ન, મૃકંડમુનિનાં પત્ની વિશાલાક્ષી પતિ પાસે પોતાના હૃદયનો અસંતોષ નિવેદન કરી પુત્રપ્રાપ્તિ માટે સયત્ન થવા પતિને પ્રેરે છે, જે ઉપરથી મૃકંડમુનિ તપશ્ચરણ કરવા જાય છે અને વિશાલાક્ષી પણ પતિ સાથે વનમાં જાય છે. સર્વસ્વ દાન કરવાનો પતિ તથા પત્નીનો ઉત્સાહ મુનિઓના જીવનની નિર્લોભિતા તથા મહાશયતા દર્શાવે છે.

બીજા અંકમાં કૈલાસમાં શિવપાર્વતીનો બુદ્ધિબલ (સતરંજ) ક્રીડા પ્રસંગ આપ્યો છે તેમાં શિવ જ્યારે રમવામાં વ્યગ્રચિત્ત જણાય છે અને પાર્વતી એ વ્યગ્રતાનું કારણ પૂછે છે ત્યારે–પરમ ભક્ત મૃકંડમુનિ તથા તેના પત્ની વિશાલાક્ષી ત્રણ ત્રણ વર્ષ થયા તપશ્ચર્યા કરી રહ્યા છે તેને વર દેવા જવાનું સ્મરણ-કારણ જણાવી ત્યાં તપોવનમાં જવા પાર્વતીને સાથે આવવા કહે છે. પાર્વતી તૈયાર થવા જતાં 'તરત સમજજો હું આવી પ્રીતે, ક્ષણ પણ વર્ષ સમાન તેની વીતે' અર્થાત્–હું આ આવી સમજજો કેમકે 'એ મુનિદંપતીને તમારા વિના એક ક્ષણ પણ વર્ષ જેવી વીતે છે,' એ હું જાણું છું. આ સમયે નારદ મુનિ પાર્વતીએ કહેલા વાક્યનો અનુવાદ કરતા હોયની જાણે તેમ 'તુરતજ અહિં આવિયો હું પ્રીતે ક્ષણ પણ વર્ષ સમાન તેની વીતે' આમ બોલતા આકાશ માર્ગે ઉતરી પ્રણામ કરે છે, તેને શંકર પૂછે છે કે 'મારા વિના કેની ક્ષણ વર્ષ સમાન વીતે છે?' આના જવાબમાં–શ્રીરાધા તથા શ્રીકૃષ્ણ રાસ રચે છે ત્યાં આપ વિના થંભી રહ્યાં છે અને રાહ જોવાય છે એમ કહી શ્રીકૃષ્ણલિખિત પત્રિકા આપે છે.

અત્રે પાર્વતીજીનાં 'તુરત' ઇત્યાદિ વચનના અનુવાદ રૂપે શ્રીકૃષ્ણ પ્રેષિત નારદનું વચન નાટ્યાંગ પ્રાવેશિકી ધ્રુવા છે, આવી રીતે પતાકા સ્થાન પ્રભૃતિ નાટ્યાંગનો સ્થળે સ્થળે કવિએ ઉપન્યાસ કરી સ્વરચનાને શાસ્ત્રોક્ત લક્ષણ લક્ષિત કરી છે.

મૃકંડ મુનિને વર દેવા જતાં વચમાં આ નિમંત્રણ આવ્યુ તે ઉપર વિચાર કરી વર દેવા નારદ મુનિને તપોવન મોકલીને સ્વયં પુષ્પક વિમાનમાં બેસીને શ્રીરાધાકૃષ્ણની રાસક્રીડા અવલોકવા પાર્વતી સહિત વૃંદાવન પધારે છે:

ત્રીજા અંકમાં-મૂખ્ય દીર્ઘાયુષીના કરતાં સ્વલ્પાયુષી સર્વજ્ઞ પુત્રની મુનિ મૃકંડ તથા વિશાલાક્ષીની અર્થના અનુસાર વર આપી નારદ મુનિ વૃંદાવન ભણી જાય છે અને મૃકંડ મુનિ તથા વિશાલાક્ષી સ્વાશ્રમે જાય છે.

શિવ પાર્વતી પુષ્પક વિમાનથી વૃંદાવન ઉતરે છે ત્યાં શ્રીરાધા તથા શ્રીકૃષ્ણ આદિક સર્વે શિવપાર્વતીનું સ્વાગત કરી બન્નેને રત્નસિંહાસન ઉપર બેસાડી રાસક્રીડાનો આરંભ કરે છે તેટલામાં મૃકંડ મુનિ તથા વિશાલાક્ષીને અભીષ્ટ વર આપીને નારદમુનિ શિવાજ્ઞાનુસાર રાસક્રીડા જોવાનો આનંદ અનુભવવા વૃંદાવનમાં આવી પહોંચે છે.

અત્રે કવિએ નારદ મુનિના મુખથી શ્રીકૃષ્ણના પારદાર્ય દોષની શંકા કરાવી શ્રીપાર્વતી મુખેથી અનુચ્છિષ્ટ કલ્પના વડે એ શંકાનો પરિહાર એવો તો સરસ કર્યો છે કે જે સહૃદય જનોના હૃદયમાં ચમત્કૃતિજનક થાય તેવો છે તે સાથે શાસ્ત્રીયયુક્તિમૂલક છે.

ચતુર્થ અંકમાં માર્કંડેયને ઉપનયન સંસ્કાર પૂર્વક ઉપમન્યુ મુનિ જેવા ગુરૂને શરણે રાખેલ તે સાત વર્ષમાં સકલ વેદાદિવિદ્યાપારંગત થયો તેને મૃકંડાશ્રમે ઉપમન્યુ મુનિ લાવે છે અને પુનઃ મહામૃત્યુંજય મંત્રનો ઉપદેશ કરવા માટે તેના માતપિતાની અનુજ્ઞાથી કાવેરીતીરે તેડી જાય છે.

અહીં રાજયક્ષ્મા વગેરે વ્યાધિઓનો સંવાદ આપી એ સકલ વ્યાધિગણો મુનિ માર્કંડેયનો પરાભવ ન કરી શકયા તેમ કાળ તથા મૃત્યુ પણ મહામૃત્યુંજય મંત્ર જપના પ્રભાવથી માર્કંડેયને પરાભૂત કરવામાં વ્યર્થશ્રમ બની પાછા ફર્યાં એમ દર્શાવ્યું છે.

પંચમાંકમાં ધર્મરાજ તથા ચિત્રગુપ્તના સંવાદ રૂપે કેવાં કેવાં પાપ કર્મો કરનારાને કયા કયા રોગો થાય છે એ સંબંધમાં કર્મવિપાકનું સૂચન થાય તેવો પ્રસંગ વર્ણવી પાપી જનોનાં હૃદય કંપાવનાર ચિતાર આપ્યો છે.

નીતિતત્વનું રહસ્ય સમજાવતુ અલ્પાયુષી પુરૂષોના આચરણોનું વર્ણન આપી તાદૃશ આચરણથી પરાઙ્મુખ મુનિ માર્કંડેયનો પરાભવ અશકય બતાવતું ચિત્રગુપ્તનું દીર્ઘ કથન પણ સહૃદયહૃદયાવર્જક થાય તેવું છે.

શિવ સમીપે યમની જરા ધૃષ્ટતાયુક્ત વાણી નીકળતાં અધમ અધિકારીઓને પ્રભુના માનસ આધિઓ તથા પ્રજાના ઉપદ્રવો ઠરાવી તેઓની પણ ઠીક ઝાટકણી શ્રીશિવમુખેજ કરાવી કવિએ પોતાના હૃદયનો ભાર ઓછો કર્યો છે.

અંતે યમે હઠથી કરેલા માર્કંડેયપરાભવના પ્રતીકારમાં શિવના પ્રાદુર્ભાવ પૂર્વક શિવકૃત યમશિક્ષા અને ઈંદ્ર વરૂણ તથા કુબેર પ્રાર્થનાથી યમનો અનુગ્રહ કરી ઉપદેશ કર્યો.

સમાપ્તિમાં ' मङ्गलादीनि मङ्गलमध्यानि मङ्गलान्तानि शास्त्राणि प्रथन्ते वीरपुरुषाण्यायुष्मत्पुरुषाणि भवन्त्यध्येतारश्च कृतार्थाः स्युः ' આ શ્રીપતંજલિ મહાભાષ્યકારના શાસનાનુસાર–અર્થાત્–જેના આદિમાં મધ્યમાં તથા અંતમાં મંગળ નિર્દેશ હોય તેવાં પુસ્તકોના વાંચનાર તથા ભણનાર વીર આયુષ્યમાન્ અને કૃતાર્થ થાય છે; એ વાક્ય સ્મરણમાં રાખી માર્કંડેયને અલ્પ આયુષ્ય મટાડી સપ્ત કલ્પ પર્યંતના આયુષ્યનુ વરપ્રદાન કરી તેના માત પિતાને આશ્વાસન આપી તન્મુખેન નાટ્યમર્યાદા પ્રમાણે ભરતવાક્યદ્વારા તમામ સંસાર ભરના કલ્યાણની અર્થના અને શ્રીપરમશિવ મુખેથી તથાસ્તુ કહેવરાવવામાં નાટકની સમાપ્તિ થાય છે.

કવિ પોતે શિવભક્ત હોવા છતાં શિવ તથા વિષ્ણુ બન્નેના અભેદભાવે ઉપાસક હતા એમ રાસક્રીડા અવલોકન પ્રસંગે શિવ વિષ્ણુના પરસ્પર પ્રણય વાક્યોમાં સ્પષ્ટ દર્શાવ્યું છે કે જે વાંચવાથી સહૃદય જનોના અંતઃકરણમાં હરિ તથા હરમાં અભેદ ભાવના થાય

દૃશ્ય તથા શ્રવ્ય આવા કાવ્યના બે ભેદમાં નાટકની દૃશ્ય કાવ્યમાં ગણના છે તથાપિ કેટલાંક મહાકવિનિર્મિતરૂપ નાટકો એવાં હોય છે કે જેના અભિનય યથાર્થ કરનાર પાત્રની દુર્લભતાને લઇ સામાન્ય પાત્રકૃત અભિનય કવિને અન્યાય આપનાર બને છે. આવાં નાટકોનો અભિનય જોવાના કરતાં તેનું પરિશીલનજ વિદ્વાનના માર્મિક હૃદયને અધિક આનંદપ્રદ થાય છે. ગાથાસપ્તશતીકાર લખે છે:–

> अत्थ विसेसो णवि तह सच्चमेवेत्ति सच्च विज्ञंता
> जह उण ते उम्मिलंति सुकइवाआ हि दीसंता ॥

કવિએ કવિતામાં ગ્રથિત અર્થવિશેષ સત્ય વિજ્ઞાપને (અભિનય રૂપે) દેખાડતાં પણ તેવો હૃદયંગમ નથી થતો જેવો સુકવિના વચનમાં યથાવત્ વર્ણવાતો માર્મિક શ્રોતૃવર્ગના હૃદયની ઉંડાણમાં ઉતરે છે. ઉદાહરણાર્થ—

> स्रस्तांसावतिमात्रलोहिततलौ बाहू घटोत्क्षेपणा
> दद्यापि स्तनवेपथुं जनयति श्वासः प्रमाणाधिकः ॥
> बद्धं कर्णशिरीषरोधिवदने घर्माम्भसां जालकं
> बन्धे स्रंसिनि चैकहस्तयमिताः पर्याकुला मूर्द्धजाः ॥

કવિકુલગુરૂ કાલીદાસે કરેલા શકુંતલાના આ અવસ્થાવિશેષનો યથાવત્ અભિનય કરનાર પાત્રનો અસંભવ કહેવાતું તો કદાચ સાહસ ન કરાય પણ અછત તો હિમ્મતથી કહી શકાય કારણ કે–કવિની કલ્પનાસૃષ્ટિનો શકુંતલાનો એ અવસ્થાવિશેષ ગુજરાતી ભાષામાં દર્શાવવાને પણ ભાષાનું દારિદ્રય મૂંઝવે;

એટલે-ઘડા ભરી ભરી (વૃક્ષોના થડમાં) રેડી રેડી હથેલીઓ રાતી થવાની સાથે બાહુ શિથિલ થતાં ખભા નમી ગયા છે; વળી શ્રમ થવાથી હજી પણ (ઘડા ઉપાડવાનું કામ પૂરું કરી લીધા પછી પણ) સાધારણ ગતિ કરતાં શ્વાસનો અધિક વેગ સ્તનને કંપારો આપે છે. કાન ઉપર ધારણ કરેલા શિરીષપુષ્પને રૂંધતું કપાલ ઉપર પસીનાના બીંદુઓનું જાળ આવી રહ્યું છે અને અંબોડો છુટી જવાથી (બીજો હાથ ઘડો ઉપાડવામાં રોકાયેલ હોવાને લીધે) એકજ હાથે બાંધેલા કેશ જથર પથર થઇ રહ્યા છે. ભાષાની રૂક્ષતાને લઇ આવું ચિત્ર આપતાં કાલીદાસની પદરચનામાં ઉભરાતા ભાવને પૂર્ણપણે દર્શાવવા નિરાશાશરણ લેવું પડે છે. એ તો માત્ર સંસ્કૃતજ્ઞ સહૃદય પુરૂષજ યથાર્થ આસ્વાદ લઇ શકે અને તે માત્ર અવહિતપરિશીલનથીજ; અન્ય અભિનયાદિકથી નહિ.

પ્રકૃત કવિનાં નાટકો યદ્યપિ અત્યંત સરલ સંસ્કૃત ભાષામાં ઉપનિબદ્ધ હોઇ જરા પણ દૂરાન્વયાદિ ક્લેશ વિના પરિશીલન કરાય તેવાં છે તથાપિ અભિનય પ્રયોગમાં મુકતાં પ્રાચીન શાસ્ત્રીયાચારનિરૂપક હોવાથી વર્ત્તમાન જનતામાં 'મારો જીવ ચગ્યો ચગડોળે' આવા ગાયનોવાળાં નાટકોથી ટેવાઇ ગયેલાં અંતઃકરણને આકર્ષવા ઓછું સામર્થ્ય રાખે તથાપિ સંસ્કૃતજ્ઞ માર્મિક જનોનું હૃદયાવર્જન કરવામાં પૂરૂં સામર્થ્ય ધરાવે તેવાં છે.

રાજાશ્રિત પંડિતોમાં આવશ્યક તત્ત્વરૂપ રાજભક્તિ આ કવિમાં અસાધારણ હતી એમ તેનાં ઘણા કાવ્યોમાં પોતાના ઉપાસ્યકલ્પ સ્વર્ગસ્થ ઠાકોર શ્રીરવાજી તથા ઠાકોર શ્રીરાયજીનું નામ ગુણાનુવાદપૂર્વક આપે છે તે ઉપરથી સ્પષ્ટ જણાઇ આવે છે.

આવા કવિઓ રાજાઓનાં ચિરસ્થાયી કીર્તિકલેવરોના ઉત્પાદક હોઇ માતા પિતાથી પણ અધિક હિતાવહ મનાવા યોગ્ય છે.

પ્રકૃત કવિ ઘણા શાંતમૂર્ત્તિ ક્ષમાશીલ તથા નિર્વૈર સ્વભાવવાળા હોવાથી અજાતશત્રુતુલ્ય હતા; તેમના સમાગમમાં આવનાર જનોના મનમાં ઉપરના ગુણોની છાપ પાડવાને માત્ર તેઓનું એકવાર દર્શનજ પર્યાપ્ત હતું; તેથી એ કવિને માટે આટલા શબ્દો વાપરવામાં આ લેખક જરા પણ અતિશયોક્તિનું પાતક વ્હોરતો નથી એમ પ્રગલ્ભતા પૂર્વક કહી શકે છે.

કવિનું કૈલાસ પ્રસ્થાન સંવત્ ૧૯૭૫ આષાઢ સુદિ ૧૫ થયું જેને આજે ૧૪ વર્ષ પૂરાં થઇ ૧૫મું વર્ષ જાય છે તો પણ તેની કવિતાઓનું પરિશીલન કરનારને કવિ અમર શરીરે આમુખજ છે. અને હમ્મેશ રહેશે.

પ્રયોજક.

॥ श्रीगणेशाय नमः ॥

अथ

अमरमार्कण्डेयम्

नाम

नाटकम्

प्रथमोऽङ्कः

१
पीयूषरत्नकलशान्वितहस्तयुग्मो
मृत्युञ्जयो जयति चन्द्रकलावतंसः ॥
मृत्युं विजित्य निजपादसरोजयुग्म-
च्छायाश्रितान् सपदि रक्षति यो दयाब्धिः ॥ १ ॥

श्रीमान् महामहोपाध्यायः शङ्करलालकविरमरमार्कण्डेयाख्यं प्रकरणमारिप्समाणः 'श्लोकैः काव्यार्थसूचकै' रित्यभियुक्तोक्तिमनुसन्दधानः स्वेष्टदेवतामुपश्लोकयन् निर्विघ्नपरिसमाप्तिफलकं मङ्गलमाचरति पीयूषेति । अस्मिन्मङ्गलपद्य एव नाट्यविदां नान्दीपदव्यवहार्यता. ।

यद्यपि महाकविभासव्यवहृतिरन्यादृशी स किल सूत्रधारप्रवेशात्प्रागेव कुशीलवैरन्तःस्थितैरेव गीयमानां मङ्गलाशिषं नान्दीं मनुते यतः स्वप्नवासवदत्तादिषु सर्वत्र 'नान्द्यन्ते ततः प्रविशति सूत्रधार' इत्याहस्म तथापि पराचीनेषु निबन्धेषु 'सूत्रधारः पठेन्नान्दी' मित्युक्तत्वेन जवनिकोत्थानादङ्गस्थित एव सूत्रधारो नान्दीपाठानन्तर मलमिल्युपक्रमते ।

१ सुधापूर्णरत्नकलशद्वयधरत्वं चन्द्रकलाधरत्वं च मृत्युञ्जयहेतुत्वेनोपात्तं विशेषणद्वयं परिकरालङ्कारं व्यनक्ति ।

अपिच - श्रेयःश्रियै[२] दुरितदुःखनिवारणार्थं—
भव्यां हिमालयभुवं भवरोगहन्त्रीम् ॥
दिव्यां महौषधिमनुक्षणमाश्रिताः स्म—
स्तां काञ्चिदक्षयफलाममलामपर्णाम् ॥ २ ॥

नान्द्यते.

सूत्रधारः—अलमतिविस्तरेण, अद्य श्रीमहाशिवरात्रिमहोत्सवे श्रीराजराजेश्वरमन्दिरे मिलितान् परमशिवभक्तान् सकलविद्वच्चक्रचक्रवर्त्तिश्रीकेशवशास्त्रिसद्गुरुकृपापीयूषपात्रेण महामाहेश्वरभट्टमाहेश्वरतनुजनुषा शङ्करलालेन रचितम् अमरमार्कण्डेयं नाम नाटकमभिनीय सर्वान् विनोदयितुमिच्छामि; तद्गृहं गत्वा गृहिणीमाह्वयामि ॥ (परिक्रम्य नेपथ्याभिमुखमवलोक्य) प्रिये! इतस्तावत् [प्रविश्य]

नटी—प्राणनाथ! एषाऽस्मि, क आदेशः?

सूत्रधारः—अद्य अमरमार्कण्डेयाभिधं नाटकमभिनेतव्यमस्तीति प्रथमं तावत् सङ्गीतेन रञ्जय सभ्यजनमनांसि.

नटी—नाथ! कं प्रसङ्गमनुसृत्य गेयं मया?

सूत्रधारः - प्रिये! पश्य—

मासानामुत्तमो माघो दलं तस्यापि चोत्तरम् ॥
चतुर्दशी तिथिस्तत्र तस्या रात्रिः शिवप्रिया ॥ ३ ॥

---

२ अपर्णामप्यक्षयफलामिति वैचित्र्यबोधनाय काञ्चिदिति । पार्वतीमहौषध्योः श्लेषगर्भविशेषणैरेवबोधनात्काव्यलिङ्गं तथाऽपर्णेति पदस्य पार्वतीवाचकतया दुरिते दुःखारोपेण भवे च रोगारोपेण रूपकसंसृष्टम् ।

यस्यामनेके महामाहेश्वरा अनेकविधाः पूजनसामग्रीः समानीय परमशिवं परमेण प्रेम्णा परिपूजयन्ति ततः परमशिवाराधनमहिमविषयमधिकृत्य गीयताम् ॥

नटी—तथा [इति गायति]

हरति दुरितजालं क्षालयत्यन्तरङ्गं
वितरति सुखशान्तिं दीर्घमायुश्च पुत्रान् ॥
चरणकमलसेवा कल्पवल्लीव शम्भोः
किमिह निजजनेभ्योऽभीप्सितं नो ददाति? ॥ ४ ॥

(नेपथ्ये) साधु सूत्रधारसीमन्तिनि! साधु—

'चरणकमलसेवा कल्पवल्लीव शम्भोः
किमिह निजजनेभ्योऽभीप्सितं नो ददाति?'
१

सूत्रधारः - प्रिये! आनपत्यदुःखदीनायाः सतीविशालाक्ष्या इव स्वर उपलक्ष्यते तदेहि अनन्तरकरणीयाय सज्जीभवावः (निष्क्रान्तौ)

(ततःप्रविशति सतीविशालाक्ष्यन्वितो महामुनिः श्रीमृकण्डः)

विशालाक्षी - प्राणनाथ! श्रुता सूत्रधारकुटुम्बिन्याः परमशिवसेवामहिमाऽवबोधिका वाणी?

मृकण्डः - प्रिये! श्रुतैव.

परशिवपदसेवा काप्यहो कामधेनुः
सुरतरुवरवल्ली कोऽपि चिन्तामणिर्वा ॥
जयति भुवि जनानां वेदसिद्धैवचार्वा
किमिह तव विचित्रं भाति तन्नैव जाने ॥ ५ ॥

---

१ 'नासूचितं विशेत् पात्रम्' इतिनियममनुरुध्य मृकण्डगृहिण्याः प्रवेशसूचनं प्रस्तावनाऽङ्गम् ।

विशालाक्षी—नाथ!

परशिवपदसेवा कल्पवल्लयेव लोके
किमपि नहि विचित्रं तत्र मे नाथ! भाति॥
परशिवपदसेवासन्महिम्नोऽप्यभिज्ञाः
परशिवपदसेवां नाचरन्तीतिचित्रम् ॥ ६ ॥

मृकण्डः—कः खलु कल्याणेप्सुः कल्याणपरम्परार्पणप्रणयिनीं परशिवसेवां नाचरेत्?

विशालाक्षी—आर्यपुत्र! अत्रभवान् भवानेव नाचरति शिवसेवाम्, किमिदमल्पं विस्मयस्थानम्?

मृकण्डः—(साश्चर्यम्) प्रिये! प्रिये! किमेतद्वदसि?

कदा यदाऽहं तु सदाशिवाङ्घ्रि—
सेवां विनाऽप्यम्बु पिबामि बाले!॥
तथापि सेवां न करोषि शम्भो—
रित्युक्तियुक्तिः किमुतेऽस्ति युक्ता? ॥ ७ ॥

विशालाक्षी—प्राणनाथ! भवद्दृष्ट्या निखिललोकदृष्ट्या च परमशिवपदसेवामाचरस्येव तथापि मद्दृष्ट्या तु नाचरसीति मन्येऽहम्।

मृकण्डः—कथमिव?

४

विशालाक्षी—यदा सदा साम्बसदाशिवस्य
पदार्चनाकल्पलतां श्रितोऽसि ॥
तदा कथं नैव भवन्ति तस्याः
फलानि मे लोचनगोचराणि? ॥ ८ ॥

मृकण्डः—आनन्दाब्धिर्निरवधिरयं प्रोच्छलत्येव चित्ते
विश्वं चैतत् परशिवमयं भाति मे तत्त्वबोधात् ॥

---

४ फलाऽभावप्रयोजक साधनानुष्ठानाभाव कार्यलिङ्गकानुमानेन बोधयति। यदे त्यादिपद्येन.।

ध्यानरूपस्य भक्तिरसमयं दृश्यतां याति शम्भुः
स्वल्पं किं नु प्रणयिनि ! सद्यागम्भुसेवाफलं तत् ? ॥ ९ ॥

विशालाक्षी-भवतु, तत् स्वसंवेद्यं भावनापरस्यैव, नान्यवेद्यम् ।

मृकण्डः-तर्हि त्वं कीदृशं परमिष्टमेवात्युत्तमं मन्यसे ?

विशालाक्षी-शृणोतु नाथः । मनुजजनुर्ननु पुण्यफलं परं
तदनु तस्य फलं नु गृहस्थता ॥
तनयलाभफला च गृहस्थता
मतिमतां मतमेतदनुत्तमम् ॥ १० ॥
यदि परेश्वरपूजनतत्परं
मुनिवरं त्वयि नाथ ! निरन्तरम् ॥
तनयलग्नमुखाम्बुजदर्शना—
तुलसुखाम्बुनिधौ न निमज्जनम् ॥ ११ ॥
भवति तर्हि परेश्वरपूजनं
वद कथं सफलं नु वदाम्यहम् ? ॥
तत इदं फलमप्यफलं त्वया
परमशङ्करपूजनमुत्तमम् ॥ १२ ॥
इति मम प्रतिभाति महामुने !
शिवसमर्पितपुत्रमुखं विना ॥
सफलता नु तदैव भवेद्यदा
तनुजनुर्मुखवीक्षणमाप्नुयाम् ॥ १३ ॥ [कुलकम्]

मृकण्डः—निगदितं ललितं किल लौकिकं
सुखमलौकिकमेव मयाऽऽप्यते ॥
किमपि तन्मनसोऽपि न गोचरं

न वचसामपि देवि ! वदामि किम् ? ॥ १४ ॥

विशालाक्षी-सुखमलौकिकमस्तु तवाऽतुलम्
मम तु लौकिक एव सुखे स्पृहा ॥
सुतनयाननचन्द्रमसं विना
हृदयतापहरो न परोऽस्तिमे ॥ १५ ॥
श्रीमत्कुमारमण इष्टद इष्टदेवे
पत्यौ परेश्वरपरे त्वयि चाऽऽर्द्रचित्ते ॥
सत्पुत्ररत्नरहिता कथमेव शम्भोः
सेवालता सुफलितेति वदामि नाथ ! ॥ १६ ॥

(इत्युक्त्वाऽश्रूणि मुञ्चति)

मृकण्डः—(स्वगतम्) अतिभूमिकामारूढमस्या आनपत्यदुःखम् । (प्रकाशम्) देवि ! यद्यपि सत्पुत्रमुखदर्शनसुखविरह एव निवेदयति नस्तादृशसुखापात्रतां तथापि यदि आग्रहस्ते तर्हि भक्तजनवाञ्छितसमर्पणपारिजातायमानमानसः श्रीमहेश्वरः समर्पयिष्यत्येव ते समीहितम् । तद्गच्छामि पुत्रप्राप्तये श्रीपरमेश्वरं तपसा तोषयितुम् ॥

विशालाक्षी-नाथ ! अहमपि सहैवागमिष्यामि ।

मृकण्डः—प्रिये ! अलं सहगमनाग्रहेण इह स्थितयाऽपि त्वया समाराधितः परमेश्वरस्तुभ्यं प्रसादं करिष्यत्येव ॥

क्व घनं विजनं वनं प्रिये !
घनवातातपदुःसहार्तिदम् ॥
क्व तवाऽङ्गलताऽतिकोमला
तदिहस्थैव भजस्व शङ्करम् ॥ १७ ॥

विशालाक्षी-भगवन्! हृदयप्रियेण मे
सहिताया भवता पदे पदे ॥
मनितैव घनं मुदे घनं
भुवन त्वद्रहितं हि मे घनम् ॥ १८ ॥

मृकण्डः—यद्येवमेव ते निश्चयस्तर्हि—

कुरु वल्कलवस्त्रधारणं
कुरु रुद्राक्षगणैरलङ्क्रियाः ॥
कुरु भस्मविभूषितं वपुः
कुरु सर्वस्वमपीह विप्रसात् ॥ १९ ॥

विशालाक्षी-प्राणनाथ! परमोऽनुग्रहः कृतः (इत्युक्त्वाऽन्तःप्रविश्य वल्कलावृता भस्मरुद्राक्षभूषिता च बहिर्निर्गम्य)

सर्वेऽप्याश्रमवासिनः प्रणयिनो विप्राश्च विप्राङ्गनाः?
एतैताऽऽशु दयां विधाय मयि मे सर्वस्वमुल्लुण्ठ्यताम् ॥
एतन्मे परमोपकारकरणं मन्यध्वमार्या यतः—
शम्भुं तोषयितु तपोभिरधुना गन्तुं सहैवोद्यतौ ॥ २० ॥

(सबालवृद्धवनिताः सर्वेप्याश्रमवासिनः समागत्य साश्चर्यम्)

अयि मृकण्ड! मृकण्ड! किमित्यहो
त्यजसि सर्वमपि प्रणयाकुलः ॥
गृहगतेन जनेन सदाशिवः
किमिति नाऽर्च्यते? उत्सृज साहसम् ॥ २१ ॥

न वचसामपि देवि! वदामि किम्? ॥ १४ ॥

विशालाक्षी–सुखमलौकिकमस्तु तवाऽतुलम्
मम तु लौकिक एव सुखे स्पृहा ॥
सुतनयाननचन्द्रमसं विना
हृदयतापहरो न परोऽस्तिमे ॥ १५ ॥
श्रीमत्कुमारमण इष्टद इष्टदेवे
पत्यौ परेश्वरपरे त्वयि चाऽऽर्द्रचित्ते ॥
सत्पुत्ररत्नरहिता कथमेव शम्भोः
सेवालता सुफलितेति वदामि नाथ! ॥ १६ ॥

(इत्युक्त्वाऽश्रूणि मुञ्चति)

मृकण्डः—(स्वगतम्) अतिभूमिकामारूढमस्या आनपत्यदुःखम् । (प्रकाशम्) देवि! यद्यपि सत्पुत्रमुखदर्शनसुखविरह एव निवेदयति नस्तादृशसुखापात्रतां तथापि यदि आग्रहस्ते तर्हि भक्तजनवाञ्छितसमर्पणपारिजातायमानमानसः श्रीमहेश्वरः समर्पयिष्यत्येव ते समीहितम् । तद्गच्छामि पुत्रप्राप्तये श्रीपरमेश्वरं तपसा तोषयितुम् ॥

विशालाक्षी–नाथ! अहमपि सहैवागमिष्यामि ।

मृकण्डः—प्रिये! अलं सहगमनाग्रहेण इह स्थितयाऽपि मया समाराधितः परमेश्वरस्तुभ्यं प्रसादं करिष्यत्येव ॥

क घनं विजनं वनं प्रिये!
घनवातातपदुःसहार्तिदम् ॥
क तवाऽङ्गलताऽतिकोमला
तदिहस्थैव भजस्व शङ्करम् ॥ १७ ॥

विशालाक्षी–भगवन्! हृदयप्रियेण मे
सहिताया भवता पदे पदे ॥
भवितैव घनं मुदे घनं
भुवनं त्वद्रहितं हि मे वनम् ॥ १८ ॥

मृकण्डः—यद्येवमेव ते निश्चयस्तर्हि—

कुरु वल्कलवस्त्रधारणं
कुरु रुद्राक्षगणैरलङ्क्रियाः ॥
कुरु भस्मविभूषितं वपुः
कुरु सर्वस्वमपीह विप्रसात् ॥ १९ ॥

विशालाक्षी–प्राणनाथ! परमोऽनुग्रहः कृतः (इत्युक्त्वाऽन्तःप्रविश्य वल्कलावृता भस्मरुद्राक्षभूषिता च वहिर्निष्क्रम्य)

सर्वेऽप्याश्रमवासिनः प्रणयिनो विप्राश्च विप्राङ्गनाः?
एतैताऽऽशु दयां विधाय मयि मे सर्वस्वमुल्लुण्ठ्यताम् ॥
एतन्मे परमोपकारकरणं मन्यध्वमार्या यतः—
शम्भुं तोषयितुं तपोभिरधुना गन्तुं सहैवोद्यता ॥ २० ॥

(सबालवृद्धवनिताः सर्वेप्याश्रमवासिनः समागत्य साश्चर्यम्)

अयि मृकण्ड! मृकण्ड! किमित्यहो
त्यजसि सर्वमपि प्रणयाकुलः ॥
गृहगतेन जनेन सदाशिवः
किमिति नाऽर्च्यते? उत्सृज साहसम् ॥ २१ ॥

मृकण्डः—(साञ्जलिबन्धम्)

शिवार्पणधिया मया मम च धर्मपत्न्याऽनया
समस्तमिदमर्प्यते गुरुवरा? गुरुभ्यो हि वः ॥
ततोऽखिलमिदं मुदा नयत साम्प्रतं स्वान् गृहान्
स तेन परितुष्यतु प्रणतवत्सलः शङ्करः ॥ २२ ॥

मुनयः— धन्योऽसि धन्योऽसि मृकण्ड! माता
धन्या त्वदीया जनकोऽपि धन्यः ॥
यस्त्वं नु सर्वस्वमपि स्वकीयं
शिवार्पण ब्राह्मणसात् करोषि ॥ २३ ॥

(एवमुक्त्वा सर्वेऽप्यहमहमिकया सर्वस्वमपहर्तुं प्रवृत्ताः)

मृकण्डः—आबालवृद्धवनिताः सकला युवानः
सर्वस्वमुत्तमतमं सहसाऽपहृत्य ॥
नीत्वा निजानि सद्मानि पुनः समेताः
पश्य प्रिये किमपि वक्तुमिवादरेण ॥ २४ ॥

मुनयः—औदार्यसागर! मृकण्डमुने! त्वदीयं
सर्वस्वमप्यपहृतं मुनिभिः समस्तैः
अस्माभिराशु परितुष्यतु तेन देव
स्तुभ्य महेश्वर उमापतिराशुतोष ॥ २५ ॥

मृकण्डः—(साञ्जलिबन्धम्)

उपकृतं बहु मे मुनिपुङ्गवाः
करुणया कृतकृत्यतमः कृतः ॥

अथ द्वितीयोऽङ्कः ॥

(ततः प्रविशतः श्रीकैलासशैलाग्ररत्नमण्डपोपविष्टौ बुद्धिबलक्रीडया[1] क्रीडमानौ श्रीपार्वतीपरमेश्वरौ)

श्रीपरमेश्वरः-देवि !

पश्य पदातिममुं मे नृपमन्त्रिपुरस्सरं क्रमशः ॥
मृत्युञ्जयं[2] विधायाऽनेन भवत्या नृपं हि जेष्यामि ॥ १ ॥

श्रीपार्वती-भगवन् ! स्वयं मृत्युञ्जयस्त्वं परमपि मृत्युञ्जयं कर्तुं शक्त एव, किं तत्र चित्रं ? परं मदीयो नृपस्तेन पदातिपरमाणुना जेतुमशक्य एवेति मन्तव्यम् ।

श्रीशङ्करः—सर्वं देव्याः क्रीडाकौशलं मदीयं च क्रीडापाटवं परिणतौ स्फुटं भविष्यति, साम्प्रतं तु प्रसरन्तु पदातयोऽश्वा उष्ट्रा गजाश्च यथेष्टम् ॥

श्रीपार्वती—प्राणनाथ ! तथा भवतु. (इत्युक्त्वा क्रीडां प्रवर्तयति)

श्रीशङ्करः—अयि नगेन्द्रसुते ! परितो नृपं
करिहरिप्रवरौ च पदातयः ॥

---

१ शतरंज इति लोके प्रसिद्धा क्रीडा.

२ 'हुचमल्ली' इतिख्यातो विजयविशेषः । राजा उष्ट्रश्चेति पक्षयोरुभयोरपि शिष्येते, केवलं विजेतृपक्षे पदातिरेकोऽधिकस्तेनैव राज्ञो गतिनिरोध (महॉत) संज्ञकजयो मृत्युंजयः कथ्यते ।

नृपतिरक्षणहेतव आदृता—
इह लसन्ति थले सबले मिथः ॥ २ ॥
ततः सन्तुष्टं मे मनः ।

श्रीपार्वती—गजममुं व्र हनिष्यति मे गजः
सकलरक्षक ! रक्ष निजं गजम् ॥

श्रीशङ्करः—(मन्त्रिणं गजसमानसूत्रे निवेश्य)
नृपतिमन्त्रिदृशा बलवत्तरोऽ
स्त्ययमवश्य इमेन तवाऽधुना ॥ ३ ॥

श्रीपार्वती—साधु नाथ ! साधु—
निर्बलमश्वममुं ते सबलेनाश्वेन मे हनिष्यामि ॥
पत्तिरयं च तयोष्टुं सबलो हन्तैव निर्बलं नाथ ! ॥ ४ ॥

श्रीशङ्करः—अत्र कः सन्देहः, भवतु तथा,—
निर्बलं सबलो हन्यादत्र चित्रं न विद्यते ॥
निर्बलः सबलं हन्यात्कृपायां त्वयि पार्वति ! ॥ ५ ॥

श्रीपार्वती—प्राणनाथ ! सोयं त्वदीयकृपावलोकबलमहिमा जगत्प्रसिद्धः ।

श्रीशङ्करः—अयं पदातिः सबलोऽस्ति मन्त्रिणा
हत्वाऽश्वमेन विबलं त्वदीयम् ॥
प्रयाति जेतुं नृपतिं, प्रयत्नं
विधेहि तं रक्षितुमाशु युक्त्या ॥ ६ ॥
किञ्च वस्तुतस्तु—
यस्मिन् यस्मिन् हिमगिरिसुते ! वर्त्तते ते ममत्वम्
तस्मिंस्तस्मिन् निरुपमतम वर्त्तते मे ममत्वम् ॥

तत् क्रीडायामपि परशिवे ! नो, तवाऽसौ ममाऽसा-
विन्युक्तिर्मे व्यथयति मनो भिन्नताशंसिनीयम् ॥ ७ ॥

ततः क्रीडायामपि न मे मनो मिथः प्रतिस्पर्द्धितामावयोर्वाञ्छति॥

श्रीपार्वती-(सानन्दं स्वगतम्) अहो ! भगवतो मयि प्रेमबन्धः कोऽप्यव-
र्णनीय एव [प्रकाशम्] प्राणनाथ ! सोऽयमप्रतिमप्रेमतत्त्वविच्छि-
रोमणेस्ते निःसीमतमप्रेममहिमैव. तादृशेन प्रेम्णा कृता कृतार्थाऽहं,
ममापि मतिर्भगवतो मतमनुसरति तथापि प्रारब्धा क्रीडा
परिसमापनीयैव ॥

श्रीशङ्करः—अथ किम् । अवहित एवास्मि मदाश्रित मृत्युञ्जयं कर्तुम् ॥

श्रीपार्वती—[निपुणं निवर्ण्य स्वगतम्]—
उष्ट्रो मृत्युमुपैति नास्ति विदित मत्तात्तिनाऽन्योऽपि तत्
पतिव्यूहविधिर्न कश्चन चमत्कारं विधत्तेऽग्रतः ॥
हस्तिद्वन्द्वमनाश्रयं च विबलो मन्त्री विदूरं नृपात्
नो पृष्ठे न च पार्श्वयोर्न च पुरः कश्चिन्नृपं रक्षितुम् ॥ ८ ॥

कथमेवमदृष्टपूर्वं क्रीडति भगवान्, मन्ये कश्चिन् महान् मनोविक्षेपः
क्रीडायामस्यामनवधानतानिदानतां गच्छति येन नीरसमिव सर्वं
क्रीडनं प्रतिभाति, भवतु प्रश्नेनावगमिष्यामि. [प्रकाशम्]
अहह नाथ ! मनः क्व तवाऽधुना ?
कथमिद विमना इव खेलसि ? ॥
नृपतिरेव पराजयमेष्यति
त्रिचतुराभिरहो गतिभिः प्रभो ? ॥ ९ ॥

तदलमनया क्रीडया कुत्र साम्प्रतं श्रीमतां मन इति ज्ञातुमिच्छामि.

श्रीशङ्करः—देवि ! अस्ति खलु मदीयोऽनन्यभक्तो मृकण्डो नाम मुनिवर्यः,

श्रीपार्वती—जानामि नाथ ! जानामि भगवतः परमभक्तं तम् । ततः किम्?

श्रीशङ्करः—सांसारिकसुखनिःस्पृहोऽपि परमपतिव्रताया निजधर्मपत्न्या आग्रहेण सत्पुत्रप्राप्तये सर्वस्वं ब्राह्मणसात्कृत्वा कावेरीतीरे तपः कर्तुं प्रवृत्तः ॥

श्रीपार्वती—युक्तं कृतं, तप एव खल्वलभ्यतमवस्तुसमर्पणसमर्थं नान्यत् ततस्ततः ।

श्रीशङ्करः—दुष्करतरं तप आचरतोस्तयोर्गता वर्षत्रयी, इदानीं ताभ्यां फलाहारपरिचयोऽपि परित्यक्तः केवलं पवमानलहरीमात्रपोषणसाधनौ नक्तंदिवं मां भजेते, तयोः किंविधेयम् ? इति चिन्तायां मनो मे निमग्नम् ।

श्रीपार्वती—प्रणतजनजातपारिजातस्य देवदेवस्य कोऽयं महान् विचारः ? ताभ्यां सत्पुत्ररत्नं देयमेव; किं सदाशिवस्य ते पदारविन्द भक्तिकल्पवल्लरी कदापि निष्फला भवति ?

श्रीशङ्करः—देवि ! युक्तमुक्तं भवत्या, परं नास्ति तयोर्भाग्ये पुत्रमुखदर्शनसुखम् । ततः किं विधेयम्? अलंघ्या हि नियतेर्नियमा इतिनाविदितं देव्याः ।

श्रीपार्वती—नाथ !

नियतेर्नियमाः सर्वे तावद्बलवन्त इह लोके ॥
यावत् करुणावरुणालय ते करुणादृशो न निपतन्ति ॥ १० ॥

कति कति न कृताः कृपाकटाक्षक्षणलवबीक्षणतस्त्वया दयार्ध ।।
अतनयसुखसम्पदोऽपि सद्यः सुतनयरत्नसुखामृताब्धिमग्नाः ?॥११॥

तत्सत्पुत्रवरप्रदानेन त्वरितं कृतार्थौ करिष्यन्ति भक्तवत्सल-
शिरोमणयोऽत्रभवन्तो भवन्त इति प्रार्थना मे ॥

श्रीशङ्करः—देवि ! यद्येवमेव त्वदीयं मत, तर्हि—
एह्येहि शैलतनये ! त्वरया प्रयाम—
स्तस्मै मृकण्डमुनयेऽद्य वरं प्रदातुम् ॥
सज्जोयमस्ति जवनिर्जितवायुवेगो
नन्दीश्वरार्पितसुवर्णकुथोऽत्र नन्दी ॥ १२ ॥

श्रीपार्वती—त्वरितमियमुपागतास्मि शम्भो !
क्षणमपि वर्तति यत्तयो विना त्वाम् ॥
[तत आकाशमार्गेणावतरन् नारदः]

नारदः—त्वरितमयमुपागतोऽस्मि शम्भो !
क्षणमपिवर्ततियत्तयोर्विना त्वाम् ॥
[इति वदन् साष्टाङ्गं प्रणमति]

श्रीशङ्करः—[साश्चर्यहर्षम्]—
मुनिवर ! कुत आगतः शिवं ते क्षणमपि वर्तति वा कयोर्विना माम्?॥

नारदः—[साञ्जलिबन्धम्]
किमिव न विदित महेशितुस्ते
जगति तथापि वदामि वे निदेशात् ॥ १३ ॥

रसिकमुकुटरत्नयोर्हि राधाव्रजविधुनन्दनयोर्विना प्रभो त्वाम् ॥
सगिरिजमनवेक्ष्य रासगोष्ठ्यां क्षणमपि वर्तति तत्समेहि शीघ्रम् ॥१४॥

श्रीशङ्करः—[स्मृतिमभिनीय]

सेयं समुल्लसति शारदपूर्णिमाऽद्य
श्रीशैलराजतनये! नियमेन यस्याम् ॥
श्रीकृष्णचन्द्ररससागर आतनोति
श्रीराधिकासहचरोऽतुलरासलीलाः ॥ १५ ॥

परं मृकण्डमुनिचिन्तया मया विस्मृतमेतत्। अतः श्रीकृष्णचन्द्रेण श्रीराधया चावयोराह्वानाय स्वकीयमानसमूर्त्तिर्मुनिवर्योऽयंप्रेषितस्तद् गन्तव्यमेव श्रीराधामाधवयोर्दर्शनानन्दानुभवाय ॥

श्रीपार्वती—श्रीमन्मन्मथमोहने मधुवने गोगोपगोपावृते
राधामाधवयोर्युगेऽधरलसद्वेणुस्वनानन्दिनि ॥
प्राणेश! प्रतिपूर्णिमं रचयति श्रीरासलीला मुहु –
र्दर्शंदर्शमपि प्रयाति नहि नो तृप्तिं मनः कर्हिचित् ॥ १६ ॥

तथाप्यद्य तु मृकण्डमुनिरेवानुग्राह्यः, आगामिन्यां पूर्णिमायां पुना रासलीलावलोकनसुखमनुभविष्याव इति प्रार्थना मे ॥

श्रीशङ्करः—देवि! युक्तमुक्तं भवत्या प्रथमं शरणागतजनमनोरथपूरणमेवाऽऽवयोः कृत्यम्। तत्तथा करिष्यावः।

नारदः—पश्यतु देवः श्रीकृष्णचन्द्रेण स्वयं लिखितां पत्रिकाम्—
[इत्युक्त्वा पत्रिकामर्पयति]

श्रीशङ्करः—[पत्रिकामुद्घाट्य] देवि! शृणु श्रीकृष्णचन्द्रकरकमललिखितलेखलालित्यम्। [इत्युक्त्वा स्वयं प्रेम्णा श्रावयति]

राकाऽराकाऽशरदपि शरच्चन्द्रिकाऽचन्द्रिका सा
राधाऽराधा परशिवतवाऽसन्निधौ श्रीपतेर्मे ॥

रासोल्लासः प्रभवति तदा साम्बशम्भो यदात्वं
देव्या सार्द्धं भवसि शिवया रत्नसिंहासनस्थः ॥ १७ ॥

श्रीशङ्करः [सानन्दाश्रु] देवि !

मनसि मधुवने मां नित्यमानन्दमूर्ती
रचयत इह राधामाधवौ रासलीलाम् ॥
अनुनयननिमेषं तां विलोक्यापि नाहं
त्वमपि च नहि भद्रे तृप्तिमेषीति मन्ये ॥ १८ ॥

तत्रापि श्रीकृष्णचन्द्रेण प्रेषितेय पत्रिका मां मधुवनं प्रति गन्तुं कर्षति, मृकण्डमुनिचिन्ता च तत्तपोवनं प्रति गन्तुं कर्षतिमां, तेन किंकर्तव्यतामूढं मनो मे साम्प्रतं, यतः—

नृत्यं विधातुं न मम प्रहर्षः
श्रीकृष्णचन्द्रेण विना कदाचित् ॥
यथा तथा देविशिवौ विना मां
रासं विधातुं नहि तस्य हर्षः ॥ १९ ॥

नारदः—किमिवाऽत्राश्चर्यम् ?

परस्परान्तरात्मानौ माधवोमाधवौ युवाम् ॥
कः कां कर्तुं क्रियां शक्तोऽसन्निधौ स्वान्तरात्मनः ॥ २० ॥

श्रीशङ्करः –देवि ! यथार्थमाह नारदः । सूक्ष्मया दृशा विलोक्यमाने प्रथम मावाभ्यां श्रीकृष्णचन्द्ररचितरासलीलाविलोकनाय गन्तव्यम् । श्रीकृष्णस्यैव ममापि मनोमूर्तिर्मुनिरयं नारदो मृकण्डसुतये तत्पत्न्यै चाभीप्सितं वरं प्रदातुं मद्वचसा गमिष्यति, तत उभयोः कार्ययोः सहैव सिद्धिर्भविष्यति । किञ्चावाभ्यां कृत रासलीलावलोकनमपि मृकण्डमुनेरभ्युदये साहाय्यकरं भविष्यति ॥

श्रीपार्वती—भगवन्! अत्रकः सन्देहः? श्रीगोपालस्योपासनं[१] श्रवणं दर्शनं स्मरणं चानपत्यदोषसन्दोहदाहकमिति पुराणेतिहासेषु प्रसिद्धमेव ॥ तद् गच्छतु नारदो मृकण्डमुनये वरं दातुम् ॥

नारदः—भगवन्! सन्नद्धोऽस्मि यथाभवदाज्ञं सर्वं विधातुम् ॥

श्रीशङ्करः—तर्हि साधयतु भवान् मृकण्डमुनये वरं प्रदातुम् ॥

दत्त्वा वरं प्रणयिने प्रवरं वरेण्यं
श्रीमन्मृकण्डमुनयेऽपि च तस्य पत्न्यै ॥
एवं त्वया तु सहसा रससागरश्री—
रासेशरासरसवीक्षणशर्म भोक्तुम् ॥ २१ ॥

नारदः—यथाज्ञा परमेश्वरस्य एष गच्छामि [इत्युक्त्वा निष्क्रान्तः]

श्रीशङ्करः—प्रणतजनवत्सले देवि! कृतकृत्य इदानीं महामुनिर्मृकण्डस्तत्पत्नी च, तदेहि श्रीरासेश्वरीरासेश्वरयोः श्रीराधामाधवयोः रासलीलावलोकनजन्यमनन्यतुल्यमलौकिकं किमपि सुखमुपभोक्तुं गच्छावः ।

श्रीपार्वती—यथाज्ञा प्राणनाथस्य, ननु सज्जमेव कुवेरोपस्थापितं पुष्पकमिदं तदारोहतु भगवान् ।

श्रीशङ्करः—यथाह देवी [इति वदन् देव्या सह पुष्पकमारुह्य]
पुष्पक पुष्पक! सहसा श्रीराधामाधवाश्रितं सुखदम् ॥
मधुवनमुपेहि यमुना तरलतरङ्गोल्लसल्लताजालम् ॥ २२ ॥

---

१ गोपालसन्तानमंत्रानुष्ठानमनपत्यतादोषापनयनमिति प्रसिद्धं तन्त्रग्रंथेषु

[इति वदन्ती निष्क्रान्तौ श्रीपार्वतीपरमेश्वरौ]

[ततः प्रविशतस्तपोवनस्थौ विशालाक्षीमृकण्डौ]

मृकण्डः—[समाधेः प्रबुध्य] प्रिये प्रिये ! शृणोषि ?

विशालाक्षी–कोऽस्ति निदेशः ?

मृकण्डः—मयाद्य समाधौ किमपि सुनिमित्तं दृष्टं श्रुतं च ॥

विशालाक्षी—प्राणनाथ ! किन्तत् ?

मृकण्डः—प्रिये !—

परमशिवासहितः श्रीपरमशिवः पुष्पकस्थितो मेऽद्य ॥
लोचनयुगलातिथितां प्राप्तोऽगण्यातिपुण्यगणदृश्यः ॥ २३ ॥

विशालाक्षी—सुदिनमिदं सुवर्णसूर्यं च नाद्य प्रभातं, ततस्ततः ?

मृकण्डः—यावत्तदीयदर्शनजन्यानन्यतुल्यानन्दनीरधिनिमग्नमानसो विस्मयविस्मृतनिमेषश्चाऽहमभवं तावत्—

विरम विरम वत्स ! त्वं मृकण्डाऽतिकष्टात्
तपस इत उपेतो नारदस्त्वत्समीपम् ॥
हृदयमिव मदीयं मूर्त्तमेतद्वचस्ते—
स्तव सपदि भवित्री कापि कल्याणसम्पत् ॥ २४ ॥
इति सप्रमोदमुदीर्य सद्यः सविमानोऽन्तर्हितः ॥

विशालाक्षी—नाथ ! मयापि प्रसन्नयोः श्रीपार्वतीपरमेश्वरयोर्वचनामृतं निपीतं तन्निवेदयामि—

वत्से तपःफलितमेव तवातिशुद्धं
सर्वेपि ते च फलिता मनसोऽभिलाषाः ॥

श्रीनारदाद्वरमवाप्य यथाभिलाषं
गच्छेन्निजाश्रममलं तपसः श्रमेण ॥ २५ ॥
इत्युक्त्वा विमानस्थौ श्रीपार्वतीपरमेश्वरौ क्वापि वेगात्प्रयातौ।

मृकण्डः—कृता कृतार्था श्रीमहेश्वर्या श्रीमहेश्वरेण च त्वम् ॥

विशालाक्षी—तर्हि किं कर्तव्यमिदानीमावाभ्याम् ?

मृकण्डः—पुनरपि हृदि चिन्तयाव पत्नी
परमशिवौ शिवदौ निजाश्रितेभ्यः ॥
किमिव परमुमामहेशचिन्ता—
सममिह मङ्गलवर्धि वस्तु लोके ॥ २६ ॥

विशालाक्षी—यथाज्ञा प्राणनाथस्य [इत्युक्त्वा ध्याननिष्ठामालम्बते]
[ततः प्रविशति नारदः]

नारदः—[स्वगतम्] श्रीमहेश्वरीमहेश्वरयोराज्ञया मया त्वरया समासादितं श्रीकावेरीतीरतपोवनम् ॥ अत्र हि—
सहजवैरपरा अपि जन्तवः सहजवैरमपास्य परस्परम् ॥
सह रमन्त इमे प्रणयाकुलास्तत इदं हि मृकण्डमुनेर्वनम् ॥ २७ ॥
इति मे तर्कः ॥ [परितोऽवलोक्य] अहो ! इहैव वटतरुमूले समाधिनिष्ठौ तिष्ठत एतौ दम्पती—
सदा सदाशङ्करयोः स्वदासे—
ष्वहो ! दयासागरयोर्दयार्द्रौ ॥
वृत्तिर्यया प्रेषयता रयान्मा—
मिमौ समाश्वासयितुं स्वकीयौ ॥ २८ ॥

[निपुणं निर्वर्ण्य] श्रीमहेश्वरीमहेश्वरनिमग्नमनस्कतया नैतयोः किमपि बाह्यं स्फुरति, भवतु योगबलेन तयोर्हृदयकमलतः परमेश्वरमूर्ती आकर्षामि येन तयोर्बाह्यस्फुरणं भवेत् [इत्युक्त्वा तथा करोति]

दम्पती—[साश्चर्योद्वेगम्]

भगवति ! भगवन् ! क्व गम्यते नौ
हृदयमपास्य निजालयं दयाब्धे ! ॥
चरणशरणयोरनुक्षणं श्री—
गिरिवरनन्दिनि ! बालचन्द्रमौले ! ॥ २९ ॥

[इति वदन्तौ नेत्रे समुन्मील्य विलोक्य च साश्चर्यानन्दमुभावुत्थाय]

सुदिनमिदमहो यदद्य साक्षान्मुनिमणिराश्रममागतोऽस्मदीयम् ।
फलितमखिलमद्य पूर्वपुण्यं सफलतरे खलु जन्मजीविते नौ ॥३०॥

[इत्युक्त्वा प्रणम्य प्रेम्णा तं पूजयतः]

नारदः—अलमलं वत्सावतिप्रयासेन—
प्रीयतां हृदयवाञ्छितो वरस्तं समर्पयितुमुत्सुकोऽस्म्यहम् ॥
श्रीगिरीन्द्रतनयामहेशयोराज्ञया प्रणतपारिजातयोः ॥ ३१ ॥

मृकण्डः—हृदयकमलमध्ये श्रीमहेशीमहेशा—
वनुनयननिमेषं प्रेमपूर्णान्तरङ्गौ ॥
प्रणतजनमनोभीष्टार्थदौ तिष्ठतां मे
मुनिवर ! वरमेतं मानसं याचते मे ॥ ३२ ॥

विशालाक्षी—स्फटिकमणिसमप्रभः प्रभुः श्री—
गिरितनयाश्रितवामवामभागः ॥

अपसरतु हृदालयान् कदाचिन्
मम न मुने ! वरमर्पयैनमेव ॥ २३ ॥

नारदः—[स्वगतम्] अहो ! दम्पत्योरनयोर्भक्त्यतिशयो येन मदीययोग बलात् क्षणप्रणष्टेष्टदेवदर्शनसुखौ न स्वकीयेष्टदेवदर्शनसुखादपरं वरं याचेते. [प्रकाशम्] वत्सौ ! निष्प्रतिमतमभक्तिभावविवशी श्रीपरमेश्वरीपरमेश्वरौ स्वयमेव वां वाञ्छितमेतत्पूरयिष्यत. । परमपि मनोऽभिलाषं निवेदयतं यं समर्थ्य श्रीशिवाशिवयोः परिपालितपवित्राज्ञोऽहं भवेयम् ॥

मृकण्डः—प्रिये ! निवेदयेदानीं त्वदीयमभिलाषं महामुनयेऽस्मै नारदाय.

विशालाक्षी-यथाज्ञा प्राणनाथस्य [इत्युक्त्वा साञ्जलिबन्धम्]

मुनिवर ! वरमेनमेव याचे भवत उमेशरमेशभक्तवर्यात् ॥
भवतु सुतनयो नयोदधिर्मे परमशिवप्रणयी दयादृशा ते ॥२४॥

नारदः—पुत्रं दीर्घायुषं मूर्खं सर्वज्ञं वाऽल्पकायुषम् ॥
अभिवाञ्छसि ? तत्पूर्वं निवेदय ममाग्रतः ॥ २५ ॥

विशालाक्षी-दीर्घायुषं च सर्वज्ञं पुत्रमिच्छामि मे मुने ! ॥
किं दुर्लभं त्वयि प्रीते महेशे चोमया युते ॥ २६ ॥

नारदः—दिर्घायुः सर्वज्ञश्च ते पुत्रो न दातुं शक्यो मया.

विशालाक्षी-कथमिव ?

नारदः—शृणु वत्से !

मुने ! मूर्खोऽतिदीर्घायुर्विद्वान्वाऽल्पायुरात्मजः ॥
त्वया देयो विशालाक्ष्या इत्याज्ञा पारमेश्वरी ॥ २७ ॥

विशालाक्षी-[सखेदम्]

दीर्घायुर्मूर्खतनयप्रदानमपि मन्यसे ॥
वरप्रदानं यदि ते शापः स्यात्कीदृशो वद ॥ ३८ ॥

किञ्च-मूर्खपुत्रा भवेयं चेदपुत्रैव वरा न किम्? ॥
अल्पतरदुःखा निष्पुत्राऽनन्तदुःखा हि मूर्खसूः ॥ ३९ ॥

वरमेकोऽपि सत्पुत्रः सर्वज्ञः सद्गुणार्णवः ॥
अल्पायुरपि देवर्षे! मूर्खाद्दीर्घायुषः सुतात् ॥ ४० ॥

[इत्युक्त्वा प्रणमति]

नारदः—वत्से! यद्येवं तर्हि—

अष्टवर्षप्रमाणायुः सर्वज्ञः सद्गुणार्णवः ॥
सनयस्तनयो भावी सदाशिवपदाश्रयः ॥ ४१ ॥

दम्पती—अमरमुनिवर! त्वया दयाब्धे! तनयवरार्पणतः कृताः कृतार्थाः ॥
वयमिह भवतो मुने! प्रसादान्मतिरतिरस्तु सदा सदाशिवे नः ।

[इत्युक्त्वा प्रणमति]

नारदः—दम्पती इह पुराणदम्पती श्रीशिवापरशिवौ परादरात् ॥
भक्तिभावत उपास्य यास्यथोऽभङ्गमङ्गलपरम्परां पराम् ॥४३॥

[इत्युक्त्वा तयोर्मस्तके हस्तं दधाति]

दम्पती—कृत्वा कृपां सुरमुने! कुरु नः कृतार्थान्
वासं कुरु त्रिचतुराणि दिनानि चात्र ॥
स्वच्छस्तथा सुखयतिस्म न पूर्णिमेन्दु—
स्त्वत्सङ्गमः सुखयतीह यथा मनो नः ॥ ४४ ॥

नारदः—वत्सौ! यथा मम तथा युवयोर्ममापि,
प्रेयान् समागम इहास्ति सुखप्रदोऽयम्॥
शक्तस्तथापि न हि वस्तुमुमासहाय—
श्रीचन्द्रशेखरनिदेशवशंवदोऽहम्॥ ४५॥

दम्पती—कीदृशो निदेशः श्रीमहेश्वरस्य?

नारदः—यदि कौतुकं श्रूयताम्—

दत्वा मृकण्डमुनयेऽपि च तस्य पत्न्यै
हे नारदाभिमतमिष्टफलं प्रमोदात्॥
द्रष्टुं त्वया मधुवनं त्वरया समेयं
श्रीकृष्णचन्द्ररससागररासलीलाः॥ ४६॥ इति—

दम्पती—एवं चेदलौकिकालभ्यलाभेऽन्तरायतां गन्तुमिच्छावः, पुनः कदाचिद्दर्शनप्रदानेनानुग्राह्याविमौ स्वीयौ भक्तपरमाणू इति प्रार्थना नौ.

नारदः—सति समये ध्रुवमागमिष्यामि युवयोराश्रमं, सम्प्रति तु गम्यते

[इत्युक्त्वोत्तिष्ठति]

दम्पती—[उत्थाय बद्धाञ्जली] साधयतु भवान् मधुवनं, शिवाः सन्तु ते पन्थानः (इति प्रणमतः)

नारदः—वत्सौ! परमशिवप्रसादात्परमानन्दमग्नौ भूयास्तम्।

(इति वदन्नाकाशमार्गेण निष्क्रान्तः)

मृकण्डः—प्रिये ! दृष्टिपथमतिक्रान्तः परमोपकारी भगवान् देवर्षिस्तदेहि आवामपि श्रीपरमेश्वरप्रसादात् पूर्णमनोभिलाषौ स्वाश्रमं गच्छावो वलवदुत्कण्ठते स्वकीयान् द्रष्टुं दृष्टिर्मे.

विशालाक्षी—यथाज्ञा प्राणनाथस्य तथा कर्तुमवहितास्मि.

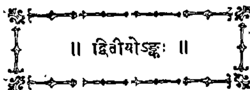
मृकण्डः—प्रिये ! पश्य, अमी चिरपरिचितास्तपोवनतरवो मुनयो मृगाः खगाः सरितश्चास्मद्वियोगदुःखिता इव दृश्यन्ते, तदेनाना-श्वास्य गच्छावः ।

युष्मभ्यं तरवो नमोऽस्तु मुनयो यूयं कृपावर्षिणो—
भूयास्त प्रतिवासरं मयि निजे, नद्यो मृगा हे खगाः ॥
युष्माकं स्मरणं सदैव भविता भूयाद् भवद्दर्शनं
भूयो मे दयया दयामयमहेशस्येति मे प्रार्थना ॥ ४७ ॥

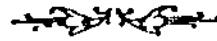
तपोवनमुनयः—

सम्प्राप्य पुत्रसुखमप्रतिमप्रसादात् श्रीशैलराजतनयाहृदयप्रियस्य॥
भुक्त्वाखिलानि च सुखानि वयस्युपान्त्ये सेव्यं तपोवनमिदं
सह दंपतीभ्याम् ॥ ४८ ॥

दम्पती—सत्यानि सन्तु व आशीर्वचांसि
(इत्युक्त्वा साष्टाङ्गं प्रणम्य निष्क्रान्तौ मुनिदम्पती)

॥ तृतीयोऽङ्कः ॥

[ततः प्रविशति श्रीयमुनातीरनिकटनिकुञ्जस्थितः सपरिवारः श्रीकृष्णचन्द्रः श्रीराधा च]

श्रीराधा—श्रीकृष्णचन्द्र ! हृदयेश्वर ! रासलीला—
वेला प्रयाति, न समागत आशुतोषः ॥
श्रीशङ्करः सगिरिजो, न च नारदोऽपि
प्रातः किमत्र करणीयमिदं वदाऽऽशु ॥ १ ॥

श्रीकृष्णः—प्राणप्रिये ! सप्रणयप्रार्थनं स्मृतिमात्रसाध्यसान्निध्यो हि भगवान् श्रीपार्वतीप्राणनाथ इति नाविदितं ते, तदेहावामत्र स्थितौ प्रेम्णा तं प्रार्थयावहे.

श्रीराधा—प्राणनाथ ! अवहितास्मि प्रार्थनां कर्तुम् ॥

श्रीकृष्णः—प्रिये ! तर्हि समागतमेव परमेश्वरमुमासहायमवेहि [इत्युक्त्वा]

उभौ—[साञ्जलिबन्धम्]

श्रीमन् ! शङ्कर ! चन्द्रशेखर ! विभो ! श्रीशैलराजात्मजे !
मद्यः सद्य उपेहि रासरचनावेला व्यतिक्रामति ॥

[नेपथ्ये.]

रासोल्लासविलोकनातिरसिकौ प्राप्तौ स्व आवामुभौ
श्रीराधाहृदयाधिनाथ ! सहसा रासः समारभ्यताम् ॥ २ ॥

श्रीराधामाधवौ-[साश्चर्यानन्दम्] किं प्राप्तावेव भगवन्तौ [इति वदन्तौ नेत्रे समुन्मील्य, पुष्पकादवतरन्तौ श्रीपार्वतीपरमेश्वरौ विलोक्य, सर्वाभिर्गोपीभिः सहोत्थाय साञ्जलिबन्धम्]

जय जय जय शम्भो ! विश्वबन्धो ! परात्मन् !
जय जय जय मातर्विश्वमातर्नमस्ते ॥
परमसुखकरी श्रीपूर्णिमेयं भवित्री
परमशिव ! परेशि ! स्वागतेनात्र वां नः ॥ ३ ॥
रत्नासनं त्रिजगतीपितरौ ! भवद्भ्या
मतन्निवेदितमयं कुसुमाञ्जलिश्च ॥
प्रेम्णाऽर्पितो हि युवयोश्चरणाब्जयुग्मे
प्रेम्णा विलोकयतमाशु युवां निजान्नः ॥ ४ ॥
[इत्युक्त्वा प्रणमन्ति]

श्रीशङ्करः—अलमलमुपचारैस्त्वं ममास्यन्तरात्मा
हृदयमिव परं मे देहमात्रेण भिन्नः ॥
किमिव सुखकरं श्रीकृष्णचन्द्राऽधिकं स्यात्
मम तव नवरासोल्लासलीलावलोकात् ॥ ५ ॥
तस्मा विलम्बं कुरुष्व, प्रारभ्यतां रासोल्लासः ।

श्रीकृष्णचन्द्रः-यथाज्ञा महेश्वरस्य, [इत्युक्त्वाऽऽनन्दाद्रासलीलामारभते]
[श्रीमहेश्वरीमहेश्वरौ परमेण प्रेम्णा सपरिवारौ विलोकयतः]

श्रीपार्वती—[शिवं प्रति निरीक्ष्य स्वगतम्]
रसिकमणिकृतां श्रीरासलीलां विचित्रां
चिरतरमवलोक्यानन्दसन्दोहमग्नः ॥
परमशिव इह श्रीकृष्णचन्द्रैकचित्तो
लसति रसनिलीनो विस्मृतान्यप्रपञ्चः ॥ ६ ॥

श्रीशिवः—[श्रीपार्वतीं प्रति]

अहो श्रीकृष्णस्य प्रणतजनतोद्धारणकृते
सह श्रीगोपीभिर्विहरणमिदं मुक्तिफलदम् ॥
अये को जानीते श्रुतिहृदयमस्मिन् विजयते
वयं तद् विद्मो वा हिमगिरिसुते! वेत्ति न परः ॥ ७ ॥

अभिधानां सहाऽभिधेयैर्दर्शनीयस्य वस्तुनः ॥
दर्शनं परमानन्दप्रदं भवति नाऽन्यथा ॥ ८ ॥

[स्वगतम्]

श्रीकृष्णलीलातत्त्वना ब्रह्मविद्यास्वरूपिणी ॥
श्रीमन्युमैव तत्त्वं प्रकाशयितुमर्हति ॥ ९ ॥

[प्रकाशम्]—

पश्य श्रीगिरिराजराजतनये! श्रीकृष्णचन्द्रप्रभो
रासोल्लासरसाम्बुधेर्नवनवा लीलोर्मिमाला इमाः ॥
न श्रीकृष्णसमो रसाम्बुधिरहो लोकत्रयेऽन्यः पुमान्
नानानन्दरसापगा च न समा श्रीराधयाऽन्याङ्गना ॥ १० ॥

श्रीपार्वती—प्राणनाथ! युक्तमुक्तं भगवता,

श्रीराधामाधवावेव श्रीराधामाधवाविव ॥
निःसीमरसपीयूषपारावारौ वपुर्धरौ ॥ ११ ॥
परमेतल्लीलावलोकनानन्दसन्दोहमनुभवन्त्या मे
नारदस्मरणं भवति चित्ते, यतोऽत्रत्यक्षणो दुर्लभ एव ॥

[नेपथ्ये]

आगतोऽस्म्यहमुमामहेश्वरौ! नारदोऽत्र युवयोर्वशंवदः ॥

श्रीपार्वती—एहि वत्स ! कथमर्पितो वरः
श्रीमृकण्डमुनये तपस्यते ? ॥ १२ ॥

नारदः—मातः ! श्रीपरमेश्वरानुज्ञानुसारेण सर्वं कृतं, परितुष्टौ च तौ जायापती पुनः प्रभोराज्ञानुरोधेनाऽत्रापि रासलीलावलोकनानन्दानुभवाय समागतः ।

[स्वगतम्]

श्रीकृष्णचन्द्रहृदयं गिरिराजपुत्री—
प्राणेशितुर्भगवतः करुणैकपात्रम् ॥
कोऽन्योऽभवद् भुवि भविष्यति वर्त्तते वा
धन्यो मदन्य इति मोदमुपैति चेतः ॥ १३ ॥

यस्य मम भगवती जगदम्बाऽपि रासलीलावलोकनालौकिकानन्दानुभववेलायां स्मरति. [इति सहर्षं परिक्रामति.]

"अङ्गनामङ्गनामन्तरे माधवो माधवं माधवं चान्तरं चाङ्गना ॥
एवमेकान्तरं माधवं चांगनां रासलीलाविधौ वीक्ष्य मोदामहे॥"

[इत्येतत्प्राचीनं पदं वीणावादनानुगतं गायन् नृत्यति]

श्रीकृष्णः—[सहर्षानन्दं विलोक्य] अहो ! प्रियतमो मे देवर्षिः समागतः । एह्येहि, गायतु भवान् किमपि ।

नारदः—यथाज्ञा देवस्य, [इत्युक्त्वा गायति]—
इन्द्रनीलमणिनीलमेकतश्चञ्चलानिचयचारु चान्यत ॥
मामके स्फुरतु मानसे मुहुस्तत् किमप्यहरहर्महन्महः ॥१४॥

चञ्चलाजलदमञ्जुलद्युती राजितौ विविधरत्नराजिभिः ॥
आश्रयेऽत्र वृषभानुनन्दिनीनन्दनन्दनवरौ मनोहरौ ॥ १५ ॥

हारिणौ निजजनेष्टकारिणौ भानुजातटनिकुञ्जचारिणौ ॥
आश्रयेऽत्र वृषभानुनन्दिनीनन्दनन्दनवरौ मनोहरौ ॥ १६ ॥

रत्ननूपुरलसत्पदाम्बुजौ कान्तकङ्कणलसत्कराम्बुजौ ॥
आश्रयेऽत्र वृषभानुनन्दिनीनन्दनन्दनवरौ मनोहरौ ॥ १७ ॥

शर्वरीरमणसुन्दराननौ नीलकुन्तलविशोभिताननौ ॥
आश्रयेऽत्र वृषभानुनन्दिनीनन्दनन्दनवरौ मनोहरौ ॥ १८ ॥

जङ्गमौ सुरलतासुरद्रुमौ कावपीष्टफलभारवर्षिणौ ॥
आश्रयेऽत्र वृषभानुनन्दिनीनन्दनन्दनवरौ मनोहरौ ॥ १९ ॥

प्रेमबद्धहृदयौ परस्परं भक्तवर्गसदयोदयाशयौ ॥
आश्रयेऽत्र वृषभानुनन्दिनीनन्दनन्दनवरौ मनोहरौ ॥ २० ॥

तौ परस्परतपःफलायितौ तौ परस्परमनःस्थलायितौ ॥
आश्रयेऽत्र वृषभानुनन्दिनीनन्दनन्दनवरौ मनोहरौ ॥ २१ ॥

समभ्यर्च्य प्रेम्णा परमशिवमंतत्करुणया
प्रदत्तं दास्यत्वं परमनुभवन्तौ प्रणयतः ॥
कृपापारावारायितहृदयसाराववुदिनं
मुदा राधाकृष्णौ मम हृदयकुञ्जे विरहताम् ॥ २२ ॥

रहस्यं वेदानां परमुपदिशन्तौ मधुतरं—
रवैर्वेणो रम्याधरपुटविलीनस्य मृदुलैः ॥
सदा श्रीमन्तौ तौ निरुपमतमानन्दवपुषौ
मुदा राधाकृष्णौ मम हृदयकुञ्जे विहरताम् ॥ २३ ॥

निराकारावाद्यावपि निजजनोद्धारणकृते
सदाकारी भूत्वा रचयत इहालौकिकतमाम् ॥
महारासां लीलां हृदयनयनानन्दजननीं
मुदा राधाकृष्णौ मम हृदयकुञ्जे विहरताम् ॥ २४ ॥

राधाराधाहृदयरमणौ मानसे मे निकुञ्जे
गोगोपीभिः सह विहरतां रासलीलाविलासैः ॥
वेणोर्नादैर्मधुरमधुरैर्गीतनादैस्तथोच्चै—
र्मञ्जीराणां ध्वनिभिरभितो नादयन्तौ दिगन्तान् ॥ २५ ॥

दिशि दिशि मम राधामाधवौ रम्यरूपौ
घनघनतडिदाभौ पूर्णचन्द्रोपमास्यौ ॥
कनककपिशवस्त्रौ रत्नभूषाभिरामौ
नयनयुगचकोरप्रीतये स्तान्नितान्तम् ॥ २६ ॥

[स्वगतम्]

रासलीलारससागरोपि भगवान् सह सर्वाभिर्गोपीभिर्मदीय-
गानानुसारेण नृत्यतीति महद् भाग्यं मे.

श्रीकृष्णः—साधु देवर्षे ! साधु गीतम् ! क्षणं विश्रम्यताम् ।

नारदः—यथाज्ञा श्रीकृष्णचन्द्रस्य [इत्युक्त्वा परमशिवसिंहासन-
समीपमुपेत्य खिन्न इव तिष्ठति]

श्रीशङ्करः—देवर्षे ! कथं खिन्न इव लक्ष्यसे ? कस्मिन् विचारे निमग्नोऽसि ?

नारदः—[साञ्जलिबन्धम्]—

खेदो न याति मनसो भगवन्ननुक्ते
वक्तुं प्रवृत्तमपि मामुपयाति लज्जा ॥

तन् किं विधेयमधुना वद विश्वयन्धो ।
लोकत्रयीपरगुरुः परमेश्वरस्त्वम् ॥ २७ ॥

श्रीशङ्करः—[क्षणार्द्धं नेत्रे निमील्योन्मील्य च स्वगतम्] सर्वगर्वखर्वीकरण-
पटुना भगवता देवर्षिरपि स्वकीयमायामहानद्यां निःक्षिप्तो,
भवतु तारयाम्येनम् ।

[प्रकाशम्]
इमामुमां मे निगमागमज्ञां सन्देहसन्दोहनिवृत्तिदां त्वम् ॥
उपास्य भक्त्या भव नष्टशङ्कः, सशङ्कताऽनर्थसहस्रमूलम् ॥२८॥

नारदः—भगवन् ! तथा करोमि, [इत्युक्त्वा पुनः प्रणमति]

श्रीपार्वती—परमानन्दमयेऽस्मिन्समये कुतस्ते संशयः? वद कस्ते संशयः?

नारदः—भगवति !

"त्रिविधं नरकस्येदं द्वारं नाशनमात्मनः ॥
कामः क्रोधस्तथा लोभस्तस्मादेतत्त्रयं त्यजेत्" ॥

किञ्च—

"नहीदृशमनायुष्यं लोके किञ्चन विद्यते ॥
यादृशं पुरुषस्येह परदाराभिमर्शनम्"

अपि च—

सन्मार्गस्खलनं विवेकदलनं प्रज्ञालतोन्मूलनं—
गाम्भीर्याद्दहनं धृतेश्च शमनं नीचत्वसम्पादकम् ॥
सद्ध्यानावरणं प्रतापहरणं पापप्रतापूरणं
धिक्कष्टं परदारवीक्षणमपि त्याज्यं कुलीनेन तत् ॥ २९ ॥

अशुचितानिलयं प्रलयं रुचेरयशसां प्रभवं विभवं रुजाम् ॥
परमशर्मसुधाम्बुधिवाडवं परिहरेत्परदारनिरीक्षणम् ॥ ३० ॥

इत्यादिभिः परःशतैर्वचनैः प्रसङ्गे प्रसङ्गे भगवता श्रीमुखेन तदीये रनन्यभक्तैर्व्यासवाल्मीकिप्रमुखैः प्राचीनैरर्वाचीनैश्चानेकैर्मान्यैर्महाशयैरुपदिष्टमुपदिश्यते च; तदेतत्सकलमनादृत्य यः कर्त्ता धर्माणां वक्ता पाताऽपि कृष्णचन्द्रोऽयम् ॥
कथमिव पराङ्गनाङ्गालिङ्गनमङ्गीकरोति धर्मात्मा ॥ ३१ ॥

इति मदीयाशयशय्याशयसंशयः सन्तापयति माम्, तेनाऽऽनन्दमयोऽपि समयोऽयं नानन्दयति माम्.

श्रीपार्वती—[प्रहस्य श्रीशङ्करं प्रति] भगवन्! नारदोऽपि श्रीकृष्णतत्त्वानभिज्ञ इत्याश्चर्यमिव मे भाति.

श्रीशङ्करः—देवि! गर्वगञ्जनः श्रीकृष्णचन्द्रः साम्प्रतमङ्कुरिताऽखर्वगर्वं नारदमुपलक्ष्य मायया तं मोहयति; परं शरणागतजनमहामोहतमोऽपहन्त्री त्वं तदीयं मोहमपाकुरु। नायं केवलं नारदोपकारः किन्तु सर्वलोकोपकारः।

श्रीपार्वती—यथाज्ञा परमेश्वरस्य [इत्युक्त्वा नारदं प्रति] वत्स! इयं खलु चिन्तामणिमयी मुद्रिका सकलाज्ञानमूलोत्कर्त्तिणी तत्त्वज्ञानप्रवाहप्रवर्त्तिणी विश्वविश्वम्भरासंहर्त्तिणी च भगवताऽमुना परमेश्वरेण पाणिग्रहणावसरे प्रसादीकृता, पश्यैनाम्।

[इत्युक्त्वा स्वकनिष्ठिकाङ्गुल्या उत्तार्य नारदहस्तेऽर्पयति]

नारदः—[सादरं गृहीत्वा विलोक्य च] साक्षात् परमेश्वरेण प्रसादी-
कृतायाः किमहं महिमानं वर्णयामि; तथापि प्रकृते प्रसङ्गे
कोऽस्या उपयोगः ?

श्रीपार्वती—मुने ! मुद्रामध्ये प्रहिणु नयने पश्य च पुर—
स्ततो यद्यद्दृश्यं कथय सकलं तत्तदिह मे ॥

नारदः—जगन्मातर्मातः परमशिवसर्वस्वहृदये !
यथाज्ञा मातुस्ते भगवति ! करिष्यामि हि तथा ॥ ३२ ॥

[इत्युक्त्वा मुद्रिकावकाशेन रासलीलां विलोक्य] मातः !
शृणु यद् विलोक्यते तद् वदामि ।

श्रीपार्वती—वद, शृणोमि ।

नारदः—राधिकां राधिकामन्तरं माधवो
माधवं माधवं चान्तरं राधिका ॥
राधिकामाधवाभ्यामिदं मण्डलं
व्याप्तमाभाति मे नागरा अङ्गनाः ॥ ३३ ॥

श्रीपार्वती—क्षणं विश्रम्य पुनस्तत्रैव पश्य, किं दृश्यते ?

नारदः—यथाज्ञा मातुः [इत्युक्त्वा तथा कृत्वा वदति]—
मातर्जगदिदमखिलं सचराचरमद्य मे भाति ॥
श्रीराधामाधवमयमितरद् वस्त्वेव नैवास्ति ॥ ३४ ॥

श्रीपार्वती—पुनरपि पश्य.

नारदः—[पुनर्विलोक्य] शृणु मातः !—
कालिन्दीपुलिने कदम्बकदलीकुञ्जे मुदा तिष्ठतो—
रन्योन्याननवद्धनेत्रयुगयोरन्योन्यलग्नात्मनोः ॥

वंशीवादनतत्परोष्टपुटयोरानन्दसंलीनयो—
राधामाधवयोर्युगं नयनयोरानन्ददं दृश्यते ॥ ३५ ॥

[निपुणं पुनर्निर्वर्ण्य]
क्षीरनीरनिधौ मातर्महामणिमयालये ॥
शेषशय्याशयालुः श्रीनारायण इहेक्ष्यते ॥ ३६ ॥
जगन्मातृमहालक्ष्मीसेविताङ्घ्रिसरोरुहः ॥
नाभिपद्मान्तरालस्थचतुराननशोभितः ॥ ३७ ॥

श्रीपार्वती—देवर्षे पुनरपि पश्य, किं विलोक्यते ?

नारदः—[पुनरवलोक्य] मातः ! शृणु यत्पश्यामि.

श्रीपार्वती—श्रोतुमवहितैवास्मि प्रोच्यताम्.

नारदः—यथाऽऽज्ञा जगदम्बायाः—

निराकारं तेजः स्फुरति रविचन्द्राग्नितडितां
विचित्रं तेजोभ्यः किमपि च मनोवागविषयम् ॥
तदेवैतत्तेजः सजलजलदश्यामलतनु—
र्मनोहारी हारी व्रजवनविहारीह भवति ॥ ३८ ॥

किञ्च—

न गोप्यो न गोपा न गावो न वत्सा
न वा राजयस्ता घनानां वनानाम् ॥
खगा नो मृगा नो नगा नो, मनोज्ञं
विना कृष्णचन्द्रं न पश्यामि किञ्चित् ॥ ३९ ॥

श्रीपार्वती—अयं स्वयं नारद ! कृष्णचन्द्रोऽस्त्येकः परं तत्त्वमिदं मृषाऽन्यत् ॥
शक्तिः परा चास्य तु राधिकेयं यया विचित्रं रचितं हि
विश्वम् ॥ ४० ॥

श्रुतयः स्मृतयो महात्मनां मतयश्चापि वपुर्धरा इमाः ॥
परमं पुरुषोत्तमं त्विमं परमप्रेमभरादुपासते ॥ ४१ ॥

इमा गोपीर्गोपीर्मुनिवर ! न मन्यस्व मनसा
त्रिकाण्डस्थाः सर्वाः श्रुतय इह भान्तीन्दुवदनाः ॥
मुनीनां भक्तानां मतय इह कृष्णाङ्घ्रिविरहाऽ—
सहाः सेवन्ते तं प्रियतममिव स्वं प्रियतमाः ॥ ४२ ॥

न पारदार्यशङ्कापि नारदार्यशिरोमणे ! ॥
कर्त्तव्या मनसा यत्र श्रीकृष्णान्नान्यज्जगत्त्रये ॥ ४३ ॥

श्रीकृष्णमद्वितीयं तं काऽन्या रमयिता ? कथम् ॥
रन्ता रमयिता रन्तुं साधनानि त्वयं स्वयम् ॥ ४४ ॥

ईदृश्यां रासलीलायामधर्मं कथमीक्षसे ॥
कः स्यात् स्वप्रतिबिम्बेन रममाणोऽत्र पातकी ? ॥ ४५ ॥

श्रीराधामाधवमयं पश्यन् प्रेम्णा जगत्त्रयम् ॥
निस्तापः स्याः कुतस्तापः श्रीकृष्णाद्वैतदर्शिनाम् ॥ ४६ ॥

[इत्युक्त्वा विरमति]

नारदः —[दण्डवत् प्रणम्य सहर्षाश्रु]

जगदम्ब ! दयामयाशये ! करुणालोकनतस्तवाधुना ॥
गलितो मम मानसो भ्रमः परमां शान्तिमुपागतं मनः ॥ ४७ ॥

त्वं साक्षाद् ब्रह्मविद्याऽसीत्युक्तं सद्गुरुभिर्हि मे ॥
तत्त्व श्रीब्रह्मविद्यात्वमनुभूतं मयाऽधुना ॥ ४८ ॥

मम मोहमयो गुरुर्गिरिः क्षणमात्राद्दलितस्त्वयाऽम्बिके ! ॥
अपि वज्रधरादिदेवतायुधकोट्याऽप्यविभेद्य उत्कटः ॥ ४९ ॥

[इति ब्रुवन् प्रणमति]

श्रीपार्वती—[नारदमस्तके हस्तकमलं निवेश्य]
उत्तिष्ठोत्तिष्ठ देवर्षे ! कृतकृत्योऽसि साम्प्रतम् ॥
गुरूपदिष्टा विद्या ते विस्मृता कृष्णमायया ॥ ५० ॥

पुनस्त्वां साऽभ्युपगता विश्वविद्येश्वराज्ञया ॥
नष्टाऽविद्यः प्राप्तविद्यः श्रीकृष्णे भव भक्तिमान् ॥ ५१ ॥

नारदः—[उत्थाय पुनः प्रणम्य] मातरनुगृहीतोऽस्मि, गतो मे सर्वो मोहस्तत इदानीं पुनस्तामेव रासलीलामवलोकयितुमातुरतरे मे लोचने तद्दर्शयतु भगवती रासलीलाम् ।

श्रीपार्वती—वत्स ! रासलीलादर्शनं श्रीकृष्णचन्द्रकरुणाधीनं ततस्तमेव प्रार्थयस्व.

नारदः—यथाज्ञा मातुस्तथा करोमि. [इत्युक्त्वा प्रार्थयते]
मदखर्वगर्वपर्वततिरोहितः कृष्णचन्द्र ! दलयित्वा ॥
तं गर्वपर्वतं मे देहि पुना रासदर्शनं सहसा ॥ ५२ ॥

[इति वदन् प्रणमति]

[ततोऽन्तरिक्षादवतीर्य श्रीकृष्णकरुणा]

श्रीकृष्णकरुणा - वत्स ! नारद ! मुने ! मम प्रियस्त्वं सदा त्वमिव नात्र संशयः ॥
रासखेलनविलोकनं तु मे श्रीमदेशदययैव लभ्यते ॥ ५३ ॥

तत् सम्प्रार्थय शङ्करं त्रिजगतां श्रेयस्करं सर्वदा
दीनानाथदयानिधिं स्वजनतावात्सल्यवश्याशयम् ॥
तुष्टे तत्र त आशुतोष उमया युक्तेऽविमुक्तेश्वरे
रासोल्लासविलोकने तु भविता नित्याधिकारी भवान् ॥ ५४॥

[इत्युक्त्वाऽऽकाशमार्गेण निष्क्रान्ता श्रीकृष्णकरुणा]

नारदः—[श्रीकृष्णकरुणाया आज्ञामनुस्मरन्]
मातर्मातर्हिमगिरिसुते ! ब्रह्मविद्येऽतिहृद्ये !
शम्भो ! शम्भो ! परशिव ! परानंदमूर्ते ! परात्मन् ! ॥
दीने स्वीये मयि सकरुणां संविधायाशु दृष्टिं
श्रीकृष्णेन्दोः कुरु सुकृतिनं रासलीलावलोके ॥ ५५ ॥

[ततः प्रविशति श्रीशङ्करकरुणा]

श्रीशङ्करकरुणा—वत्स नारद ! विलोकयाऽन्तिके कृष्णचन्द्ररसकेलिमुत्तमाम्॥
विस्मरिष्यसि न तत्परः परं तत्पदं शिवमनन्तमद्वयम् ॥५६॥

नारदः—[सप्रणामम्] देवि बहुपकृतं भगवत्या न विस्मरिष्यामि
कदापि भवत्याः परममुपदेशम् [स्वगतम्]
अहो !! उमाया हिमवत्सुतायाः कृपाकटाक्षात्परमेशशक्तेः ॥
अलौकिकीं पश्यति रासलीलां श्रीकृष्णचन्द्रस्य ममाद्य दृष्टिः॥५७॥

त्रिकाण्डगानां सकलश्रुतीनां प्रेम्णैकमत्यं समवेक्ष्य शुद्धम् ॥
प्रभौ परब्रह्मणि कृष्णचन्द्रेऽवर्ण्यं मनो मे समुपैति हर्षम् ॥ ५८ ॥

विहाय कर्मांग्रहमार्द्रचित्ता इमा अहो कृष्णमुपाश्रयन्ते ॥
उपासनामप्यथमन्य चान्या इमाः परब्रह्मणि बद्धचित्ताः ॥ ५९ ॥

पराः परानन्दनिधौ निमग्नाः स्वयं परब्रह्मणि कृष्णचन्द्रे ॥
निमज्जयन्तीह निजाश्रितानां चेतांसि चैताःश्रुतयः पवित्राः ॥६०॥

स्मृतयश्च तथैव ता इमाः परमब्रह्मणि कृष्णचन्द्र ईशे ॥
निजमाशयमार्द्रतां गतं सकलाः सम्प्रति दर्शयन्त्यहो ! ॥ ६१ ॥

[प्रकाशम्]

हिमाचलसुतामुमामनुपमामिमां मातरं
दयामृतमयाशयां परशिवाङ्करम्याश्रयाम् ।।
विना क इव दर्शयेदिदमलौकिकं तत्क्षणा—
दहो रसमहोदधे रसमयं रहस्यं हि मे ॥ ६२ ॥

[इतिवदन् निपतदमन्दानन्दाश्रुःश्रीपार्वतीं प्रेम्णा दण्डवत्प्रणमति]

श्रीपार्वतीपरमेश्वरी-वत्स नारद ! दृष्टाः सर्वाः श्रीकृष्णरचिता रासलीलाः ?

नारदः—श्रीमतोः प्रसादेन दृष्टा, युवयोर्दयोदयमन्तरा दुर्लभदर्शना इमाः श्रीकृष्णलीला इति मन्ये—

नन्दनन्दनविनिर्मितामिमां रासकेलिमतुलां विलोक्य मे ॥
मानसं परशिवे ! हरौ हरेऽमंदमेव मनुते निरन्तरम् ॥ ६३ ॥

श्रीशङ्करः—कृतकृत्यः साम्प्रतं त्वं, फलितं च रासलीलावलोकनपुण्यपुञ्जकुञ्जेन॥

नारदः—भगवन् ! तदेतत्सर्वं त्वत्कृपया मया प्राप्तम् ॥

श्रीशङ्करः—देवि ! इतः कृतार्थो नारदः श्रीकृष्णेन, पूर्णा च पूर्णारचनीया सर्वा रासलीला, उपावृत्तं च प्रहरार्त्रं, तदुपामन्त्र्य श्रीराधा-माधवौ गच्छाव ।

श्रीपार्वती—यथेच्छा परमेश्वरस्य.

श्रीपार्वतीपरमेश्वरी—[ससन्तोषम्]

राधे ! राधे ! जय जय सदा रासलीलेश्वरी त्वं
श्रीकृष्णेन्दो ! जय जय सदा रासलीलेश्वरस्त्वम् ॥
प्रेमाम्भोधी नयनसुखदौ सच्चिदानन्दमूर्ती
चेतःकुञ्जे कुरुतमिह नौ सर्वदा रासलीलाम् ॥ ६४ ॥

श्रीकृष्णचन्द्रः—क नन्दतनयो दयामृतमयाशयाऽहं प्रभो !
इयं च वृषभानुजा क्वदुधिदुग्धतकन्यका ॥
त्वया शिव ! दयादृशा शिवदया रयाद्विर्मितौ
समस्तसुखसागरौ सुरवरौ च मायेश्वरौ ॥ ६५ ॥

[इत्युक्त्वा प्रणमति]

श्रीशङ्करः—अलमलं रससागर ! राधिकाहृदयनागर ! कृष्ण ! कलानिधे ! ॥
रचनया वचसामनया जगत्त्रयविमोहिकयाऽपि कयाप्यहो ! ॥६६॥

न वरुणो न यमो न धनाधिपो न च विरञ्चिरहं न शचीश्वरः ॥
य इह मोहमयुस्तव मायया प्रबलयाऽबलया त्वदुपासके ॥६७॥

अयमहं तु हरे ! तव तत्त्वविन् त्वमपि तत्त्वविद्प्रसरोऽसि मे ॥
किमथवा बहुना त्वमहं त्वहं त्वमसि देव यद क
भिदाऽऽवयोः ? ॥ ६८ ॥

तत उपास्य उपासक एकतामुपगते प्रणयोक्तिरियं हि ते ॥
अबुधचित्तविमोहनहेतवे सुजनसङ्ग्रहसेतव एव वा ॥ ६९ ॥

श्रीकृष्णः—सत्यमेव यदाह भगवान्—

ऐक्यमेव न भेदः श्रीसदाशिव ! सदाऽऽवयोः ॥
आवयोरैक्यतत्त्वज्ञस्तत्त्वज्ञपदमाप्नुयात् ॥ ७० ॥

अत एव—

न मद्भक्तोऽपि मद्भक्तो यस्त्वभक्तस्त्वयीश्वरे ॥
न ते भक्तोऽपि ते भक्तो यस्त्वभक्तो मयि प्रभो ! ॥ ७१ ॥

अत एव ममेयं प्रतिज्ञा—

" परात्परतरं यान्ति नारायणपरायणाः ॥
न ते तत्र गमिष्यन्ति ये द्विषन्ति महेश्वरम् ॥ "

नारदः—श्रीकृष्णचन्द्र ! यथार्थैवेयमुक्तिस्ते—

द्विषन्न प्राप्नुयाच्छ्रेयो नरोऽपि पामरं नरम् ॥
कथं श्रेयोऽश्नुते श्रेयस्करौ हरिहरौ द्विषन्? ॥

श्रीकृष्णः—वेद्म्यैक्यमेव जगदीश्वर ! वस्तुतो नौ
निःसंशयं मिथ इहाखिलविश्वबन्धो ! ॥
चेतस्तथापि मम शैलसुतासहाय
शम्भो ! त्वयि प्रणयवद् यद् किंकरोमि ॥ ७२ ॥

लीलाविग्रहधारणकारणमध्येऽपि कारणं परमम् ॥
त्वत्पादपद्ममज्जनव्यसनं मे नित्यमुक्तरास्य ॥ ७३ ॥

ततो यावल्लीलाविग्रहधारणं तु ममायमेवाभिलाषः
अनुजनुरनुमासहायसेवं भवतु कदाचिदहो महेश ! माऽहः ॥
क्षणलवघटिका अपि त्वदङ्घ्रिस्मृतिरहिता न भवन्तु मे
कदापि ॥ ७४ ॥

किञ्च—स्फुरतु हृदयपद्मे मामकीने नितान्तं
किमपि मह उदारं विश्ववन्द्याभिवन्द्यम् ॥
हिमगिरितनयार्द्धं नीलकण्ठं त्रिनेत्रं
सुरसरिदवतंसं बालचन्द्राच्छभालम् ॥ ७५ ॥

श्रीशङ्करः—अनुदिनमनुवेलं कृष्णचन्द्र ! त्वदीयं
वयमपि वपुरेतच्चिन्तयामः स्वचित्ते ॥
करधृतवरवंशीवादनानन्दमग्नं
सरसिजनयनं श्रीराधिकाङ्गोपगूढम् ॥ ७६ ॥

किञ्च—कालिन्दीपुलिने कदम्बकदलीकुञ्जेऽतिमञ्जौ स्थितं
वंशीवादनतत्परं च परितो गोगोपगोपीवृतं ॥
अन्योन्याननचन्द्रबद्धनयनद्वन्द्वे मनोहर्यदे
राधामाधवयोर्युगे प्रतिलवं संलीनचित्ता वयम् ॥ ७७ ॥

श्रीकृष्णः—त्वयि स्वभक्तभक्तत्वं शोभते भक्तवत्सले ॥
यः करोषि दयालुः स्वान् सदाशिव ! सदाशिवान् ॥ ७८ ॥

श्रीशङ्करः—स पूर्णपुरुषोत्तमस्त्वमसि कृष्णचन्द्र ! प्रभो !
परा प्रकृतिरीश्वरी तव च राधिकेयं स्वयम् ॥

इदं मम विजानतस्त्वदुपचारवाक्यैरले
वयं किमपि मन्महे युगलरूपमेकं महः ॥ ७९ ॥

श्रीकृष्णः—गच्छतस्तिष्ठतो वापि विशतः स्वपतोऽथवा ॥
रमतां मानसे मे श्रीपार्वतीपरमेश्वरौ ॥ ८० ॥

श्रीशङ्करः—कृष्णचन्द्र ! वयमप्यहर्निशं यावदेतदधिकारपालनम् ॥
इन्द्रनीलमणिनीलमेकतश्चञ्चलानिचयचञ्चदन्यतः ॥ ८१ ॥

श्रीकलिन्दगिरिनन्दिनीतटप्रान्तमञ्जुलनिकुञ्जगोचरम् ॥
उज्ज्वलं किमपि चित्तचौर्यकृचेतसा मुहुरुपास्महे महः ॥८२॥

[युग्मम्]

श्रीकृष्णः—इदं तद् भक्तवात्सल्यं भक्तानुग्रहभावनं ॥
त्वय्येव परमां काष्ठां विन्दतेऽन्यत्र दुर्लभम् ॥ ८३ ॥

श्रीशङ्करः—अलमलं पुनरुपचारवचनरचनयाऽनया—
जय जय जय राधे ! रासलीलेश्वरी त्वं
जय जय जय राधाधीश ! रासेश्वरस्त्वम् ॥
अनुभवतममन्दानन्दसन्दोहमीशौ
भवतु पुनरपीयं रासलीला मुदे नः ॥ ८४ ॥

[इत्युक्त्वा पुष्पकमारुह्य निष्क्रान्तौ श्रीपार्वतीपरमेश्वरौ सह नारदेन.]

श्रीकृष्णः—प्रिये ! दृष्टा श्रीमहेश्वरस्य महेश्वरता, ययाऽस्मादृशान् स्वीयान् भक्तानपि परमेश्वरनिर्विशेषधिया पश्यति—

जगत्पिता यो जगतो हिताय शिवाय शान्त्यै च चिरायुराप्त्यै ।
सदाशिवोपि स्वयमीदृशानि चित्रं चरित्राणि चरीकरीति ॥८५॥

श्रीराधा—प्राणनाथ! दृष्टं सर्वमनुभूतं च, कदा पुनस्तयोः परमेश्वरी-परमेश्वरयोर्दर्शनं भविष्यति? निर्दयं दुनोति चेतो मे तद्विरहवेदना.

श्रीकृष्णः—प्रिये! —

कुञ्जे कुञ्जे प्रतितरुतलं सर्वतः पर्वताग्रे
तीरे तीरे तरणिदुहितुश्चानुरङ्गत्तरङ्गम् ।
देशे देशे दिशि दिशि पुरः श्रीशिवासंयुतो मे ।
गङ्गाधारी स्फुरति जगदानन्दकारी पुरारिः ॥ ८६ ॥

नैतावद् वृषभानुजे! करुणया तस्याशुतोषस्य मे
सर्वं खल्विदमम्बिकेश्वरमयं चित्ते जगद् भासते ॥
शम्भुः प्रेयसि! कुत्र नास्ति च कदा नास्तीति नो वेद्म्यहं
दूरे तद्विरहव्यथापथकथा कस्माद् वृथा खिद्यसे ॥ ८७ ॥

श्रीराधा—अयि हृदयवल्लभ! सर्वतः परमशिवदर्शिनी दिव्या दृष्टिः कैः पुण्यैरुपलब्धा भगवता?

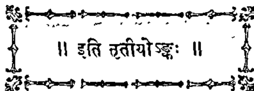
श्रीकृष्णः—षष्टिवर्षसहस्राणि तपः कृत्वा हिमाचले ।
शम्भोः करुणया लब्धा प्रिये! दृष्टिरियं मया ॥ ८८ ॥

श्रीराधा—भगवन्! तादृशी दृष्टिस्तु त्वत्कृपया कदा भविष्यतीति तु न जाने, साम्प्रतं तु—

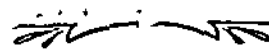
दिनमणितनयायास्तीरकुञ्जेऽतिमञ्जौ
प्रियतम ! मम दृष्टौ राधिकामाधवेशं ॥
स्फटिकमणिमयं श्रीशैलजासंयुतं तं
वरशशधरमौलिं पश्यति श्रीमहेशम् ॥ ८९ ॥

श्रीकृष्णः—देवि ! यद्येवं तर्हि श्रीयमुनायां स्नात्वा श्रीराधामाधवेश्वराख्य-महेश्वरार्चनेन तद्विरहवेदनां विस्मरिष्यामस्तदेहि प्रिये ! इत इतः कदम्बवीथ्या गच्छावः—

[इति वदन् गृहीतश्रीराधाकरकमलो निष्क्रान्तः श्रीकृष्णचन्द्रः]

॥ चतुर्थोऽङ्कः ॥

[ततः प्रविशति मृकण्डो विशालाक्षी च.]

विशालाक्षी-नाथ! पुत्रो मे कृतोपनयनसंस्कारो गुरुसेवार्थं भगवत उपमन्योराश्रमं गतो, नाद्यापि तस्य काचित् प्रवृत्तिरुपलभ्यते तेन चिन्तामग्नं मनो मे न क्वापि शान्तिमुपयाति ।

मृकण्डः—प्रिये! श्रीमहेश्वर-महाप्रसादपात्रस्य महामुनेः श्रीमत उपमन्यो राश्रमे स्थितस्य तस्य का चिन्ता? यत्र—

सहजवैरधरा अपि जन्तवः सह रमन्त उपात्तदयोदयाः ॥
नहि यमोपि च यत्र गतं नरं प्रभुरवेक्षितुमुद्धतया दृशा ॥ १ ॥

किमिव तत्र तवात्मजजन्मभयं गुरुकृपेक्षणरक्षणधारिणः ॥
तदलमत्र तवात्मजचिन्तया मनसि चिन्तय चिन्तय शङ्करम् ॥२॥

विशालाक्षी-प्राणनाथ!

स्मारं स्मारं परमशिवयोः श्रीयुतं पादपद्मं
धारं धारं मनसि च तयोः सच्चरित्रावलीश्च ॥
गायं गायं परमसुखदं सद्यशः श्रोत्रपेयं
धैर्यं धर्तुं प्रयत इह, हा स्थैर्यमेति स नैतत् ॥ ३ ॥

पुनः पुनः सैव ममान्तरग्रा चिन्ता भवत्यात्मजजन्म हि तस्य ॥
सदा सदाराम्बुदायलब्धो कदा यदाऽऽयास्यति मे स बालः ? ॥४॥

[नेपथ्ये]

चिन्तां मा कुरु हे मृकण्डमहिले! कारुण्यरत्नाकर—
श्रीमत्साम्बसदाशिवातुलकृपालोकैकलब्धोदयम् ॥

प्राप्तं पश्य निजं सुतं गुरुयुतं विद्याब्धिपारंगमं
मार्कण्डेयमनन्यभक्तममलं श्रीचन्द्रचूडामणेः ॥ ५ ॥

विशालाक्षी—अहो ! केनेयं श्रवणयोर्मे पीयूषवृष्टिः कृता ? [इति वदन्ती परितोवलोकयति]

मृकण्डः—प्रिये ! प्रिये ! पाद्यं पाद्यमर्घ्यमर्घ्यमुपानय, एष भगवानुपमन्युरलङ्करोति आश्रमभूमिं नः, सुवर्णसूर्योदयोऽयं दिवसः [इति वदन् अभिगम्य पाद्यार्घ्यादिना सम्पूज्यासने उपवेश्य]

भगवन्नुपमन्यो !

धन्योऽयं दिवसो महासुखकरो धन्या च वेलाप्यसौ
धन्योऽहं च ममाऽङ्गनेयमधुना धन्याश्च वन्या अमी ॥
प्राप्ता नः पितरश्च तृप्तिमतुलां तुष्टानि दिष्टानि नः
सर्वाणीह मुनीन्द्र ! हे भगवति प्राप्तेऽस्मदीयाश्रमम् ॥ ६ ॥

उपमन्युः—अलमलमत्युपचारैर्मृकण्ड ! मुनिमण्डलैकमण्डन ! हे ॥
स्वीयेष्वप्युपचारः परकीयत्वं निवेदयति ॥ ७ ॥

मृकण्डः—भगवन् ! नेमा उपाचारगिरः किन्तु परमपरितोषपीयूषपूर्णहृदयोद्गारलहर्यः ।

उपमन्युः—[मार्कण्डेयं प्रति]—

वत्स ! तं मातरं मान्यां पितरं च दयामयम् ॥
प्रणम प्रेमपूर्णात्मा मार्कण्डेय ! महामते ॥ ८ ॥

मार्कण्डेयः—यथाज्ञा गुरुचरणानाम् [इत्युक्त्वा उत्थाय] :

दयामृतमये मातः ! पितः ! प्रणतवत्सल ! ॥
मार्कण्डेयोऽभिवन्देऽहं युवां परशिवाविव ॥ ९ ॥
[इत्युक्त्वा साष्टाङ्गपातं प्रणमति]

उभौ—वत्स ! साम्बसदाशम्भोः पदाराधनतः सदा ॥
सद्गुरोश्च दयादृष्ट्याऽमन्दमानन्दमाप्नुयाः ॥ १० ॥

उपमन्युः—अयि मृकण्ड ! मृकण्ड तवाधुना करुणयाऽभ्युदयोऽस्ति महेशितुः॥
नयमयस्तनयस्तव वर्तते सुनिगमागमविज्ञशिरोमणिः ॥ ११ ॥

मृकण्डः—सोऽयं प्रभावः सद्गुरूणां श्रीमतां करुणावलोकलहरीणाम्.

उपमन्युः—सर्वविद्याधिनाथश्रीमहेश्वरदयादृशा ॥
स्वयं श्रुतधरो जातो मन्ये ते तनयो मुने ! ॥ १२ ॥

बालस्याप्यस्य कवित्वं भगवतो व्यासस्येव प्रतिभाति ।

मृकण्डः—कवित्वं श्रुतधारित्वं निगमागमविज्ञता ॥
गुरो ! गुरोः कृपालोकलहरीभिर्न दुर्लभा ॥ १३ ॥

भाग्यवन्तं कृतार्थं च मन्ये तनयमद्य मे ॥
यं प्रशंसथ यूयं सद्गुरवः करुणार्णवाः ॥ १४ ॥

उपमन्युः—मार्कण्डेयेन ते मित्र ! पुत्रेणानेन सर्वदा ॥
श्रीमान् मृत्युञ्जयो देवः सेवनीयोऽनुवासरम् ॥ १५ ॥

मन्त्रश्च तस्य जप्तव्य आधिव्याधिविनाशकृत् ॥
इति मे भाति तत्प्रेम्णा शङ्काशतवृतात्मनः ॥ १६ ॥

मृकण्डः—भगवन्! सोऽयमत्रभवतो वात्सल्यवारिधेःशिष्यवात्सल्यमहिमा।
सद्गुरूणां स्वशिष्येषु यद् वात्सल्यं विजृम्भते ॥
तद् दृश्यते न हृदये पित्रोर्जनिदयोरपि ॥ १७ ॥

औरसपुत्रनिर्विशेषप्रेमप्रसरा धर्मपुत्रेषु स्वेषु धर्मपितरो भवादृशा गुरव इति जगत्प्रसिद्धमेव। तदिदानीमेव श्रीमृत्युञ्जय-मन्त्रोपदेशदानानुग्रहं कुर्वन्त्वत्रभवन्तोभवन्त इति प्रार्थना मे।

उपमन्युः—यद्येवमनुमतिस्ते तर्हि सज्ज एवाहं मन्त्रचिन्तामणिमेन-मुपदेष्टुम्।

[मार्कण्डेयं प्रति]

वत्स मार्कण्डेय! उत्तिष्ठेहि श्रीकावेरीतीरे श्रीचन्द्रशेखरमन्दिरे श्रीमहामृत्युञ्जयमन्त्रं त्वामुपदेक्ष्यामि।

मार्कण्डेयः—यथाज्ञा गुरुचरणानाम्। इत इतो गुरवः [इति निष्क्रान्तौ गुरुशिष्यौ]

मृकण्डः—प्रिये! अद्य चिरञ्जीवी ते पुत्र इत्यवेहि।

विशालाक्षी-[सहर्षम्] कथमिव?

मृकण्डः—आधिव्याधिशतापनोदनपटुः श्रीमान् स मृत्युञ्जयो
देवो मृत्युभयापहो विजयते मन्त्रश्च तस्याप्यहो ॥
सद्यो मृत्युहरः सदाऽमृतकरो मन्त्रप्रदः श्रीगुरु—
स्त्वत्सोऽप्रतिमेश्वरीकृतमहादेवो दयार्द्राशयः ॥ १८ ॥

नेयं सामग्रीसम्पद् विना सद्भाग्यं लभ्या। लब्धा च सा निवेदयति ते पुत्रस्य चिरजीवितताम्।

विशालाक्षी—नाथ! स्मृतिपथमुपयाति भगवतो नारदस्य—

'अष्टवर्षप्रमाणायुः सर्वज्ञः सद्गुणार्णवः ॥
सनयस्तनयस्ते स्तात् सदाशिवपदाश्रयः ॥'—

इति वचनं, तेन न मे धीर्धृतिं धत्ते।

मृकण्डः—भीरु! सत्यं तत् तथापि—

अल्पायुषोऽपि शतशः कल्पायुष इहाभवन् ॥
भवन्ति च भविष्यन्ति श्रीमन्मृत्युञ्जयाश्रयाः ॥ १९ ॥

तन्निश्चिन्ता भव।

विशालाक्षी—नाथ! त्वद्वचनेन निश्चिन्तैवास्मि तथापि—

क्व तपः क्व च तद्वपुश्च तद् वय आयुश्च तदीयमल्पकम् ॥
क्व महेशमहाप्रसन्नताऽमृतपात्रत्वमतीव दुर्लभम् ॥ २० ॥

तदावाभ्यामपि तद्रक्षणाय किमपि कर्त्तव्यमिति प्रार्थना मे।

मृकण्डः—यद्येवमेव ते निश्चयस्तर्हि—

त्र्यम्बकं वयमुपास्महेऽधुना पुष्टिवर्द्धनमघं सुगन्धिनम् ॥
यो निजाश्रितमनायुषं जनं मृत्युतोऽवति कृपावलोकनैः ॥ २१ ॥

तदेहि श्रीशिवपूजनशालायां गच्छावः।

विशालाक्षी—यथाज्ञा प्राणनाथस्य [इति वदन्ती पत्या सह निष्क्रान्ता]

[ततः प्रविशति कुलरतं मृकण्डस्य दासी गङ्गा गोदावरी चान्यतः]

गङ्गा—अजीगर्तो नृपायादात् पशुकृत्यै निजं सुतम् ॥
धनलोभात् ततो मन्ये ब्राह्मणा निर्दयाशयाः ॥ २२ ॥

येषां स्वापत्येष्वपि न दयोदयस्तेषां परेषु परापत्येषु कुत एव दयोदयः स्यात् ।

गोदावरी—गङ्गे ! गङ्गे ! किं प्रलपसि ? जागर्षि सुप्ता सती स्वप्नायसे वा ?

गङ्गा—एहि गोदावरि ! एहि, न सुप्तास्मि, जागर्म्येव न स्वप्नप्रलापोऽयं मे ।

गोदावरी—तर्हि यद्यपि मुनिमण्डलपरिचारकजने वक्तुमयोग्यमसम्भावितं च तथापि वदामि, केनापि कारणेन प्रमत्तोन्मत्ता वा जातासीति मन्येऽहम् ।

गङ्गा—कथमिव मामेवमधिक्षिपसि ?

गोदावरी—यतो दयामयाशयान् विश्वविश्वम्भरावलयगुरून् ब्राह्मणानपि निःशङ्कं निर्दयान् वदसि ततो मत्तामुन्मत्तां वा भवतीं मन्येऽहम् ।

गङ्गा—गोदावरि ! अमत्ताऽनुन्मत्ता च त्वमेव ब्राह्मणानां दयालुत्वं दर्शय ।

गोदावरी—के के ब्राह्मणवर्यवर्यवचसा संसारसिन्धोः परं
पारं नोपगता ? न नाकपतितां प्राप्ता न विष्णोः पदम् ? ॥
सम्प्राप्ता न शिवालयं न च परं वैरञ्चमाप्ताः पदं
किं तादृशि वचांसि निर्दयमुखान्निर्यान्ति गङ्गे ! क्वचित् ॥२३॥

किम्बहुना—

यत्रोदयश्च विजयश्च शुभा च कीर्ति—
र्निःसीमनिस्तुलनिधीश्वरदं च यत्र ॥

सौख्यानि यत्र च लसन्त्यचलानि तत्र
मन्ये दयादृगवलोकबलं हि तेषाम् ॥ २४ ॥

गङ्गे ! ब्रूहि पयोनिधिः करुणया पीतोऽस्ति केनाऽखिल
स्त्यक्त्वा मुक्तिपुरं परोपकृतये विन्ध्यश्च खर्वीकृतः ॥
केनेन्द्रस्य गृहेश्वरी च नहुषात् संरक्षिता केन वा
सर्पीकृत्य तमाशु कामकलुषं क्षत्रेण वैश्येन वा ॥ २५ ॥

तादृक्प्रभावान् करुणासमुद्रान् सद्ब्राह्मणान्निष्करुणान्वदन्ती ॥
न केवलं मे प्रतिभासि मत्तोन्मत्ता च सर्वस्य जनस्य चित्ते ॥२६॥

गङ्गा—गोदावरि ! तर्हि अजीगर्तेनापि स्वपुत्रः शुनःशेपः परमया दयया स्वर्गपद्‌प्रापणार्थं च स्वेच्छानुरूपं वित्तचयं गृहीत्वा राजकुमाराय रोहिताय पशुत्वेन वितीर्ण इति श्रद्धाजडया भवत्या मन्तव्यम् ।

गोदावरी—मूर्ख ! अविचारणीयानि पुरातनजनचरितानि; किञ्च नैकस्मिन् निष्करुणे जने सर्वमपि ब्राह्मणकुलं निष्करुणं वक्तुं शक्यम् ।

गङ्गा—[सरोषम्] अयि मूर्खतमे ! इदानीमिदानीन्तनस्य नः कुलपतेर्निर्दयतमचरितं ते कथयिष्यामि येन त्वं शीतलतरा निरुत्तरा च भविष्यसि ।

गोदावरी—श्रोतुमवहिताऽस्मि, परं धन्या ते सूक्ष्मदर्शिनी बुद्धिर्या बाल्याद्यावधि परमपरिचयवत्यपि भगवन्तं कुलपतिमपि निर्दयं मनुते ।

गङ्गा—मद्वचनश्रवणोत्तरं तवापि बुद्धिस्तादृशनिश्चयवती भविष्यति ।

गोदावरी—गङ्गे ! नाहं गङ्गा न च मे गुरुर्ग्रामान्तरं गतः परमविलम्बेन ते वक्तव्यं वद—

गङ्गा—जानात्येव भवती भगवता कुलपतिना तद्धर्मपत्न्या च वर्षत्रयपर्यन्तं दुष्कराणि तपांसि तप्त्वा परितुष्टात्परमेश्वराच्छ्रीमहेश्वरादेकं सत्पुत्ररत्नमुपलब्धम् ।

गोदावरी—अत्रकः सन्देहः ?

गङ्गा—जन्मतोऽष्टमवर्ष एव कृतोपनयनो दिग्देशकालानभिज्ञः क्षीरकण्ठः स एकाकी श्रीगुरुकुलसेवार्थं दूराद्दूरतरं देशं प्रेषितः । कोऽन्यः सदयः सहृदयस्तादृगवस्थं तादृशश्रमलब्धं च पुत्ररत्नं तृणमिव परित्यजेद् विनाऽस्मत्कुलपतेरकरुणतरहृदयात् ।

गोदावरी—मूर्खे ! सोऽयं तेषां कुलधर्मः । प्राणव्ययेऽपि तादृशधर्मधुरन्धराः स्वधर्ममतिक्रामन्ति किम् ?

गङ्गा—शृणु शृणु; मा नाम स्वधर्मोल्लङ्घनं करोतु कुलपतिः परं वर्षसप्तकावधि गुरुकुलसेवां निर्माय निर्माय निर्मायतमाशयो विदितवेदितव्योऽधीताध्येतव्यश्च गुरुणासह समागतः स्वसदनं बालको यदा तदैव तद्गुरुभिः सह किमपि रहसि विचार्य तैरेव सह कावेरीतीरं प्रेषितः, प्रोषितस्य च तस्य व्यतीता मासद्वादशी तथापि न कुलपतेश्चिन्ता भवति न वा तत्पत्न्याश्चित्ते पुत्रचिन्ता भवति । किमतः परं ब्राह्मणानां निर्दयतमत्वनिदर्शनं दर्शनीयं तत् त्वमेव वद ।

गोदावरी—गङ्गे! तव बुद्धितो भगवतः कुलपतेर्बुद्धिः परार्द्धपरम्परागुणाधिका वरीवरीतीति न संशयस्ततो यद्यत्कुलपतिः कुरुते तत् तस्य बालकस्य हिततममेवेति मन्तव्यम्। मा व्यर्थं खेदं कुरु मा च प्रलापपरम्परोच्चारणपरायणा भूयाः। यदि कदाचित् तादृशानि ते वचांसि भगवतः कुलपतेर्मातुर्वा विशालाक्ष्याः श्रवणयोर्गच्छेयुश्चेत्तयोर्मनसि कीदृशं दुःखं भवेदिति चिन्तनीयम्। तत् तूष्णीम्भूय शिवपूजनयोग्यानि पुष्पाणि गृहीतुं मया सह समेहि प्रदेशान्तरम्। अत्राऽधुनैव धर्मपत्न्या सह कुलपतिरागमिष्यति।

गङ्गा—अज्ञातप्रलपितं मे क्षन्तव्यम् [इति वदन्ती गोदावर्या सह निष्क्रान्ता.]

[ततः प्रविशति सती विशालाक्षी मृकण्डश्च]

विशालाक्षी—प्राणनाथ! अद्य मया किमपि दुःस्वप्नदुःखमनुभूतम्।

मृकण्डः—किं तत्?

विशालाक्षी-श्रीचन्द्रशेखरमन्दिरे श्रीचन्द्रशेखरं सम्पूज्य ध्यानलीनमावयोर्वत्सं मार्कण्डेयं प्रहर्तुं नानायुधधरा यमकिङ्करा इव बहवो 'हन्यतां हन्यतामेष मार्कण्डेय' इति वदन्तः प्रवृत्ताः।

मृकण्डः—प्रिये! स्वसङ्कल्पप्रभवाणि स्वप्नजातानीति जानती किं मुधा मुह्यसि, धैर्यमेव धार्यमार्यकुलकामिनीभिर्विपद्वेलायाम्।

विशालाक्षी—जानामि सर्वं जानामि तथापि न धैर्यं स्थैर्यं भजति सत्पुत्ररत्नप्रणाशशङ्काकुलायां मे हृदयभूमिकायाम् ।

मृकण्डः—श्रीचन्द्रशेखरमहेशसमीपगं ते तं देवदेवमनुवासरमर्चयन्तम् ॥
पुत्रं प्रहर्तुमिह को भुवनत्रयेऽपि स्याच्छक्तिमानिति विचिन्त्य विमुञ्च चिन्ताम् ॥ २७ ॥

विशालाक्षी—प्राणनाथ! यद्यपि सत्य एव श्रीमतां निश्चयस्तथापि दुःस्वप्नदुःखदग्धाया मे न पुत्रमुखदर्शनं विना मनः शान्तिं भजिष्यति, न हृदयकम्पोऽपसरिष्यति, तत् कृपां कृत्वा कृपाम्बुधयोऽत्रभवन्तो भवन्तो मत्पुत्रसन्निधिमेव मां नयतेत्यभ्यर्थना मे।

मृकण्डः—[स्वगतम्] अतिभूमिकामधिरूढोऽस्याः स्वकीयपुत्रस्याकुशलताचिन्ताभरः, युज्यते चैतत् प्रायोऽकुशलशतशङ्काकुलान्येव सुहृदां चेतांसीति ।

[प्रकाशम्] प्रिये! यद्येवमेव ते निश्चयस्तर्हि गच्छाम इदानीमेव चन्द्रशेखरसमीपम् ।

विशालाक्षी—महाननुग्रहः कृतः ! इत इतो भगवान् [इति वदन्ती पत्या सह निष्क्रान्ता]

[ततः प्रविशन्त्याधयो व्याधयश्च]

मनस्तापः—प्रियसुहृदो मे क्षणं विश्रम्यतां दूर इदानीं तन्मन्दिरं प्रतिनिवृत्ताश्च ते शिवगणाः ।

ज्वरः—[परिवृत्यावलोक्य च] सत्यं सखे ! सत्यं, नात्र कश्चिच्छिवगणो दृश्यते; न च चन्द्रशेखरमन्दिरध्वजोऽपि दृष्टिपथमवतरति। तत् क्षणं विश्रम्य यथाभिलषितं देशं गमिष्यामः।

हृत्कम्पः—[सभयम्] नहि नहि भ्रातरो मे नात्र क्षणमपि स्थेयम्। क्रुद्धाः शिवगणा इदानीमेवात्रागमिष्यन्ति, ताडयिष्यन्ति च पुनः सर्वानस्मान्। तद्दूराद्दूरं गत्वा विश्रम्यतामिति मतं मे।

अतिसारः—युक्तमाह हृत्कम्पो ममापि मतिस्तन्मतिमनुसरति।

क्रोधः—भीरुभीरुतरोऽयं हृत्कम्पस्तृणेऽपि चलति शिवगणागमनमेव शङ्कते। ह्यः सायंसमयात् पलायमानानामस्माकं निमेषमात्रमपि न काऽपि विश्रामो जातस्तदत्रैव विश्रम्य गमिष्यामः।

कामः—कामं, तथैव कर्तव्यम्।

सङ्ग्रहिणी—सत्यमाह कामस्तथैव कर्त्तव्यम्।

सर्वे—यद्येवं तर्हि अमुमेवोदुम्बरवृक्षमाश्रित्य तरङ्गिणीतरङ्गपरम्परापरिशीलनशीतलतरसमीरस्पर्शसुखमनुभवामः। [इत्युक्त्वा उपविशन्ति]

भयम्—सकललोकभयङ्करस्य भयस्याप्यन्यतो भयमिति मया प्रथममेवानुभूतम्। भ्रातरो मे! अस्माभिः सर्वैः प्रथमं दूरतो निपुणं निरीक्षितं यदा तदा तु केवलं श्रीशिवलिङ्गसमीपे ध्यानमीलितलोचनो मुनिबाल एव विलोकितो न तु कश्चिन्मुनिर्मनुजो वा विलोकितो नापि कश्चिच्छिवगणोऽपि दृष्टिपथमवातरत्।

पाण्डुः—अथ किं निर्मक्षिकमवलोक्यैव प्रभुनिदेशानुसारेण मुनिबालकं प्रहर्तुं प्रवृत्ताः ?

राजयक्ष्मा—मित्राणि मे ! उद्यतेष्वेव शस्त्रेष्वस्त्रेषु च न जानीमहे किमाकाशादवतीर्णाः किं पातालादुद्गताः किमु दशभ्यो दिग्भ्य आपतिताः किंवा तेजोमयात् तस्माच् शिवलिङ्गादेव निःसृताः शतशः सहस्रश शिवगणा नानायुधपाणयः प्रत्युत पीडयन्तिस्मास्मान् । येषां प्रहारैर्वयमिदानीमीदृशींदशामनुभवामः।

ज्वरः—भ्रातरौ मे ! विदितपूर्वमेवास्माकं यत् कृपापीयूषपूर्णहृदयः श्रीमदपर्णाहृदयदयितः क्षणलवनिमेषोन्मेषार्द्धमात्रेण कोटिब्रह्माण्डनिर्माणनिपुणां मनोवचोऽगोचरां शक्तिं बिभर्ति तस्य स्वभक्तरक्षणाय स्वकीयगणाविष्करणं किमिवाऽऽश्चर्यकरम् ?

राजयक्ष्मा—सखे ज्वर ! युक्तमुक्तं भवता परन्तु सर्वज्ञस्य सर्वशक्तिमतः श्रीसाम्बसदाशिवस्येदृशी भक्तवत्सलतैव मामाश्चर्यमग्नं करोति।

ज्वरः—अत्र कः सन्देहः ? परशिवस्य भक्तवत्सलता परमशिवस्यैव । धन्या धन्या सापि माता पवित्रा धन्यो धन्यः सोपि तातोऽतिपुण्यः ॥

जागर्त्यैवाहर्निशं रक्षितुं श्रीशम्भुः साक्षात् पुत्ररत्नं यदीयम् ॥२८॥

[नेपथ्ये]

कल्याणानि करोतु नः स करुणापीयूषपूर्णार्णवः
श्रीगौरीरमणः शरण्यशरणं श्रीराजराजेश्वरः ॥

यस्यैपत्करुणावलोकलहरीलीलाभिरांभिः सदा
नित्यानन्दनिधौ निमग्नमखिलं हृष्टं च पुष्टं जगत् ॥ २९ ॥

अपिच—

तप्त्वा तपांसि विविधानि परेशभक्त्या
या श्रीपरेश्वरमपि स्वपतिं चकार ॥
लेभे निजेप्सितमहेशगृहेश्वरीत्वं
श्रेयःश्रियै भवतु सा परमेश्वरी नः ॥ ३० ॥

हृत्कम्पः—[सभयमुत्थाय]. अयि भ्रातरः! उत्तिष्ठतोत्तिष्ठत, त्वरितं पलायनं कुरुत कुरुत, समागतः कश्चिदत्रापि महामाहेश्वरो मारयिष्यति नः ।

[सर्वे साशङ्कं परितोऽवलोकयन्ति]

[ततः प्रविशति सती विशालाक्षी मुनिर्मृकण्डश्च]

उभौ—शम्भो! शङ्कर! चन्द्रशेखर! कृपापीयूषपाथोनिधे!
श्रीशैलेन्द्रसुतायुताङ्ग! भगवन्! श्रीराजराज! प्रभो! ॥
दृष्ट्या शीतलया दयार्द्रतरया पीयूषवृष्ट्येव ते
सर्वं विश्वमिदं परेश! परमानन्दाब्धिमग्नं कुरु ॥ ३१ ॥

राजयक्ष्मा—सखे हृत्कम्प! मा भैषीः, पवित्रदर्शनाविमौ महामाहेश्वरौ कौचिन्मुनिदम्पती शीतलयतः स्नेहसुधाशिशिरया दृशाऽस्मान् सर्वांस्ततो मान्यौ मातापितराविव विश्वासार्हौ मे प्रतिभातस्तदुत्तिष्ठत सर्वेऽपि वयं तौ प्रणमामः ।

सर्वे—यथाज्ञा महाराजस्य [इत्युक्त्वा आधयो व्याधयश्च प्रणमन्ति]

दम्पती—अयि वत्साः! सदा शम्भोः प्रसादात् परमेशितुः ॥
भूयो भूयोऽपि भूयाद्वः कल्याणानां परम्परा ॥ ३२ ॥

ज्वरकम्पः—[सकम्पम्] महाराज! यद्यपि नैतौ दम्पती अस्माकं शङ्कार्हौ तथापि महामाहेश्वरसमीपावस्थानमेवास्माकमश्रेयस्करं यतः सकृपावलोकं दृष्टा अपि ताभ्यां वयं स्वयं ग्लायामहे तदितोऽपसर्पणमेव श्रेयस्करं नः, परं महाराजः प्रमाणाम्।

मृकण्डः—मा भयं भजत पुत्रका अयं नो भयङ्कर इहाऽस्त्यहो जनः ॥
चित्तवाकृतिभिरस्म्यहं यतः सर्वभूतकरुणार्पिताभयः ॥ ३३ ॥

सर्वेपि साधयो व्याधयः सहैव } [सप्रणामम्] भगवन्नेवमेव, कुतश्चन्द्रमसोऽग्न्युष्मसम्भवः।

विशालाक्षी—प्राणनाथ! त्वत्प्रदृष्टा यथामी सर्वेपि प्रतिभान्ति, भवदाज्ञा चेत्किमपि पृच्छामि।

मृकण्डः—प्रिये! शान्तस्वान्ततया प्रश्ने कृते न किमपि दूषणं पश्यामि, सुखं पृच्छ।

विशालाक्षी—यथाज्ञा देवस्य, [इत्युक्त्वा सर्वानाध्यादीन् प्रति]

के यूयं? कुत आगताः? कथमहो म्लानानना भ्रातरः?
किं दुःखं? भवतामुपस्थितमिदं? येनातिभीताशयाः? ॥
व्यग्रा लक्ष्यथ वक्रदेहलतिका हा छिन्नभिन्नाङ्गकाः
कर्ता यः कुशलं महेश्वर इह स्वस्थाः क्षणं तिष्ठत ॥ ३४ ॥

सर्वव्याध्यादयः-[सहैव]

> आधिव्याधिगणा वयं यममहाराजस्य चाज्ञाकरा—
> यामस्तस्य निदेशतो व्यथयितुं हन्तुं च लोके जनान् ॥
> अद्य प्रातरुपागता वनमिदं श्रीचन्द्रचूडामणे—
> र्मार्कण्डेयमुनीश्वरं व्यथयितुं हन्तुं च तस्याज्ञया ॥ ३५ ॥

विशालाक्षी—[स्वगतम्] हा !! एष स्वप्नवृत्तान्तः किमतः परं श्रोष्यामि । अथवा प्राणनाथाज्ञानुसारेण धैर्यं विधाय श्रोतव्यमेव सर्वम् । [प्रकाशम्] पुत्रकाः ! प्रभुनिदेशविवशानां युष्माकं कोऽपराधः? ततस्ततः ?

व्याध्यादयः—मातः ?—

> 'शिवनिर्माल्यतोयेन योऽङ्गानि परिमार्जति ॥
> आधयस्तस्य नश्यन्ति व्याधीनां तु कथैव का ? ॥'

इत्येवं जानन्तोपि वयं प्रभुनिदेशविवशाः प्रवृत्तास्तदाज्ञानुरूपं कर्तुम् ।

विशालाक्षी—[स्वगतम्] हा !! प्रबलतरैरीदृशैराधिव्याधिसहस्रैः परिपीडितस्य कुतो मे पुत्रकस्य कुशलम् । [इत्यश्रूणि मुञ्चन्ती क्षणमधोमुखी तिष्ठति]

मृकण्डः—पुत्रकाः ! ततः किं वृत्तम् ?

व्याध्यादयः—किमन्यद् भवेत् ?—

> हृदयवचनकर्मभिः परेषां हितमनुसन्दधतां महात्मनां ये ॥
> अहितमभिलषन्ति हन्त तेषामहितमुपस्थितमेव सर्वतोऽपि ॥३६॥

मृकण्डः—स्फुटं कथयत ।

व्याघ्रादयः—यथामुनिवराङ्ग कथयामः, शृणुत तातपादाः ।

> यालं मुनिं परशिवैकनिलीनचित्तं
> श्रीचन्द्रशेखरसमीपसमाधिनिष्ठम् ॥
> यावद्वयं व्यथयितुं निकटं प्रयाता—
> स्तावन्महेश्वरगणाः सहसाऽऽविरासन् ॥ ३७ ॥

मृकण्डः—आश्चर्यमाश्चर्यम् । ततस्ततः ?

व्याघ्रादयः—ततस्त्रिशूलैर्मुसलैर्गदाभिर्विच्छिन्नभिन्नावयवा वयं तैः ॥
विमुच्य तं यालमुनिं मुनीन्द्रो ! पलायिता हा हरिणप्लुतेन ॥३८॥

नाद्यापि कम्पो मनसो निवृत्तस्तावश्च नो यालमुनिप्रभाजः ॥
किंकर्तव्यतामूढमतिप्रसारा स्तिष्ठाम एते वयमत्र दुःखात् ॥३९॥

यमाज्ञया द्वावपि कालमृत्यू इहागतौ यालमुनिं निहन्तुम् ॥
तत्तेजसा दग्धसमस्तदेहौ क्व तौ प्रयातावितिनैव विद्मः ॥४०॥

मृकण्डः—वत्साः ! यूयं प्रयात पुनः प्रभुसमीपं वय, किमर्थं व्यर्थं शून्यारण्ये तिष्ठथ ।

व्याघ्रादयः—मुनीश्वर ! मुनिबालकेऽस्मिन् कुण्ठितशस्त्रास्त्रशक्तिप्रसरा न वयमधुना प्रभोः समीपमुपगन्तुं तस्मै च मलिनान्यस्मन्मुखानि दर्शयितुं प्रभवामस्ततोऽत्रैव स्थिताः स्मः ।

विशालाक्षी—[सकरुणम्] वत्साः ? तर्हि यावत्प्रभुप्रसादं युष्माकं क्व निवासो भविष्यतीति वेपते मे हृदयम् ।

व्याध्यादयः—[स्वगतम्] अस्या मातुर्निष्कारणा करुणा, या सकललोकदुःखदानामप्यस्माकं दुःखेन दुःखिता भवति । [प्रकाशम्] मातर्मा चिन्तां कुरु, संयमिनीमन्तराऽपि सन्ति नोऽनेकानि स्थानानि । शृणु—

परधनपरदाररतनराणां परिचितपापपरम्परापराणाम् ॥
अनयमयहृदां नृवानराणां दिशि दिशि सन्ति मनांसि नः स्थलानि ॥ ४१ ॥

अपिच—

अहरिहरपदाब्जसंश्रयाणामगुरुपदाम्बुरुहद्वयाश्रयाणाम् ॥
हरिहरगुरुनिन्दिनां मनांसि कति कति सन्ति न सन्ति नः स्थलानि ॥ ४२ ॥

अपकृतिशतसम्मुखाशयानां सुकृतपराङ्मुखचेतसां नितान्तम् ॥
हृदयवचनकर्मसु प्रभिन्नक्रमविदुषां च मनांसि नः स्थलानि ॥४३॥
अन्यान्यपि सन्ति सहस्रशो निवासस्थलानि तत्र मात्रा नश्चिन्ता विधेया ।

विशालाक्षी-वत्साः ! इदानीं सन्तुष्टं मे स्वान्तम् । तद् गच्छामि ।

राजयक्ष्मा—अयि मातापितरौ ! युवाभ्यामस्माकं तु सर्वं वृत्तं श्रुतं परन्तु—
अव्याजकरुणापूर्णौ कौ युवामिति नो मनः ॥
ज्ञातुमुत्कण्ठते तस्मात् कृपां कृत्वा कृपाम्बुधी ॥ ४४ ॥

निवेद्य स्वीयवृत्तान्तं कृतार्थान् कुरुतं युवाम् ॥
अस्मान् सर्वानिति प्रेम्णा प्रार्थयामि पुनः पुनः ॥४५॥ [युग्मम्]

मृकण्डः—वत्साः! आवयोर्वृत्तान्तश्रवणेन किं वः फलं, तथापि यद्या प्रहस्तर्हि कथयामि—

यं निहन्तुमिह यूयमागतास्तस्य बालकमुनेर्गतायुषः ॥
मातरं च पितरं च विद्धि नौ द्रष्टुमेव समुपागतौ च तम् ॥४६॥

राजयक्ष्मा—अहो!! निखिलमुनिमण्डलाखण्डलो भगवान्मृकण्डमुनिरेवात्र-भवान्? सकललोकवन्द्या चेयं सती विशालाक्षी? युवयोर्दर्शनेन कृतार्था वयं सर्वेऽपि। परं तातपादैः स्ववृत्तान्त-निवेदने 'तस्य बालकमुनेर्गतायुष' इत्युक्तं तत्र 'तस्य बालकमुनेश्चिरायुषः' इति वक्तव्यं, न मनसाप्येतदमङ्गलं चिन्तनीयम्।

विशालाक्षी-वत्स! नास्त्येव समवर्ती साक्षात्संयमिनीश्वरोऽपि यं निहन्तुं प्रयत्नपरम्पराः कुरुते तस्य कुतः क्षणलवमात्रमपि जीवेताशा? चिरायुष्प्रत्याशा तु दूरतोऽपास्तैव।

[इति वदन्ती नयनाभ्यामश्रुधारासारान् मुञ्चति]

राजयक्ष्मा—[स्वगतम्] अहो!! मातृणां पुत्रवात्सल्यम्। को हि पुत्रो विरञ्चिसमचिरंजीव्यपि मातापित्रोरीदृशस्याप्रतिमतमस्य वात्सल्यस्यानृण्यमधिगन्तुं जन्मशतैरपि प्रभुः स्यात्?। [इति वदन् सदयमुत्थाय तदीयामश्रुधारां स्वचेलाञ्चलेन मार्जयन्, प्रकाशम्] मातर्मातः! शान्तं पापं शान्तं पापं

प्रतिहतममङ्गलं च। मा ते पुत्रस्य चिरंजीवितायां शङ्कालेशमपि विधेहि । शृणु—

अमृतकरकलाधरं त्रिलोकी-सकलविपत्तिहरं हरं स्मरन्तम् ॥
अनुदिनमनुवेलमर्चयन्तं कथमिव तं स यमः क्षमः प्रहर्तुम् ॥४८॥

अमृतकलशयुग्मयुद्वहन्तं स्वकरयुगेन तथा कराम्बुजाभ्याम् ॥
निजशिरसि कृतामृताभिषेकं परमशिवं शरणं गतो महेशम् ॥४८॥

अयमिह जननि! प्रणतप्रपालः कथमिव तं दयया स कालकालः॥
सपदि नहि करालकालपाशादहह विमोचयिता दया-
मयात्मा? ॥ ४९ ॥ [युग्मम्]

मृकण्डः—[स्वगतम्] अहो राजयक्ष्मणः सोपपत्तिकः समाश्वासनप्रकारः। [प्रकाशम्] विशालाक्षि! अलं विषादेन, युक्तमेव वक्ति सकलरोगगणमहाराजोऽयम् ।

राजयक्ष्मा—किञ्च—

मृत्युञ्जयं मनुमनुक्षणमाजपन्तम् ॥
मृत्युञ्जयः स भगवान् कथमेव मृत्युम् ॥
जित्वा क्षणेन सबलं निजपादपद्मे
लीनं न तं समविता स्वमनन्यमकम्? ॥ ५० ॥

ततश्चिन्तां परित्यज्य याहि मातर्महेश्वरम् ॥
श्रीचन्द्रशेखरं द्रष्टुं तत्र द्रक्ष्यसि ते सुतम् ॥ ५१ ॥

आधिव्याधिविनिर्मुक्तं कृपया परमेशितुः ॥
सुवर्णवर्णं तपसा तोषयन्तमुमापतिम् ॥५२॥ [इत्युक्त्वा प्रणमति]

विशालाक्षी—वत्स! सत्यानि सन्तु ते वचांसि [इत्युक्त्वा पत्या सह निष्क्रान्ता]

राजयक्ष्मा—भो भो आधयो व्याधयश्च! वन्दनीयैरपि वन्दनीयौ गतौ मुनिदम्पती इदानीं वयमपि यथाभिमतस्थलेषु निलीय तिष्ठामो येन न महेश्वरभक्तजनदृग्गोचरतां गमिष्यामः।

सर्वेव्याध्यादयः—यथाज्ञा महाराजस्य [इत्युक्त्वा निष्क्रान्ताः]

। पञ्चमोऽङ्कः ।

(ततः प्रविशति चित्रगुप्तेन सहितो धर्मराजः)

धर्मराजः—मित्र चित्रगुप्त ! नरकान्मुक्तानां पापानामवशिष्टपापफलानुभवाय का व्यवस्था विधीयते ?

चित्रगुप्तः—[साञ्जलिबन्धमुत्थाय] भगवन् ! युष्मदाज्ञानुसारेणाष्टविधा ज्वराः सोपद्रवा मातृपितृगुरुजनमनः सन्तापकराणां शरीरेषु निरन्तरं निवासायाऽऽज्ञप्ताः ।

धर्मः—[सपरितोषम्] सुकृतमेतत् कृतं, ततस्ततः ?

चित्रगुप्तः—सकलामयराजो यक्ष्मा च ब्रह्महत्याकारिणां शरीरे निवासं कुरुते

धर्मः—सम्यक् कृतम् । पाण्ढ्यं क्व प्रेषितम् ?

चित्रगुप्तः—देव ! परदारापहारिणां शरीरे बाल्यादेव वस्तुं पाण्ढ्यमाज्ञप्तम् ।

धर्मः—साधु प्रधान ! साधु कृतम् । जन्मान्धता पुनः क्व प्रेषिता ?

चित्रगुप्तः—महाराज ! यथायुष्मदाज्ञं पराङ्गनाङ्गावलोकनलुब्धचक्षुषां चक्षुष्षु स्थातुं प्रेषिता ।

धर्मः—अथाऽपस्मारस्य क्व स्थानं दत्तम् ?

चित्रगुप्तः—निरपराधानां प्राणिनामुद्बन्धनेन प्राणापहारिणां शरीरेषु यावज्जीवमपस्मारः स्थाता ।

धर्मः—मित्र चित्रगुप्त ! सुष्ठु कृतं तत्, जन्मबाधिर्यं क्व स्थापितम् ?

चित्रगुप्तः—प्रियहितकराण्यपि मातापितृगुरुजनवचनामृतानि कर्णेऽकुर्वतां कर्णेष्वेव स्थापितम् ।

धर्मः—अथ गद्गदवाक्त्वं क्व वसति ?

चित्रगुप्तः—मातापितृगुरुजनानपि हुङ्कुर्वतां तुङ्कुर्वतां पार्श्वेव वसति ।

धर्मः—सुरापानां शरीरेषु स्थातुं को रोग आज्ञप्तः ?

चित्रगुप्तः—सततहृदयदाहो विस्मृतिर्विभ्रमश्च
स्थितिमनुदिनमेते मद्यपानां शरीरे ॥
रवितनय ! नयाब्धे ! ते हि कर्त्तार एव
क्व नु कुशलमपीयन्मद्यपानां जनानाम् ॥ १

धर्मः—[सहर्षम्] युक्तमुक्तमिदं मित्रेण, ततस्ततः ?

चित्रगुप्तः—नाथ ! किम्बहुना–अतिसारा गृहिण्यो विषूचिका अर्शांसि कुष्ठा श्वासरक्तकपित्तोदरभगन्दर-प्रमुखाः प्रायः सर्वेऽपि रोगा यथायुष्मदाज्ञं तत्तत्पापकारिणामेव कायेषु यावदायुः स्थातुमाज्ञप्तास्तेनावशिष्टापापानामपि पापानां पापफलानुभवाय समीचीनैव व्यवस्था व्यवास्थापि देवेनेति मन्येऽहम् ।

धर्मः—मित्र ! अस्खलितप्रसारं संसारे शासनं नः ।

चित्रगुप्तः—अत्र कः सन्देहः ?

कालमृत्यू च रोगाश्च यस्याऽऽज्ञानुचराः प्रभो ! ॥
तस्य ते शासनं कुत्र रविपुत्र ! मृषा भवेत् ? ॥ २ ॥

[नेपथ्ये]

अकालमृत्यू भगवन् ! कालमृत्यू तथाऽधुना ॥
साधयो व्याधयो नष्टा मृत्युञ्जयमहाबलात् ॥ ३ ॥

धर्मः—[साश्चर्यं स्वगतम्] कथं कालो मृत्युश्चोद्विग्नौ लक्ष्येते ?
[प्रकाशम्] अयि कालमृत्यू ! कथमेवं गिरं वदथ ? किं वां दुःखम् ?

कालमृत्यू—भगवन्! मृकण्डपुत्रं नेतुं गताभ्यामावाभ्यां बहु दुःखमनुभूतम्। प्रज्वलज्ज्वलनज्वालामालाकुलमिव तस्य शरीरं द्रष्टुमपि न शक्तौ स्पर्शस्य तु वार्तैव दूरे ।

धर्मः—वत्सौ ! केन कारणेन तस्य तादृशं दुःसहं तेजो वर्द्धते ?

उभौ—नाथ ! श्रीमहामृत्युञ्जयदेवपूजनेन तद्ध्यानेन तन्मन्त्रजपेन च तस्य तादृशं तेजो वर्द्धते ।

धर्मः—साधिभिर्व्याधिभिर्भूतप्रेतपिशाचैश्च तं सम्पीडय श्रीमहामृत्युञ्जयभक्तिविमुखं कृत्वा च तं गृह्णीतम् ।

उभौ—साधयो व्याधयो भूता भीतास्ते तस्य तेजसा ।
अपि प्रेता पिशाचाश्च पलायन्तेऽतिदूरतः ॥ ४ ॥

धर्मः—वत्सौ ! मा भयं भजेथाम्
अहं सहाऽऽगमिष्यामि साहाय्यं दातुमद्य वाम् ॥
त्वरयैवाऽऽनयिष्यामो मृकण्डतनयं वयम् ॥ ५ ॥

उभौ—प्रभो ! यथायुष्मदाज्ञां कर्तुमवहितावेवावां तथापि किञ्चिद् विज्ञापयितुमीहावहे ।

धर्मः—विज्ञाप्यतां यद्विज्ञाप्यं श्रोतुमवहितोऽस्मि ।

कालः—भगवन् ! मन्त्रिणा चित्रगुप्तेन सह चिरं विचार्य तत्रागन्तव्यं देवेन।

मृत्युः—युक्तमुक्तं कालस्य ।

धर्मः—कथमिव ?

मृत्युः—सहसा कृतं कार्यं पश्चात्तापपापतापसमुद्रे निमज्जयति पुरुषमिति नाविदितं देवस्य ।

कालः—असङ्ख्यैराधिभिर्व्याधिभिश्च सह सहसा श्रीचन्द्रशेखरमन्दिरे मुनिबालकं पीडयितुं गतयोरावयोराधीनां व्याधीनां च या दुर्दशा जाता सा दशा देवस्य मा कदाचिद् भूदिति नः प्रार्थना।

धर्मः—[परिक्रम्य] सखे! चित्रगुप्त! किमेतौ ब्रूतः? कश्च तद्विषये भवदीयो विचारः?

चित्रगुप्तः—प्रभो! युक्तैवोक्तिस्तयोरुभयोरतो न देवेन तत्र सहसा गन्तव्यम्।

धर्मः—कथमिव?

चित्रगुप्तः—यं नाधयो व्याधय ईशभक्तं न मृत्युकालावपि देव! शक्ताः॥
हन्तुं तथा पीडयितुं मुनीन्द्रं न तत्र किञ्चित् सहसा विधेयम्॥६॥

धर्मः—सहसा तत्र प्रयाणाकरणे तन्मरणवेलाव्यतिक्रमो भवति।

चित्रगुप्तः—भवतु वेलाव्यतिक्रमः, किन्तेन?

धर्मः—सखे! किमेवमनभिज्ञ इव ब्रूषे? वेलाव्यतिक्रमे सति परमेश्वरकृतनियतिभङ्गः स्यात्, तञ्च महान्तमपराधं गणयति महेश्वरस्तादृशस्याऽपराधस्य पात्रमहमेव भवेयं यतोऽहं तस्मिन् कर्मणि तेनैव नियुक्तः।

चित्रगुप्तः—मरणवेलैव नास्ति, कुतस्तस्या व्यतिक्रमः?

धर्मः—कथं न मरणवेला?

व्यष्टवर्षप्रमाणायुः सर्वज्ञः सद्गुणार्णवः॥
तनयस्तनयो भावी सदाशिवपदाश्रयः॥

इतिवरप्रदानानुसारेण षोडशवर्षपरिसमाप्तिवेला त्वद्यैवाऽस्ति

चित्रगुप्तः—सत्यं तत्, तथापि शास्त्रोक्तेष्वायुष्करेषु लक्षणेषु कानि कानि लक्षणानि मार्कण्डेये सन्तीति विचार्य श्रवणाभ्या महोरात्रैः सूर्याचन्द्रमोभ्यामन्यैश्च प्राणिनां सदसदाचरणसाक्षि भिर्निवेदितानि श्रीमृकण्डमुनिपुत्रचरित्राणि चिरायुष्कराण्येव श्रुतानि श्रूयन्ते च ।

धर्मः—सखे ? कानि तानि ?

चित्रगुप्तः—देवः शृणोतु—

न मनसा वचनैरपि कर्मभिः कमपि पीडयतिस्म य आस्तिकः ॥
मुनिवरः स कथं कथय प्रभो ! भवति नेह चिरायुरयं स्वयम् ॥७॥

स्पृशति नैव कदापि पराङ्गना न च कदापि च पश्यति सस्पृहम् ॥
नमति मातृधियाऽपि च तास्तु यः स कथमल्पतरायुरहो भवेत् ॥८॥

कमपि निन्दति नैव कदाप्यसौ न परुषाणि वचांसि वदत्यपि ॥
जनित एव च योऽमृतभाषणः स कथमल्पतरायुरहो भवेत् ? ॥९॥

मातरं च पितरं च सद्गुरून् यो नमत्यनुदिनोदयं द्विजान् ॥
प्रेमभक्तिभरतो धृतव्रतो यात्यसौ न चिरजीवितां कथम् ॥१०॥

सदा सदाचारपथाधिरूढे सदा सदाशम्भुपदावलम्बे ॥
यदाऽल्पजीवित्वकथा कथं नो वृथा, वृथामानकथानभिज्ञे ॥११॥

उपहसति कदाचिन्नैव योऽङ्गैर्विहीनान्
सदयहृदयवृत्तिर्नैव रुणाद्धि दीनान् ॥
नयमयनयनो योऽमत्सरश्चानसूयः
स तु भवति चिरायुस्तत्र किं देव ! चित्रम् ? ॥ १२ ॥

आनन्दायुरभङ्गमङ्गलमहासम्पत्सुधावर्षिणं
श्रीमृत्युञ्जयमिन्दुशेखरमुमाकान्तं नितान्तं श्रितः ॥

सोऽयं बालक आशुतोषमखिलब्रह्माण्डरक्षामणिं
तन्मन्ये भविताऽल्पजीव्यपि महाकल्पायुषामग्रणीः ॥ १३ ॥

अतो देवेन तत्र न गन्तव्यमिति मे प्रार्थना ॥

धर्मः—[स्वगतम्] अहो कातरतरस्वान्तता मे किङ्कराणां महामन्त्रिणः प्रधानस्य च । [प्रकाशम्] समस्तसल्लक्षणसम्पन्ना अपि परमास्तिकशिरोमणयोऽपि शौर्यधैर्यनिधयोऽप्योदार्यवन्तोऽपि शतशः सहस्रशश्च मानवा देवा दानवा नियतिबलेन कालेन कवलीकृता अस्माभिर्दृष्टाः श्रुता अनुभूताश्च तथापि बालमेनं महायुषमल्पतपस्कं च गृहीतुं विचारपरम्पराः कुतश्चेति चित्रमेव मे प्रतिभाति, तन्मा कातरौ भवतम् ।

मयि सहागत आशु महेशितुर्नियतिपालनतत्परमानसे ॥
न हि भयं भविता भवतोस्ततस्त्वरितमेतमुभौ हि ममाऽनुगौ ॥१४॥

अलं चित्रगुप्तेन सह विचारकरणेन, दैवैरपि दुर्लङ्घ्या नियतिरिति नाऽविदितं वाम् ।

उभौ—[स्वगतम्] दुर्वार्यं खलु दुराग्रहग्रस्तस्य प्रभोः स्वान्तम् क उपायः, का गतिर्विना प्रभुचित्तानुवर्त्तनं परमपरतन्त्राणां किङ्कराणाम् । [प्रकाशम्] भगवन्! यथाज्ञा देवस्य, इत इतो देवः [इति निष्क्रान्ताः सर्वे]

[ततः प्रविशति कावेरीतीरे शिवमन्दिरे श्रीचन्द्रशेखरं पूजयन् मुनिर्मार्कण्डेयः]

मार्कण्डेयः—अशरणशरण! श्रीशैलजाप्राणबन्धो!
प्रणतजनमनोऽभीष्टाधिकार्थप्रवर्षिन् ॥
शशधरवरमौले! बालमेनं त्वदीयं
जनिमृतितितिभीतं पाहि पाहि प्रपन्नम् ॥ १५ ॥

[इति पठन् श्रीचन्द्रशेखरं साष्टाङ्गपातं प्रणमति, निमीलित नेत्रः श्रीमहामृत्युञ्जयमन्त्रं जपति.]

[ततः प्रविश्य विशालाक्षीमृकण्डौ श्रीचन्द्रशेखरं दण्डवत्प्रणम्य]

उभौ—नमः शिवाय शान्ताय कान्ताय मेनकाभुवः ॥
कृपापीयूषपूर्णाय श्रीमते चन्द्रमौलये॥ १६ ॥ [इत्युच्चैः पठतः]

मार्कण्डेयः—[साश्चर्यमुत्थाय] कुतोऽकस्मान्मातापित्रोरत्रागमनम् ? सुदिनमिदम् ।

वात्सल्यामृतसम्पूर्णस्वान्तौ शान्तौ शिवाविव ॥
नमामि मातापितरौ मार्कण्डेयो मुहुर्मुहुः ॥ १७ ॥

उभौ—वत्स ! श्रीमन्महामृत्युञ्जयदेवप्रसादतः ॥
आनन्दारोग्यदीर्घायुःश्रेयःश्रीसंयुतो भव ॥ १८ ॥

मार्कण्डेयः—अयि मातापितरौ ! किमर्थं व्यर्थमत्रभवद्भ्यां भवद्भ्यामत्रागमनश्रमः स्वीकृतः ?

उभौ—वत्स ! जानास्येव त्वं प्रायोऽकुशलशतशङ्काकुलानि सुहृदां चेतांसीति ।

मार्कण्डेयः—पितरौ ! श्रीचन्द्रशेखरचरणशरणानां कुतोऽकुशलशङ्कापि ?

मृकण्डः—वत्स ! सत्यमेतत् तथापि मातुस्ते दुःस्वप्नदर्शनेनाऽतीवा कुशलताशङ्का जाता यथैतावतीं भूमिमतिक्रम्याऽऽगतौ स्वः ।

मार्कण्डेयः—मातः ! पितः ! स्वप्नेऽपि च सत्यत्वबुद्धिः ?

उभौ—न स्वप्ने सत्यत्वबुद्धिः किन्तु स्वप्नफले सत्यत्वबुद्धिः खल्वस्माकम् ।

मार्कण्डेयः—आर्यौ! दुःस्वप्नजालानि दुःस्वप्नफलानि चाप्यनाश्रितश्रीचन्द्रचूडचरणानामेव सत्यानि भवन्तीति नाविदितं वः।

विशालाक्षी–वत्स! तवोक्तिः सर्वाप्यवितथैव तथाप्यस्मन्मन्दभाग्यात् सर्वमपि वितथं प्रतिभाति। शृणु, भगवता श्रीसाम्बसदाशिवेन त्वं कृपया समर्पितोऽपि–षोडशवर्षमात्रवयस्को भविष्यति परलोकप्रणयितामिति–वरप्रदानसमय एव देवर्षिणोक्तम्। महाराजेन संयमनीश्वरेण त्वां ताडयितुं मारयितुं च प्रेषिता आधयो व्याधयो ये मया स्वप्ने दृष्टास्त एवातोऽविदूरं नदीतीरं जाग्रदवस्थायां मया दृष्टाः। भगवान् यमोऽपि साधिभिर्व्याधिभिर्मुक्तं कालमृत्युभ्यां चागृहीतं गृहीतुमागमिष्यतीति शङ्का मे; ततः कुशलिनमारोग्यवन्तं च त्वां दृष्ट्वाऽपि न हृदयकम्पो विरमति, नौदास्यदास्यमपसरति, नापिचानन्ता श्चिन्ता उपरतिमुपगच्छन्ति. [इत्युक्त्वाऽश्रूणि मुञ्चति]

मार्कण्डेयः—[स्वगतम्] मातृचरणानामतिभूमिकामधिरूढो मदीयात्याहितशङ्काभारस्तच्छ्रीचन्द्रशेखरचरणाश्रयबलेन लघुः कर्तव्यो मया [प्रकाशम्] अयि मातर्मा कामपि शङ्कां कुरुष्व, शृणु—

देवं देवगणार्चितं त्रिनयनं चन्द्रार्द्धचूडामणिं
हस्तस्थामृतपूर्णरत्नकलशं नित्यं वराभीतिदम्॥
मातस्तात! न कातरौ हि भवतं तं विश्वरक्षामणिं
श्रीमृत्युञ्जयमाश्रितस्य मम किं कर्तुं क्षमः स्याद् यमः? ॥१९॥

यश्च द्वादशवर्षमात्रपरमायुष्कं नरेन्द्रात्मजं
मृत्योः पाशत आश्वमोचयदयं देवो दयार्द्राशयः॥
मातस्तात! तमाशुतोषमखिलापद्वृन्दविध्वंसकं
श्रीमृत्युञ्जयमाश्रितस्य मम किं कर्तुं क्षमः स्याद् यमः ॥२०॥

स्वीयप्राणपतेर्मृषा मृतिकथामाकर्ण्य सद्यो मृतां
प्रेमार्द्रां तु मदालसां करुणया सञ्जीवयामास यः ॥
मातस्तात ! तमन्तकान्तकमुमाकान्तं प्रशान्तं शिवम्
श्रीमृत्युञ्जयमाश्रितस्य मम किं कर्तुं क्षमः स्याद्यमः ॥ २१ ॥

दत्त्वा पुत्रशतानि तीव्रतपसे श्रीकृष्णचन्द्राय यः
प्रद्युम्नं च ररक्ष मत्स्यजठरान्तःस्थं महावारिधौ ॥
मातस्तं शशिशेखरं पुरहरं गङ्गाधरं शङ्करं
श्रीमृत्युञ्जयमाश्रितस्य मम किं कर्तुं क्षमः स्याद् यमः ॥२२॥

यो मृत्योरपि मृत्युरात्मजनतादीर्घायुरारोग्यदः
सिञ्चन्नेवामृतधारयाऽऽत्मजनताः पुष्टिप्रदो यः सदा ॥
ॐ जुंसःप्रतिपाद्यमम्ब ! जगतामारोग्यदं सौख्यदं
श्रीमृत्युञ्जयमाश्रितस्य मम किं कर्तुं क्षमः स्याद् यमः ॥२३॥

आधिव्याधिविपाब्धिशोषणकरो यः संस्मृतोऽपि क्षणाद्
यश्चालायुषमप्यनन्यशरणं श्वेतं ररक्षेश्वरः ॥
मातस्तं करुणाकटाक्षलहरीध्वस्ताखिलापच्चयं
श्रीमृत्युञ्जयमाश्रितस्य मम किं कर्तुं क्षमः स्याद्यमः ॥ २४ ॥

आधिव्याधिशताकुलान् मृतिभयप्रध्वस्तधैर्यान् निजान्
कारुण्यामृतसागरः प्रकुरुते यः सत्वरं निर्भयान् ॥
मातस्तात ! तमिन्दुमौलिमतुलारोग्यान्वितानन्ददं
श्रीमृत्युञ्जयमाश्रितस्य मम किं कर्तुं क्षमः स्याद् यमः ॥२५ ॥

त्र्यम्बकं सकलतुष्टिपुष्टिदं चन्द्रशेखरमुपाश्रितोस्म्यहम् ॥
मोचयिष्यति स मां मृतेर्भयान्मा भयं भजतमाकुलौ गुताम् ॥२६॥

यश्चिन्तितोऽपि करुणामृतवीक्षणेन
व्याधीन् विनाशयति तत्क्षण एव साधीन् ॥
तं कालकालमकलं कलयामि मातः !
किं वा करिष्यति ममोग्रतमो यमोऽपि ॥ २७ ॥

परमशिवमुमासहायमीशं
शरणमुपैमि महासहायमेकम् ॥
जननि ! जनक ! निर्भयो बिभेमि
प्रबलतमाश्च यमादपि प्रचण्डात् ॥ २८ ॥

मान्यौ मातापितरौ ! एष मे निश्चयस्तन्मा चिन्तां कुरुतम् ।

उभौ—वत्स ! सेयं ते परमेश्वरे परा श्रद्धैव श्रेयःपरम्पराः करिष्यति, किं नौ चिन्तया; तत्सभामण्डपमुपेत्य श्रीचन्द्रशेखरं चिन्तयिष्यावः।

मार्कण्डेयः—आर्यौ साधयतं युवामहमपि तस्यैव श्रीचन्द्रशेखरस्य पूजना नन्दनिमग्नो भवामि ।

उभौ—वत्स ! भक्तवत्सलो भगवान् भवो भवतु ते दीर्घायुरारोग्यवर्षी [इत्युक्त्वा निष्क्रान्तौ]

[ततः प्रविशति महिषारूढो यमः]

यमः—[महिषादवरुह्य सभामण्डपमुपेत्य परितोवलोक्य च स्वगतम्] अहो भगवतो भक्तवत्सलस्य श्रीमृत्युञ्जयमहेशस्य स्वभक्ते पक्षपातः, यदत्र पूर्वस्यां वज्रपाणिः शचीपतिरुत्तरस्यां कुबेरः पश्चिमायां च वरुणः श्रीमहेश्वरेण स्वभक्तरक्षणाय स्थापिता इति मे प्रतिभाति। अहो ईश्वराणां विस्मरणशीलता काप्याश्चर्यकरी यया स्वबद्धानपि

नियमान् स्वयं विस्मरन्ति । भवतु यासनेकसहस्रप्रवृत्तिपरतन्त्र तया प्रभवो विस्मरणशीलाः परममी महेन्द्रादयोपि तदधिकारिणः सर्वेपि विस्मरणशीला भवन्तीति नाल्पं विस्मयस्थानम् । अहो कोऽप्यद्भुत एव मुनिपुत्रस्यास्य तेजःपुञ्जप्रसरो यो न सह्यते केनापि, ततश्च निजमन्दिरप्रवेशो दुष्कर एव । [निपुणं निर्वर्ण्य] दक्षिणदिग्द्वारे न कश्चिद्देवस्तिष्ठति ततस्तद्द्वाराद्बहिः स्थित्वा बालमुनेरस्य जीवकलामाकर्षामि । वेलाऽतिक्रमो भवति ।

[ततः प्रविशति विशालाक्षी मृकण्डश्च]

उभौ—[यमाभिमुखौ.]

प्रणमावः प्रणम्री त्वां यम ! संयमनीपते ! ॥
निपतन्तु कृपादृष्टिवृष्टयोऽस्मासु ते सदा ॥ २९ ॥

[इति वदन्तौ प्रणमतः]

यमः—[सरोषम्] किमस्मत्कृपया युवयोः प्रयोजनम् ? भवतोः पुत्रेणाऽनेन समाराधितः श्रीमृत्युञ्जयः कृपां कृपाम्बुधिर्युष्मासु करिष्यति, पुत्रं च वां स एव मत्पाशबन्धान्मोचयिष्यति, योऽयं प्रमत्तो बालः- 'श्रीमृत्युञ्जयमाश्रितस्य मम किं कर्तुं क्षमः स्याद् यमः' इति प्रतिक्षणं प्रलपति ।

उभौ—[स्वगतम्] देव ! सत्यानि सन्तु देवस्य ते वचनानि [प्रकाशम्] भगवन् ! क्षन्तव्यं बालस्यास्य बालचापलं परमदयामयाशयेन भगवता, अल्पमेधोऽल्पवयाश्च स किं जानाति महिमानं ते ?

यमः—नहि नयेवं भविष्यति । अधुनैव तस्य वचनविपर्ययस्य फलं दर्शयिष्यामि ।

विशालाक्षी-भगवन्! यद्येवमेव देवस्य निश्चयस्तर्हि तस्मै बालाय दातुमिष्टं फलं तन्मात्रे मह्यं दातुं कृपां कुरुष्व [इति वदन्ती प्रणमति]

यमः—नैवं कदापि भविष्यति।

मृकण्डः—भगवन्! मा भवत्वेवम्—

दयामय! महामान्य! यम! संयमनीपते! ॥
पुत्रेणाऽनेन सह मावपि त्वं नय ते पुरीम् ॥ ३० ॥

इतीयं सप्रणामं प्रार्थना नौ।

यमः—[सरोषम्] अपसरतमपसरतं जरठौ! नाधुना युवयोर्वचनश्रवणावकाशोऽपि मे।

[इत्युक्त्वा महिषमीरयन् कालमृत्युभ्यां सह श्रीचन्द्रशेखरमन्दिरस्य दक्षिणद्वारं प्रति गन्तुं निष्क्रान्तः]

[श्रीचन्द्रशेखरमन्दिरं गन्धपुष्पाक्षतबिल्वपत्रैः शिवलिङ्गं सम्पूज्य मार्कण्डेयः प्रबद्धाञ्जलिः स्तौति]

मार्कण्डेयः—करुणावरुणालय! प्रभो! चरणं ते शरणं गतोऽस्म्यहम् ॥
प्रणतप्रिय! कालकाल! भो! जय मृत्युञ्जय पाहि पाहि माम् ॥३१॥
[दक्षिणद्वारे बहिः स्थितो यमः—]

यमः—[स्वगतम्] अधिकाराधिपतयो ह्यधिकारपदप्राप्तिमदान्धचक्षुषो न कृत्याकृत्ये पश्यन्तीति लोकोक्तिर्न मृषा। एनं मुनिबालं

नियतिनियमानुसारेण मारयितुं बहवः प्रयत्ना मया कृताः परं सर्वेपि निष्फला जातास्तथापि दुराग्रहग्राहग्रस्तेन मया न चित्रगुप्तवचनानि श्रुतानि, न कालवचनानि गणितानि, न मृत्युवचनान्यपि स्वीकृतानि। मन्ये मुनिबालममुं पराभावयतो ममैव पराभवो भविष्यति। परमया भक्त्या वशीकृतोऽनेन श्रीमहामृत्युञ्जय इति प्रतिभाति। अथवेदानीं कृतोऽनुतापो निष्फल एव। अधुना त्वारब्धस्यान्तगमनमेव श्रेयः। [प्रकाशम्] कालमृत्यू! सज्जौ भवतं, बालोऽयं क्षणाद् भयभीतः पतिष्यति। [इत्युक्त्वा बालकं प्रति सरोषम्]

रे रे वाचाट! वाचाल! मुनिबाल! क ते शिवः ॥
मृत्युञ्जयो महादेवः सेवसे यं प्रतिक्षणम् ॥ ३२ ॥

एष कालश्च मृत्युश्च यमोऽहं च समागताः ॥
त्वां नेतुं, दृश्यते नात्र तव रक्षाकरो हरः ॥ ३३ ॥

आसन्नमरणं भक्तमवितुं त्वां महाभयात् ॥
लिङ्गे सन्निहितोऽपीशः कथं निश्चेष्टतां गतः ॥ ३४ ॥

किञ्च—

'श्रीमृत्युञ्जयमाश्रितस्य मम किं कर्तुं क्षमः स्याद् यमोऽ'
गीत्येवं बहु जल्पतस्तव फलं दास्याम्यहं दुःसहम् ॥
रे रे पश्य मम स्वरूपमखिलब्रह्माण्डसंहारकं
शक्तः को यमकालमृत्युवशगं संरक्षितुं मानवम् ॥ ३५ ॥

[एवमुक्त्वा भयङ्करं रूपं दर्शयति]

मार्कण्डेयः—यम! यम! न बिभेमि ते करालाद्वपुष इतो वचनैर्दुरायुधैर्वा ॥
यदसि परमशङ्करं विचेष्टुं सपदि ततो भवितास्यचेष्टितस्त्वम् ।३६।

[इत्येवं यममनादृत्य महादेवाभिमुखः स्तोतुमुपक्रमते]

जनिमृत्युजरानिबन्धनं विविधव्याधिशताधिपीडितम् ॥
परमेश! सदा त्वदाश्रितं जय मृत्युञ्जय पाहि पाहि माम् ॥३७॥

सदयं हृदयं विधाय ते स्वसमाधिं सहसा विहाय च ॥
इतमत्र समेत्य तावकं जय मृत्युञ्जय पाहि पाहि माम् ॥३८॥

अतिदीनमनन्यसंश्रयं गुणहीनं च विलीनमापदि ॥
प्रणतप्रतिपाल बालकं जय मृत्युञ्जय पाहि पाहि माम् ॥ ३९ ॥

शरणं तरुगेन्दुशेखर! त्वमिहैकोऽसि दयामयाशयः ॥
मम तत् त्वरयैत्य तावकं जय मृत्युञ्जय पाहि पाहि माम् ॥४०॥

नयनत्रितयेन भूषितं परिपिञ्चन्तमिहाऽमृतैर्निजान् ॥
श्रय ईश्वर! पुष्टिवर्द्धनं जय मृत्युञ्जय पाहि पाहि माम् ॥४१॥

न तपो नजपो न चार्चनं रचितं देव! दयानिधे! मया ॥
प्रणतप्रियतां विलोक्य ते जय मृत्युञ्जय पाहि पाहि माम् ॥४२॥

अशरणशरण! श्रीशैलराजात्मजाया ।
रमण! शरणमास्त्वां शरण्याग्रगण्यम् ॥
मरणतरणहेतोस्त्वन्महादेव! सद्यो ।
जय जय जय मृत्युं पाहि मां च त्वदीयम् ॥ ४३ ॥

त्वमपि किमु बिभेषि त्र्यम्बकास्मात् कृतान्ताद्
यदिह सपदि नायास्येव संरक्षितुं माम् ॥
अथमतिभयदः कोऽप्येति मा हन्तुमुग्रः
शिव शिव शिव पाहि त्वं पतिर्मे गतिर्मे ॥ ४४ ॥

[इति वदन् मूर्छया शिवलिङ्गमालिङ्ग्य पतति तावत् तत
एव लिङ्गादाविर्भूय श्रीमहामृत्युञ्जयः—]

श्रीमृत्युञ्जयः—मा भैर्वत्स! समागतोऽस्म्यहमयं त्वां रक्षितुं सर्वतो
नो कालान्न च मृत्युतो न च यमाद् भेतव्यमद्य त्वया ॥
पतन्मेऽभयदं हि हस्तकमलं त्वन्मस्तके धारितं
हे निष्पाप! न पापयाऽपि च दृशा द्रष्टुं यमस्त्वां क्षमः ॥४५॥

[इति वदन् बालमस्तकन्यस्तहस्तस्तं समाश्वासयति]

यमः—काल! काल! करालेन करवालेन मूर्च्छितम् ॥
मुनिपुत्रममुं जह्या मा विलम्बोऽवलम्ब्यताम् ॥ ४६ ॥

कालः—यथाज्ञा महाराजस्य [इत्युक्त्वा हन्तुं धावति]

यमः—मृत्यो! मृत्यो! धाव धाव प्रयत्नपरमो भव ॥
गृहाणेमं मुनिसुतं भयान्निपतितं द्रुतम् ॥ ४७ ॥

मृत्युः—यथाज्ञा महाराजस्य, [इत्युक्त्वा धावति]

श्रीमृत्युञ्जयः—[त्रिशूलमुद्यम्य]

काल! काल! करवालमुत्सृज स्वीयमिच्छसि यदि स्थिरं यशः॥
कालकालमयमाश्रितोऽस्ति मामित्यवध्य इह केनचिन्मुनिः ।४८।

कालः—[साञ्जलिबन्धम्] परमेश्वर! गृहीतमनुशासनं ते, एष निक्षिप्तः करवालः कोशे [इति वदन् प्रणमति]

श्रीमृत्युञ्जयः-श्रीमृकण्डतनयो नयोदधिर्मामुपाश्रित इहान्तकान्तकम् ॥
अस्त्यवध्य इति धाव धाव मा तन् मृते! विरम ते वृथा श्रमः।४९।

मृत्युः—[साञ्जलिबन्धम्] भगवन्! यथाज्ञा देवदेवस्य, एष विरतोऽस्मि तद्ग्रहणप्रयत्नात् [इति वदन् प्रणमति]

यमः—[स्वगतम्] कालमृत्यू कातरतरस्वान्तौ न किञ्चित् कर्तुं क्षमौ। भवतु अहं खलु भगवन्मन्दिराद् बहिः स्थित एव पाशाभिक्षिप्याकर्षामि तज्जीवनम्। प्रयाति तस्य प्राणप्रयाणसमयः [इति पाशान् क्षेप्तुमिच्छति तावत् शिवलिङ्गादाविर्भूतं श्रीमृत्युञ्जयं विलोक्य बद्धाञ्जलिः]

जय जय जय मृत्युञ्जय! नमामि तव पादयोर्युगलम् ॥
समयप्रयाणभीरुः कृतकार्यस्त्वां समर्चयिष्यामि ॥ ५० ॥

[इत्युक्त्वा पाशान् सज्जान् करोति]
[सभामण्डपस्थितौ विशालाक्षीमृकण्डौ]

उभौ—श्रीमृत्युञ्जय! देवदेव! भगवँस्त्वामेकवारं स्मरन्
जन्तुर्मन्तुशतान्वितोपि सहसा मृत्योर्भयान्मुच्यते ॥
एष त्वां प्रतिवासरं प्रतिनिमेषं च स्मरन् सर्वदा
नाथ! त्वन्निकटे कथं यममहाराजेन हा बध्यते ॥ ५१ ॥

[इति वदन्तौ मूर्च्छया पततः]

श्रीमृत्युञ्जयः—यम नियमशतैस्तपश्चरन्तं मुनितनयं नय मा यमालयं स्वम्॥
विरम विरम माऽञ्ज मुञ्च पाशान् शरणमुपागत एव मां शरण्यम्॥५२॥

यमः—सर्वेऽपि मृत्युसमये करुणाम्बुधिं त्वा—
मेष्यन्ति नाथ शरणं शरणप्रदाग्र्यम् ॥
आर्त्तार्तिहारिणमनन्यसमक्षमस्त्वं
काँस्कान् कृपानिलय मोचयितासि मृत्योः ॥ ५३ ॥

श्रीमृत्युञ्जयः—धर्मराज! तव धर्मराजतां साधिकां कुरु सुधर्मधारिणम्॥
एनमुत्तममुनेः कुमारकं संविधाय मृतिभीतिवर्जितम् ॥५४॥
इति मेऽनुशासनम् ।

यमः—[सप्रणामम्] नियतिः कर्म च कालो मृत्यौ वा जीवने हेतुः॥
व्यर्थास्त्रयोऽपि चेत् त्वय्येवं सर्वदा दयाधीने ॥ ५५ ॥

नियतिः प्रबला शरीरिणां परिहार्यं न हि कर्म केनचित् ॥
प्रबला भवितव्यता सतामिति वाचो वितथास्तथा सति ॥५६॥

यमोऽहं न कदापि त्वन्नियमोल्लङ्घने क्षमः ॥
प्रभुणाऽपि त्वया पाल्या नियमा निजनिर्मिताः ॥ ५७ ॥

किञ्च—

त्वं निष्कारणकारुण्यतारुण्यविवशाशयः ॥
क्षमस्व, नैव मुञ्चामि मुनिमेनमनायुषम् ॥ ५८ ॥

श्रीमृत्युञ्जयः—यम! विचारय केन सहाधमं वचनयुद्धमिदं कुरुषे त्वया ॥
अधिकृता अथवाऽतिमदोद्धताः क नु भवन्ति विचारधरा नराः॥५९॥

अधिकारमदान्धचक्षुषो न हि पश्यन्त्यधिकारदं प्रभुम् ॥
अपि तल्लघुदासनाशनै—स्त्वनेया प्रभुणा तदन्धता ॥ ६० ॥

प्रभुणा कथमप्युपेक्षिता अनयान्धा अधमाधिकारिणः ॥
प्रभुकीर्त्तिकलङ्ककारिणः प्रभवन्त्युत्पथचारिणो हि ते ॥६१॥

तुष्टे मयि प्रणतपालनबद्धदीक्षे
कालश्च कर्म नियतिश्च वृथैव सर्वम् ॥
इत्थं विचिन्त्य यम ! मुञ्च मुनेः कुमार—
मेनं मदेकशरणं मरणातिभीतम् ॥ ६२ ॥

यमः—नाहं कालो न वा मृत्युर्यमोऽस्मि देवदेव ! भोः ! ॥
नियत्येकप्रमाणोऽहं करिष्ये निर्मितं तया ॥ ६३ ॥

[एवं वदन् मार्कण्डेयगले पाशान् क्षिपति]

श्रीमृत्युञ्जयः-अधम ! यम ! मम त्वं किङ्करोऽपि प्रभुं माऽ
वगणयसि मदान्धः स्वाधिकाराभिमानात् ॥
फलमनुभव तस्यायैव येन प्रमादे
पुनरिह तु कदाचिद्वत्स ! कर्त्तासि नैवम् ॥ ६४ ॥

[इत्युक्त्वा वक्षसि पादेन प्रहरति] [यमो मूर्च्छया महिपादधः
पतति]

नेपथ्ये —

अलमलं जगदीश ! दयानिधे ! रचितयाऽतिरुषा निजकिङ्करे॥
न गणयन्ति महाशयमौलयोऽवगणनामपि बालविनिर्मिताम् ।६५।

[इतिवदन्तः इन्द्रवरुणकुबेरा आकाशादवतीर्य श्रीमहामृत्युञ्जय-
पादयोः पुष्पाञ्जलिसमर्पणपूर्वकं क्रमेण प्रार्थयन्ते ।]

इन्द्रः—स्मरहर ! स्मर दीनदयालुतां स्वजनवत्सलतामपि तावकीम्॥
प्रणतपालकतां च विचिन्त्य तं यममसुं शिव पश्य दयादृशा ॥६६॥

वरुणः—करुणावरुणालय प्रभो ! करुणार्हे करुणादृशं यमे ॥
कुरु देव ! सदाऽसमक्षमोऽस्यपराधं प्रथमं क्षमस्व च ॥६७॥

कुबेरः—दीनानाथप्रणतजनतागाधसन्तापहारिन् !
श्रीमन्मृत्युञ्जय ! जय जय श्रीशिवास्वान्तकान्त ! ॥
मन्तुं क्षन्तुं त्वमसि भगवन्नर्ह ईशाशुतोषो
नित्यं श्रीमच्चरणकमलद्वन्द्ववृद्धेर्यमस्य ॥ ६८ ॥

श्रीमृत्युञ्जयः—अयि महेन्द्रमुखा अमरा अयं न यममन्तुरनन्त उपेक्षितुम् ॥
क्षम इहास्त्यधिकारमदान्धधीः स खलु पश्यति मामपि
न प्रभुम् ॥ ६९ ॥

निवारितोपि प्रणयेन योऽनयो मया स्यादित्य दयामयात्मना ॥
हठेन पाशान्मुनिबालकेऽक्षिपन्निजाधिकारान्धतमोऽधमो यमः

इन्द्रः—देव ! सोयं तस्य परमः प्रमादस्तथापि परमेश्वरेण क्षन्तव्यमिति
मेऽभ्यर्थना ।

वरुणः—देवदेव ! दयासिन्धो ! दीनबन्धो ! जगद्गुरो ! ॥
भक्तवत्सल ! तं भक्तोत्तमं कुरु दयां यमे ॥ ७१ ॥

कुबेरः—कृपासिन्धो ! सूक्ष्मया दृशा विलोक्यमाने नापराधलेशोऽप्यस्ति
यमस्यात्रेति मन्येऽहम् ।

श्रीमृत्युञ्जयः—कथमिव ?

कुबेरः—स्मरहर ! स्मर किन्त्वमरर्षये कथितवानसि देव ! दयानिधे ! ॥
मुनिवराय वरार्पणतत्पराशय उमारमण ! प्रणतप्रिय ! ॥७२॥

श्रीमृत्युञ्जयः—ननु भवानेव वदतु किं मयोक्तम् ?

कुबेरः—[साञ्जलिबन्धम्] यथाज्ञा परमेश्वरस्य—
'मुने ! मूर्खोऽतिदीर्घायु—र्विद्वान् याऽल्पायुरात्मजः ॥
पुत्रो देयो विचार्याद्य इत्याज्ञा प्रभुणा कृता ॥'
इति स्मृतिमिति मे ॥

श्रीमृत्युञ्जयः-एवमेवाज्ञप्तं तेन किम्?

कुबेरः—ततः श्रीनारदेन—

'द्व्यष्टवर्षप्रमाणायुः सर्वज्ञः सद्गुणार्णवः ॥
सनयस्तनयो भावी सदाशिवपदाश्रयः ।' इति वरप्रदानं कृतम्॥

श्रीमृत्युञ्जयः-सम्यक् कृतं, ततः किम्?

कुबेरः—श्रीमतां प्रसादेन श्रीनारदमुनेर्वचनेन विशालाक्षीमृकण्डयोरयं मार्कण्डेयो नाम पुत्रो जातस्तस्य चाद्य पूर्णानि षोडश वर्षाणीति यमेन युष्मदाज्ञानुसारेण स्वनगरीं नेय एव। ततो यथायुष्मदाज्ञं कृतवतो यमस्य को वाऽपराध इति न मे बुद्धिर्बोधपदवीमवतरति ।

इन्द्रवरुणौ—भगवन्! कुबेरोक्तिर्युक्तैव ।

श्रीमृत्युञ्जयः-वत्स कुबेर! महेन्द्रवरुणौ! च, सत्यम् । यदि मार्कण्डेयोऽयमनाश्रितमच्चरणोऽप्रजतमहामृत्युञ्जयमन्त्रश्चाऽभविष्यत्तर्हि नापराधो यमस्याऽभविष्यत् परमयं बाल्यादेव मामुपाश्रितो वर्षचतुष्टयाच्च श्रीमहामृत्युञ्जयमन्त्रजपपरायणश्च नकञ्चिदपि न मां विस्मरतीति नाज्ञातं वः ।

स्वल्पायुरपि कल्पायुर्मृत्युञ्जयजपाद् भवेत् ॥
श्रीमृत्युञ्जयदेवस्य प्रसादात् परमेशितुः ॥ ७३ ॥

इति नाश्रुतपूर्वमविदितिपूर्वं वा लोकसाक्षिणो ज्येष्ठपुत्रस्य, तथापि तत्सर्वमविचार्यैव ममापि निदेशं न प्रगणय्य बलाद् बालस्याऽस्य गले पाशान् प्राक्षिपदिति परमोऽपराधो यमस्य।

कुबेरः—न सर्वः सर्वज्ञो भवति भुवि, सर्वज्ञमपि वा
न कं कं ते माया नयति भगवन्नुन्नतमताम्? ॥
विचार्य त्वन्मायाविलसितमिदं सर्वमधुना
दयासिन्धो! शम्भो! कुरु कुरु दयां शङ्कर! यमे ॥ ७४ ॥

इन्द्रवरुणौ-पशवः सकला वयं हि ते, पतिरेकस्त्वमसीह नः प्रभो! ॥
पशुपाल! कृपालयः स्वयं पशुतां न प्रगणय्य पाहि नः ॥७५॥

श्रीमृत्युञ्जयः-[स्वगतम्] दिक्पालानां यमे मदनुग्रहाय प्रार्थनातिशयः। इदानीं कर्त्तव्य एवाऽनुग्रहः। [प्रकाशम्] देवाः! का तर्हि युष्माकमर्थना?

देवाः—मृत्युञ्जय! महादेव! पीयूषार्द्रतरं करम्॥
निधेहि यममूर्ध्नि त्व प्राप्तसञ्ज्ञं विधेहि तम्॥ ७६॥
[इतीयं प्रार्थना]

श्रीमृत्युञ्जयः-महेन्द्र-धनद-प्रचेतस! इमां तु वः प्रार्थनां
करोमि सफलां यतः किमपि सौहृदं निस्तुलम्॥
मिथो लसति वस्ततो यममयं प्रभुञ्चाम्यहम्
परस्परहितैषिता प्रमुमुदेऽधिकार्याश्रिता॥ ७७॥
तथापि प्रथमं मया बालायाऽस्मै मार्कण्डेयाय वरो देयस्तदनन्तरं यमेऽप्यनुग्रहो विधेय इति मे युक्तं प्रतिभाति।

देवाः—[सानन्दम्] एवमेव देवदेव! प्रथमं बालायास्मै वरं वितीर्य ततो यमेऽप्यनुग्रहः करणीय इत्येव नः प्रार्थना।

श्रीमृत्युञ्जयः-अभयमभयमंघ वत्स! वत्स! त्वमुपगतोसि ततो विमुच्य चिन्ताः॥
वरय वरमहं वरप्रदस्ते मुनिवरपुत्र! न ते किमप्यदेयम्॥७८॥
[इति वदन् पीयूषार्द्रेण पाणिना मार्कण्डेयं शिरसि स्पृशति]

मार्कण्डेयः—[ससञ्ज उत्थाय परितोऽवलोक्य च एकतो यमं निःसञ्ज्ञं पतितं दृष्ट्वा, सभामण्डपे च स्वकीयौ मातापितरौ मूर्छितौ विलोक्य सखेदं स्वगतम्]—
अहो यमोऽपि भगवान् स्वयं संयमिनीपतिः॥
एनां दशामनुभव—त्यकृपावेक्षणात् प्रभोः॥ ७९॥
भवतु प्रथमं मया यमदेवविषय एव परमेश्वरस्य कृपादृष्टिः प्रार्थनीया॥ [प्रकाशम्]
यममुं शिव! संयमिनीश्वरं
शिवदयाऽऽशु विलोकय दयादृशा॥
कुरु समञ्ज्ञमयं हि वरो वरो
मनसि मे प्रतिभाति न चापरः॥ ८०॥ इत्युक्त्वा प्रणमति।

लोकपालाः-धन्योसि वत्स! धन्योऽसि मार्कण्डेय! महामुने! ॥
उपकारपरो यस्त्व—मपकारपरेऽप्यरौ ॥ ८१ ॥

श्रीमृत्युञ्जयः-[सानन्दं स्वगतम्] शोभते मद्भक्तानामेवमेव नित्यमपकारपरेष्वप्युपकारपरायणान्तःकरणता। [प्रकाशम्] वत्स! 'मातृदेवो भव' 'पितृदेवो भव' इति निगमागमशासनानुसारेण प्रथमं विसङ्गौ तौ मातापितरावेव ससङ्गौ विधेयौ, तद्विस्मृत्यैव किमिति यमं ससङ्गं कर्तुं प्रार्थयसे? कस्ते महापराधपरम्पराकारिणा तेन सह सम्बन्धः?

मार्कण्डेयः—[साञ्जलिबन्धम्] भगवन्!
यदि तु यममयं भयङ्कराणां प्रथमतमं न विभो! भवेद्भवेऽस्मिन् ॥
क इह सुकृतमार्गमाश्रयेद्वा शिव! शिवदं, तदयं यमो गुरुर्नः॥८२॥
गुरुस्तु मातापित्रोरप्यपेक्षया गुरुतर इति नाविदितं केषामपि तेन च सम्बन्धेन तथा प्रार्थना मे।
[इत्युक्त्वा साश्रुलोचनस्तूर्णीं तिष्ठति]

लोकपालाः—बाल! बालोऽप्यबालस्त्वं भाले बालेन्दुधारिणः ॥
कृपया देवदेवस्य श्रीमन्मृत्युञ्जयप्रभोः ॥ ८३ ॥

श्रीमृत्युञ्जयः-[स्वगतम्] बालेनाऽप्यधुना निरुत्तराः कृता वयम् [प्रकाशम्]
वत्स! वत्स! यमस्यार्थे प्रार्थितां लोकपालकैः ॥
दयादृशं करिष्यामि त्वं वृणुष्व तवेप्सितम् ॥ ८४ ॥

मार्कण्डेयः—किमन्यद् वरणीयम्?
यदि देयो वरो मह्यं वरार्हो यदि वाऽस्म्यहम् ॥
सञ्जीवय दयासिन्धो! यमं संयमिनीपतिम् ॥ ८५ ॥
यत्प्रसादान्मया लब्धं भवतो दर्शनं प्रभो! ॥
अनेकजन्मसु कृतैः सुकृतैरपि दुर्लभम् ॥ ८६ ॥
ततश्च मातापितरौ दयामृतमयाशयौ ॥
सञ्जीवय मम प्रेम्णा द्वितीयोऽयं वरो मम ॥ ८७ ॥

श्रीमृत्युञ्जयः-यद्येवं तवेच्छा तर्हि सञ्जीवयामि प्रथमं यमदेवमेव [इत्युक्त्वा कमलदलकोमलं पीयूषरसार्द्रं च स्वहस्तकमलं यमस्य मस्तके निदधाति]

यमः—[सद्यः संज्ञामुपलभ्योत्थाय श्रीमृत्युञ्जयमहेशचरणयोः साष्टाङ्गं दण्डवत्प्रणम्य]

जय जय जय दीनानाथबन्धो ! दयाब्धे !
जय जय जय भक्ताभीप्सितार्थप्रवर्षिन् ॥
जय जय जय गौरीप्राणबन्धो ! परात्मन् !
त्वमिव भुवि महेश त्वं जयस्याशुतोषः ॥ ८८ ॥
जय जय जय शम्भो ! क्षन्तुमेकं तु मन्तुं
निखिलभुवनविख्यातक्षमस्त्वं क्षमोऽसि ॥
नहि नहि नहि मृत्युं प्रेषयिष्यामि मृत्यु-
ञ्जयमनुजपवन्तं प्रत्यहं ते विनाऽऽज्ञाम् ॥ ८९ ॥
[इत्युक्त्वा पुनर्दण्डवत् प्रणमति]

श्रीमृत्युञ्जयः-[पुनस्तन्मस्तके हस्तं निधाय]

उत्तिष्ठोत्तिष्ठ भद्रं ते यम ! संयमिनीपते ॥
गच्छ गच्छ यथापूर्वं स्वाधिकारपरो भव ॥ ९० ॥
नास्ति मे त्वयि रोषोऽद्य प्रणतिप्रशमः स मे ॥
नातः परं मदीयेषु भक्तेष्वागस्करो भव ॥ ९१ ॥

यमः—शिरसा गृहीतमनुशासनम् [इति वदन् प्रणमति]

इन्द्रवरुणकुबेराः-भगवन् ! कृताः कृतार्था वयं श्रीपरमेश्वरेण मुना संयमिनीपतौ रचितेनानुग्रहेण इति प्रणमन्ति

श्रीमृत्युञ्जयः—मया समर्पिताधिकाराः सर्वेष्वधिकारिणो मे पुत्रनिर्विशेषा एव तेषु कृतो निग्रहोऽप्यनुग्रह एव ।

सर्वेऽपि—एवमेव भगवन्नेवमेव ।

श्रीमृत्युञ्जयः—मार्तण्डेयमर्यं त्वया मार्कण्डेय ! दयालयान् ॥
पुरन्दरमुखान् देवान् प्रणम प्रणयान्वितः ॥ ९२ ॥

मार्कण्डेयः—यथाज्ञा परमेश्वरस्य [इति सर्वान् प्रणमति]

देवाः—श्रीमृत्युञ्जयदेवस्य प्रसादेन निरन्तरम् ॥
आधिव्याधिविनिर्मुक्तश्चिरं जीव विरिञ्चिवत् ॥ ९३ ॥

श्रीमृत्युञ्जयः-उत्तिष्ठोत्तिष्ठ भद्रं ते मृकण्ड ! मुनिसत्तम ! ॥
वत्से ! वत्से ! विशालाक्षि ! पश्य पश्यात्मजं निजम् ॥ ९४ ॥

मार्कण्डेयः—गुरुदत्तमहामृत्युञ्जयमन्त्रप्रभावतः ॥
महामृत्युभयान्मुक्तो मार्कण्डेयो नमामि वाम् ॥ ९५ ॥

मातापितरौ-वत्स ! श्रीमन्महामृत्युञ्जयदेवप्रसादतः ॥
यमेन सह ते भूयादजर्यमजरामरम् ॥ ९६ ॥

यमः—पितरौ ! परमं मित्रं तनयो वां नयोदधिः ॥
परमेशकृपापात्रं प्रीतिपात्रं न कस्य सः ? ॥ ९७ ॥

मृकण्डः—महानयमनुग्रहः ।

श्रीमृत्युञ्जयः-स्वल्पायुरपि कल्पायुस्तनयो युवयोरयम् ॥
कृतो मया दयादृष्ट्या तच्चिन्तां त्यजतं ततः ॥ ९८ ॥
नैतावदेव, तं भक्त्या पूजयिष्यन्ति ये नराः ॥
स्वजन्मदिवसे तेऽपि भविष्यन्ति चिरायुषः ॥ ९९ ॥
साधयो व्याधयः सर्वे प्रणश्यन्ति क्षणार्द्धतः ॥
एतत्पवित्रतात्चित्रचरित्रश्रवणादपि ॥ १०० ॥
वदतं, किमतः परं वां प्रियं करवाणि ?

मृकण्डः—इतोऽपि किमन्यत् प्रियं मे ?
स्वल्पायुस्तनयस्त्वया करुणया कल्पायुरेषः कृतः
स्वास्थ्यं प्राप यमोऽप्ययं भगवता दत्ताधिकारः पुनः ॥
एते चापि पुरन्दरप्रभृतयो देवाः कृतार्थाः कृताः
श्रुत्वा त्वच्चरितामृतानि जनता गन्ता चिरञ्जीविताम् ॥१०१॥
तथापीदमस्तु भरतवाक्यम् ।
वर्षन्तु प्रतिवत्सरं जलधराः सञ्जीवनं जीवनम्
गोविप्राः सुखिनो भवन्तु जयिनो भूयासुरुर्वीश्वराः ॥
नानानन्दसुधाब्धिमग्नमनसः सर्वाः प्रजा सर्वदा
श्रीमृत्युञ्जयदेवदेवकरुणालोकेन लोकेषु ते ॥ १०२ ॥

श्रीमृत्युञ्जयः-तथास्तु [इत्युक्ते निपतति जवनिका] इति पञ्चमोऽङ्कः ॥

इति श्रीमत्सद्गुरुकेदारशास्त्रिकृपावल्लरीपल्लवायमानं महामहोपाध्याय-
महाकविशङ्करलाल-रचित-ममरमार्कण्डेयं नाम नाटकं.

समाप्तम्.

શ્રી અમરમાર્કંડેય નાટક.

પહેલો અંક

પ્રવેશ પહેલો

સ્થળ રંગભૂમિ.

(વસંતતિલકા)

પીયૂષપૂર્ણ કલશદ્વય ધારિ હસ્તે શીર્ષે કલાધરકલા ધરતા હમેશ ॥
પાદાશ્રિતોની કરજો અપમૃત્યુટાળી રક્ષા દયામૃતમયાશય એ મહેશ ॥૧॥

(સ્રગ્ધરા)

કલ્યાણપ્રાપ્તિ માટે દુરિતફળમહાદુઃખ મુક્તિ થવાને
ઇચ્છું દિવ્યા હિમાદ્રિપ્રભવ[1] નવમહાઓષધિ સેવવાને ॥
નિત્યે સંસારરૂપી પરમગહન આ રોગ જેનાથી નાસે
જે છે નામે અપર્ણા[2], પણ બહુ ફલ દે છે જનોને હુલાસે ॥૨॥

[નાંદીપાઠ થઇ રહ્યા પછી સૂત્રધાર પ્રવેશ કરે છે.]

---

૧ હિમાલયથી ઉત્પન્ન થએલી–આ વિશેષણ ઓષધિ તથા પાર્વતી બન્નેનુ બોધક છે.

૨ અપર્ણા એ પાર્વતીનું નામ છે અને ઓષધિ પક્ષમાં પાન વગરની હોવા છતાં બહુ ફળ દેનારી છે એ આશ્ચર્ય જનક અર્થ શ્લેષ ગમ્ય છે.

સૂત્રધારઃ-અતિ વિસ્તાર બંધ કરો. આજ શ્રીમહાશિવરાત્રી મહોત્સવ હોવાથી શ્રીરાજ રાજેશ્વરમંદિરમાં એકત્ર મળેલા પરમશિવભકતોને સકલ વિદ્વન્મંડલીના ચક્રવર્ત્તિતુલ્ય શ્રીકેશવશાસ્ત્રિ સદ્‌ગુરૂની કૃપારૂપી સુધાનાં પાત્રભૂત, મહામાહેશ્વર ભટ્ટ માહેશ્વરના આત્મજ, મહાકવિ શંકરલાલે રચેલા અમરમાર્કંડેય નામના નાટકનો અભિનય કરી સર્વેને વિનોદ આપવા ઈચ્છું છું. તો ઘરે જઇ ગૃહિણીને બોલાવી લાવું, [જરા આગળ વધીને] પ્રિયે ! જરા આમ તો આવો. [નટી પ્રવેશ કરે છે.]

નટીઃ-પ્રાણનાથ ! આ રહી, શી આજ્ઞા છે ?

સૂત્રઃ—પ્રિયે ! જો— (હરિણી સાખી)

માસોત્તમ આ માઘ માસ છે, કૃષ્ણપક્ષ શુભરાત્રિ !
તિથિ ચતુર્દશી આજે વર્ત્તે, શિવને વ્હાલી રાત્રી-હર હર સાંબ વિભો !
અનેક શિવભક્તો આજે તો, ઉપચારો ધરવાને
પૂજાપા લઇ આવે પ્રેમથી, શિવપૂજન કરવાને-હર હર સાંબ વિભો !
પરમ શિવારાધનનો મહિમા, આજે અધિક મનાય
માટે તું પણ એ ઉદ્દેશી, પરમ પ્રેમથી ગાય-હર હર સાંબ વિભો !

નટીઃ-બહુ સારૂં [કહીને ગાય છે]

(માલિની)

દુરિતતતિ હરે છે ચિત્તશુદ્ધિ કરે છે
દઇ બહુ સુખશાંતિ પુત્ર દીર્ઘાયુ દે છે
શિવપદયુગસેવા કલ્પવલ્લી વરિષ્ઠ
પ્રણત નિજ જનોને શું ન આપે અભીષ્ટ ? ॥ ૩ ॥

[નેપથ્યમાં]

'બહુ સારૂં સૂત્રધાર ગૃહિણિ! બહુ ઠીક કહ્યું;
'શિવપદયુગસેવા કલ્પવલ્લી વરિષ્ઠ'
'પ્રણતનિજજનોને શું ન આપે અભીષ્ટ?॥' સર્વ અભીષ્ટ આપે.

સૂત્રઃ-પ્રિયે! અનપત્યતા દુઃખથી દીન, સતી વિશાલાક્ષીનો સ્વર જણાય છે માટે ચાલો આપણે હવે પછી કરવાના કાર્યને માટે સજ્જ થઈએ.

[આમ કહીને બન્ને નીકળી જાય છે.]

પ્રવેશ બીજો.

સ્થળ તપોવન.

[સતી વિશાલાક્ષી યુક્ત મૃકંડમુનિ પ્રવેશ કરે છે.]

વિશાલાક્ષીઃ-પ્રાણનાથ! સૂત્રધાર ગૃહિણીની પરમશિવસેવાનો મહિમા દર્શાવતી 'વાણી' સાંભળી?

મૃકંડ-પ્રિયે! બરાબર સાંભળી.

(માલિની)

પરશિવપદસેવા કામધેનુજ ચિંતા—
મણિસમ અથવા તો કલ્પવલ્લી સમાન ॥
જગતમહિં જનોને વાંછિતાર્થપ્રદા છે
સમજી ન શકું તેમાં શું તને ચિત્ર ભાસે? ॥ ૪ ॥

વિશાલાક્ષીઃ-પરશિવપદસેવા લોકમાં કલ્પવલ્લી—
સમ સહુજન જાણે તે ન માનું વિચિત્ર ॥

પણ પરશિવસેવાનાં ફળો જાણનારા
શિવપદ નવ પૂજે એજ ભાસે વિચિત્ર ॥ ૫ ॥

મૃકંડ:-એવો તે કોણ પોતાનું કલ્યાણ ચાહનારો કલ્યાણપરંપરા અર્પનારી શંભુપદસેવા ન આચરે ?

વિશાલાક્ષી:-અહીં ઉભેલા આપ પોતેંજ ક્યાં શિવસેવા કરો છો ? શું એ થોડું વિસ્મય સ્થાન છે ?

મૃકંડ:-અરે પ્રિયા પ્રિયા ! શું તું આ બોલે છે ?

(ગીતિ)

જલ પણ નહીં લેતો હું, શંકર પૂજ્યા વિના કદાપિ સતિ! ॥
જાણે છે સઘળું તું, તદપિ વદે આમ કેમ પરૂષ અતિ ? ॥ ૬ ॥

વિશાલાક્ષી:-એતો લોકદ્રષ્ટિથી તથા તમારી પોતાની માન્યતા પ્રમાણે શિવપૂજન કરતા હશો, પણ મારી દ્રષ્ટિથી તો નથી કરતા તેમ હું માનું છું.

મૃકંડ:—તારી દ્રષ્ટિથી શિવપૂજા નથી કરતો કેમ ?

(અનુષ્ટુપ્)

વિશાલાક્ષી:- જો તમે શિવપાદાબ્જ, સેવતા હો નિરંતર
તો મને કેમ દેખાય, નહિં તેનું કશું ફળ ॥ ૭ ॥

(દક્ષિણી દિંડી)

મૃકંડ:—

વિશ્વ ભાસે શિવરૂપ મને જેથી
હૃદય રહે છે આનંદપૂર્ણ તેથી
તત્ત્વબોધથી થયું છે ચિત્ત શાંત
આથી અધિકતર દિયે શું ઉમાકાંત ॥ ૮ ॥

વિશાલાક્ષીઃ-આપે જે ફળ માન્યું તે તો માત્ર તમારા મનમાં સમજવાનુંજ છે, એ ફળ કંઇ બીજો કોઇ જાણી શકે?

મુકુંદ:—ત્યારે તું પરમશિવ સેવાનું કેવું ફળ ઉત્તમ માને છે તે કંઇ કહીશ?

વિશાલાક્ષીઃ—સાંભળો નાથ! (વસંત તિલકા.)

સત્પુણ્યનું ફળ મનાય મનુષ્યજન્મ
તેનું વળી ફળ ગણાય ગૃહસ્થધર્મ ॥
ગાર્હસ્થ્યનું પણ ગણું ફળ પુત્રરત્ન
પ્રાપ્ત્યર્થ જેની જનજાત કરે પ્રયત્ન ॥ ૯ ॥

(દક્ષિણી સાખી)

આપ પરેશ્વર પૂજનતત્પર રહો નિરંતર માત્ર
તદપિ પુત્ર મુખ દર્શન સુખની બનું નહિ હું પાત્ર-હર હર સાંબ વિભો.
કહો પરેશ્વર પૂજન ત્યારે સફળ કેમ કહેવાય
મારે મનતો એવું પૂજન કર્યું નવ કર્યું થાય-હર હર સાંબ વિભો.
આમ મને ભાસે છે તેથી આપ કરો છો તેવું
આરાધન શિવ કેરૂં માનું કર્યું નવ કર્યા જેવું-હર હર સાંબ વિભો.
પરમ શિવે આપેલા સુતનું મુખ દર્શન નહિં પામું
ત્યાં સૂધી શિવપૂજન કેરી કેમ સફળતા માનું-હર હર સાંબ વિભો.

(ગીતિ)

મુકુંદ:—આ તો તેં ફળ લૌકિક ધાર્યું ભામિનિ! મહેશ સેવાનું! ।
હું તો નિત્ય અલૌકિક, ફળ પામુ છુ, મુખે ન કહેવાનું ॥ ૧૦ ॥

વિશાલાક્ષીઃ— (લાવણીની ચાલ)

નાથ ! ભલે સુખ લિયો અલૌકિક તમને જે લાગે ઉત્તમ
પણ સુખ મારા મનને ભાસે તે તો સુત મુખનું દર્શન
હૃદયતાપ મારો જેનાથી દૂર થશે તે મારે મન
સુખની સીમા નિશ્ચિત જાણું પુત્રરત્નમુખનું દર્શન
ઈષ્ટ દેવ પરમેશ્વરની જે આપ કરો છો નિત્યે સેવ
પુત્રરત્ન વિણ કેમ કહું હું ફળિત થઈ તે હે પતિદેવ ! ॥

[આમ બોલતાં બોલતાં નેત્રમાંથી આંસુ સારે છે]

મૃકંડઃ—[મનમાં] આનું અનપત્યતા પ્રયુક્ત દુઃખ તો અતિશય ટોચે પહોંચ્યુ [પ્રકટ રીતે] દેવિ ! અદ્યાપિ આપણને પ્રાપ્ત નહિં થએલું, પુત્ર મુખદર્શનનું સુખજ આપણની તેવા સુખની અપાત્રતા દાખવે છે, તથાપિ તારો આગ્રહજ છે તો–ભક્તજનને વાંછિત દેવામાં કલ્પવૃક્ષતુલ્ય મનવાળા મહેશ્વર દેવ તારી કામના પૂર્ણ કરશે–એમ ધારી હું પુત્રપ્રાપ્તિને માટે તપવડે શ્રીપરમેશ્વરને પ્રસન્ન કરવા જાઉં છું.

વિશાલાક્ષીઃ—નાથ ! હું સાથેજ આવીશ.

મૃકંડઃ—પ્રિયે ! સાથે આવવાનો આગ્રહ બંધ રાખો. અહીંજ રહીને આરાધન કરીશ તો પણ શ્રીપરમેશ્વર તારા પર પ્રસન્ન થશેજ.

(આર્યા)

ક્યાં નિર્જન વનરાજી, સિંહવ્યાઘ્રાદિ હિંસભય યુક્ત ।
તડકા ટાઢ વગેરે મેઘાદિક દુઃખ સંયુક્ત ॥ ૧૧ ॥

(ઉપગીતિ)

ક્યાં આ તારી કોમળ અંગલતા દુઃખ સ્હેવાને
માટે અહિંજ રહીને ભજ શિવ, હઠ માત્ર રહેવાદે ॥ ૧૨ ॥

(વૈતાળીય)

વિશાલાક્ષીઃ ભગવન્! તમ સાથ હોઉં જો
વન મારે મન મ્હેલ તુલ્ય તો ॥
યદિ આપ વિના ઘરે રહું
ઘર સૂનું વન માનું નાથ હું. ॥ ૧૩ ॥

મુકુંદ:—જો એમજ તારો નિશ્ચય હોય તો

(ત્રિભુવન દોહો)

વસ્ત્ર વલ્કલ ધરોને રૂડી રીતે
ભસ્મ ધારણ કરોને વળી પ્રીતે ॥
કરો અંગમાં રૂદ્રાક્ષ અલંકાર
દીઓ વિપ્રને સર્વસ્વ ઘરબાર ॥ ૧૪ ॥

વિશાલાક્ષીઃ-પ્રાણનાથ! આપે પરમ અનુગ્રહ કર્યો. [આટલું બોલી આશ્રમમાં જઈ વલ્કલ પહેરી ભસ્મ રૂદ્રાક્ષ ધારી બહાર આવીને]

(શાર્દુલવિક્રીડિત)

સર્વે આશ્રમવાસિ વિપ્રવનિતા! વિપ્રો! તથા બાલકો
આવો શીઘ્ર દયા કરી અમતણું સર્વસ્વ લેવા અહીં ॥

આ તો છે પરમોપકાર કરવાનું કૃત્ય મારે મને
મારે જાવું મહેશને તપ વડે આરાધવાને વને ॥ ૧૫ ॥

[તપોવનનાં સ્ત્રી પુરુષ બાળક સર્વ ભેળાં થઇ આશ્ચર્ય પૂર્વક]

સર્વે— સોરઠો

મૃકંડ મુનિવર ! આજ આમ કેમ સઘળું તજો
ઘર બેઠાં મહારાજ ! કાં પરમેશ્વર ના ભજો ? ॥ ૧૬ ॥

મૃકંડ–[હાથ જોડીને]— (હરિગીત)

શ્રીશિવાર્પણબુદ્ધિથી મેં મારૂં સઘળું આપીયું
મમ પત્નીએ પણ એજ સંકલ્પેથી તમને આપીયું
માટે તમે સહુ હર્ષ પામી લઇ તમારા આશ્રમેં
જાઓ સુખે, થાઓ પ્રસન્ન મહેશ શંભુ આ શ્રમેં ॥ ૧૭ ॥

(દક્ષિણી સાખી)

મુનિઓ:-ધન્ય ધન્ય છે આત તમારી ધન્ય તમારા તાત
જે સર્વસ્વ શિવાર્પણભાવે આપો છો દ્વિજહાથ–હરહર સાંબ વિભો.

[આમ બોલતા સર્વે જેના હાથમાં આવે છે તે લઇ ચાલતા થાય છે]

(વસંતતિલકા)

મૃકંડ:-આબાલવૃદ્ધ મુનિઓ સઘળા મળીને,
સર્વસ્વ આપણું બધું સહસા હરીને
મૂકી ઘરે, વળી બધા મળી આંહિ આવે
જાણે કંઇ વચન ઉચ્ચરવા ફરીને ॥ ૧૮ ॥

(વસંતતિલકા)

મુનિઓઃ-ઔદાર્યસાગર! મૃકંડ! તમારૂં આજે
સર્વસ્વ સર્વમુનિઓ હરિ લૈ ગયા જે ॥
તેથી સ્વભક્તજન વત્સલ આશુતોષ
બન્ને તમો પર પ્રસન્ન થજો મહેશ ॥ ૧૯ ॥

(વસંતતિલકા)

મૃકંડઃ—આજે મને બહુ કર્યો કૃતકૃત્ય આપે
કીધો બહુજ ઉપકાર વળી અમાપે ॥
હું આપ સર્વજન કેરી દયાથી માત્ર
માનું થયો શિવતણી કરૂણાનું પાત્ર ॥ ૨૦ ॥
સર્વસ્વ વસ્તુ પરમેશ્વરભાવપૂર્વ
પાત્રે સમર્પી સુખજે હૃદયે અપૂર્વ ॥
મૃત્પાત્ર માત્રવિભવે અમને જણાય
શું સાર્વભૌમમનમાં પણ તેવું થાય? ॥ ૨૧ ॥

મુનિઓઃ-આ સર્વસ્વદાનના પ્રભાવથી તું સાર્વભૌમશિરોમણિ થા-એવી અમારી આશીષ છે.

મૃકંડઃ-મને સાર્વભૌમ પદની જરા પણ સ્પૃહા નથી, મારે મનતો શ્રીપરમેશ્વરપાદપૂજા એજ સાર્વભૌમપદપ્રાપ્તિ છે.

મુનિઓઃ-તમે બન્ને દંપતી પરમેશ્વરપરાયણ અંતઃકરણવાળાં હોવાથી ધન્ય છો.

(શાર્દૂલવિક્રીડિત)

મૃકંડઃ—સર્વે આશ્રમવાસિ હે મુનિજનો! આ અંજલિ આપને
આજ્ઞા આપ દિઓ મળી વન જવા પ્રસ્થાન માટે મને ॥

આરાધી શિવપાદ વાંછિતફળપ્રાપ્તિ થશે જે સમે
પાછા આશિષથી તમારી સહુની સાથે વસીશું અમે ॥ ૨૨ ॥

[આમ બોલતા સર્વને પ્રણામ કરી પત્ની સહિત નીકળી જાય છે.]

મુનિઓ:— (લાવણીની ચાલ)

શિવપ્રસાદથી જતાં તમોને માર્ગ થજો મંગલકારી
વાયુ વ્હાજો અનુકૂળને દિશા થજો સહુ સુખકારી ।
સરિતાઓને તળાવનાં જળ તમને સુખદાયક થાઓ
તપોવનતણા સર્વ પ્રદેશો સુખદ થજો જ્યાં જ્યાં જાઓ ॥૨૩॥

(આમ આશિષો દેતા દેતા સર્વમુનિઓ નીકળી જાય છે.)

(પરદો પડે છે.)

(પ્રવેશ ત્રીજો, સ્થલ કૈલાસશિખર ઉપરનો રત્નમંડપ)

(બુદ્ધિબળ-સેતરંજ-ખેલતાં શંકર તથા પાર્વતી પ્રવેશ કરે છે)

શંકર—દેવિ! (ઉપગીતિ)

જો આ મારો પ્યાદો, આનાથી મંત્રીને હરાવીશ,
તારા રાજાને પણ મૃત્યુંજય[1] કલ્પનાથી જીતીશ ॥

૧ 'હુચમલ્લી' નામથી પ્રસિદ્ધ મહાત કરવાનો એક પ્રકાર છે જેને સંસ્કૃતમાં મૃત્યુંજયવિજય કહે છે; એમાં રાજા તથા જુદા જુદા ઘરો એક એક ઊંટ બેય બાજુમાં સમાન બકાત રહે છે, માત્ર જીતનાર પક્ષમાં એક પ્યાદો અધિક હોય છે તેનાવતી સામા પક્ષના રાજાને શહ આપી મહાત કરવામાં આવે છે.

પાર્વતી—દેવ! આપ પોતે મૃત્યુંજય છો એટલે બીજાને મૃત્યુંજય કરવાને સમર્થ થાઓ, એમાં શું આશ્ચર્ય? પણ મારો રાજા આપના એ પરમાણુતુલ્ય પ્યાદાથી જીતવો શકય નથી એમ ખચીત માનજો.

શંકર—મધુર દેવીનું ક્રીડાકૌશલ તેમજ મારી પણ ચાલ કરવાની ચતુરાઈ પરીણામે સ્પષ્ટ જણાઇ રહેશે, હમણાં તો હાથી ઘોડા ઊંટ તથા પ્યાદા જેમ ઠીક ભાસે તેમ ચલાવે રાખો.

પાર્વતી—એમજ થાય છે (આમ બોલી ચાલ કરે છે)

(હરિગીત)

શંકર—હે હિમાલયનંદિનિ! બલરક્ષણાર્થ ભલે તમેં
પ્યાદા અને ગજ અશ્વ આદિક ગોઠવ્યા તે તો ગમે ॥
તમ પક્ષમાં સઘળે જણાય મને સબળ સૈનિક સહુ
તે જોઇ મનમાં ભદ્રભામિનિ! હું પ્રસન્ન થયો બહુ ॥

પાર્વતી— (સ્રગ્ધરા)

હાથીને મારશે આ મમ ગજ હમણાં ધ્યાન રાખો હમેશ
છો જો કે 'સર્વરક્ષાકર' નિજ ગજને તો બચાવો મહેશ ॥

શંકર—[મંત્રીને હાથી સામા ઘરમાં મૂકીને]

રાજાના મંત્રીજોરેં ગજ સબળ થયો છે હવે તે તમારા
હાથીથી સર્વથાયે અરિ નથી શકતો; જોઇ લ્યો દાવ મારા ॥

પાર્વતી—બહુ સારૂં કર્યું નાથ!

(ઉપગીતિ)

આ નબળા ઘોડાને મારા બળવાન ઘોડાથી ॥
તેમ વળી પ્યાદાથી નબળા, મારીશ ઊંટને આથી ॥

શંકર— (દોહો)

નબળાને મારે સબળ એમાં શું આશ્ચર્ય ?
તમ ત્રુઠે નબળો હણે સબળાને, ગણું વર્ય ॥

પાર્વતી—એ બધો આપની કૃપાદૃષ્ટિનો મહિમા જગત્પ્રસિદ્ધ છે.

શંકર— (વસંતતિલકા)

મંત્રીબળે સબળ એક પદાતિ માનો
આ અશ્વને હણી પછી નૃપ જીતવાનો ॥
મારે કરો તરત નિર્બળ અશ્વરત્ન—
રક્ષા થવા પ્રબળ યુક્તિ વડે પ્રયત્ન ॥

સતિ ! વસ્તુ વિચાર કરતાં તો—

(મંદાક્રાંતા)

જેમાં જેમાં હિમગિરિસુતે ! છે તમારૂં મમત્વ
તેમાં તેમાં અતિશય રહેછેજ મારૂં મમત્વ ॥
ક્રીડામાંયે મમ મન સદા ' આ તમારૂં ' અને ' આ—
મારૂં " એવાં વચન સુણતાં ભિન્નતાથી દુવાય ॥

પાર્વતી—[મનમાં આનંદ પામતાં] અહો!! ભગવાનનો મારા વિષયે કેવો અવર્ણનીય પ્રેમબંધ છે. [પ્રકટ રીતે] પ્રાણનાથ! એ તો પ્રેમતત્ત્વ જાણનારના શિરોમણીસ્વરૂપ આપના અનહદ પ્રેમનોજ મહિમા છે. તેના પ્રેમથીજ હું તો કૃતાર્થ થઈ છું. મારી મતિ પણ આપની મતિનેજ અનુસરે છે તથાપિ આ આદરેલી રમત તો પૂરી કરવીજ.

શંકર—એમજ. હું મારા આશ્રિતને મૃત્યુંજય કરવા સાવધાન જ છું.

પાર્વતી—[નીહાળી જોઇને મનમાં]

(શિખરિણી)

મરે છે આ ઉષ્ટ્ર પ્રબળતમ પાળાથી ધસતો
પદાતિવ્યૂહેથી પણ નથી ચમત્કાર દીસતો ॥
નજીરો એ હાથી સચિવ પણ દૂરે પડી ગયો
ન પાસે કો રક્ષા નૃપની કરવાને પણ રહ્યો ॥

આમ કેમ ભગવાન્ આજે રમે છે!!! મને લાગે છે કોક મ્હોટો મનોવિક્ષેપ આ ઠાણે આ રમતમાં ધ્યાન ન રહેવાનું કારણ બન્યો છે, જેને લીધે રમવું બધું નીરસ જેવું ભાસે છે. ઠીક છે, હમણાં પ્રશ્ન પૂછીને સઘળું કારણ જાણીશ [પ્રકટરીતે] .

(હરિગીત)

મન આપનું ક્યાં છે? અહો પ્રભુ! આમ મનવિણ ખેલશો
ત્રણ ચાર ચાલ મહીંજ થાશો મ્હાત, સત્વર બોલશો?
માટે રમત આ આટલેથી બંધ કરીને જાણવા
ઇચ્છું છું આપ તણું અત્યારે ક્યાં ગયું મન માણવા ॥

શંકર—દેવિ! માણવા તો ક્યાંય નથી ગયું. તમે જાણો છો? મારો એક અનન્ય ભક્ત મૃકંડ નામનો મુનિવર્ય છે.

પાર્વતી—જાણું છું નાથ! આપના તે પરમ ભક્તને, બરાબર જાણું છું. પણ તેનું શું?

શંકર—પોતે તો સાંસારિક સુખથી નિઃસ્પૃહ છે તથાપિ પરમ પતિવ્રતા પોતાની ધર્મપત્નીના આગ્રહથી સત્પુત્રપ્રાપ્તિને માટે

સર્વસ્વ બ્રાહ્મણોને આપી દઇને કાવેરીતીર ઉપર તપ આદરી બેઠો છે.

પાર્વતી—ઠીક કર્યું; તપ એજ ખરેખર અલભ્યતમ વસ્તુ આપવાને સમર્થ છે, અન્ય કશું તપ જેવું બીજું સાધન નથી. પછી તેનું શું થયું ?

શંકર—દુષ્કર તપ આચરતાં એ બન્ને દંપતીને વર્ષ ત્રણ વીત્યાં; હવે તો તેઓ ફળાહાર પણ છોડી દઇને વાયુભક્ષણ માત્રનેજ પોષણસાધન રાખી રાત્રદિવસ મારૂં ભજન કરે છે, એ બન્નેનું શું કરવું ? એ સ્મરણ થતાં મારૂં મન એ ચિન્તામાં નિમગ્ન થઈ ગયું.

પાર્વતી—પ્રણતજનના પારિજાતસમાન આપ દેવના દેવને આવડો મ્હોટો વિચાર શો ? તેઓને સત્પુત્રરત્ન આપવું. શું આપ સદાશિવના પદારવિંદની ભક્તિકલ્પલતા કોઇ પણ કાળે નિષ્ફળ હોય ?

શંકર—દેવિ ! તમે કહ્યું તો બરાબર પણ તેઓના ભાગ્યમાં પુત્રમુખના દર્શનનું સુખ છેજ નહિ. એટલે હવે શું કરવું ? એ ચિન્તા થાય છે, કારણ કે દૈવના નિયમનું ઉલ્લંઘન કરવા કોઈ શકિતમાન્ નથી એ તો તમે પણ જાણતાંજ હશો.

પાર્વતી—નાથ ! (દોહા)

નિયતિના નિયમો બધા ત્યાં લગી સબળ મનાય
આપ કૃપાસાગર તણી કરૂણાદષ્ટિ ન થાય ॥
કેટ કેટલા નથી કર્યા સુતસુખ બ્હોણા દેવ !
આપી પુત્રસુખાબ્ધિમાં નિમગ્ન નર તતખેવ ॥

માટે આ મુનિવર્યને, આપી પુત્ર સમર્થ
કરૂં પ્રાર્થના આપની, કરશો શીઘ્ર કૃતાર્થ ॥

શંકર— (વસંતતિલકા)

કાંતે! મૃકંડ મુનિને વર આપવાને
એ દંપતી તણું મહા દુખ કાપવાને
જાવુંજ એમ તમને મનમાં જણાય
તો વાયુવેગિવૃષથી હમણાં જવાય ॥

(હરિગીત)

જો દેવિ! તમને એમ ભાસે જે મૃકંડ મુનિ તણો
સંકલ્પ કરવો સિદ્ધ આપીને સુપુત્ર ગુણી ઘણો
તો શીઘ્ર ચાલો સજ્જ થઇને, વાયુ સમગતિ ધારતો
તૈયાર છે વૃષરાજ આ મદથી બરાડા મારતો ॥

(પુષ્પિતાગ્રા)

પાર્વતી—તુરત સમજજો હું આવી પ્રીતે, ક્ષણ પણ વર્ષસમાન તેની વીતે॥

[એટલી વારમાં નારદમુનિ આકાશમાર્ગે ઉતરીને]

નારદ—તુરતજ અહિં આવિયો હું પ્રીતે, ક્ષણ પણ વર્ષસમાન તેની વીતે॥

[આમ બોલતા બોલતા શિવને તથા પાર્વતીને સાષ્ટાંગપાત
પ્રણામ કરી હાથ જોડી ઉભા રહે છે]

શંકર—[આશ્ચર્ય તથા હર્ષથી]

મુજ વિણ ક્ષણ વર્ષ તુલ્ય કોની? મુનિવર ક્યાંથી અવાય છે કહોની?
નારદ—અવિદિત નથી આપથી કદાપિ, કહું શિવ આપ નિદેશથી તથાપિ॥

(રોળા)

રસિકમુકુટમણિતુલ્ય   નંદનંદનયુત   રાધા
રાસ રચે વ્રજમાંહિ આપ વિઘ્ન ન ટળે બાધા ॥
રાસ નિરખવા શીઘ્ર પાર્વતી સહિત ન આવો
ક્ષણ પણ વર્ષસમાન થઇ પડી માને માવો ॥

શ્રીશંકર–[કંઇ સ્મરણ કરીને] (વસંતતિલકા)

આજેંજ છે દિવસ શારદપૂર્ણિમાનો
રાસાવલોકન મહાસુખ પામવાનો
શ્રીશૈલરાજતનયે ! નિયમે હમેશ
શ્રીરાધિકા સહિત રાસ રચે વ્રજેશ ॥

પણ આજે તો મૃકંડમુનિની ચિન્તામાં હું ભૂલી ગયો તેથી શ્રીકૃષ્ણચંદ્રે તેમજ શ્રીરાધિકાએ આપણ બન્નેને બોલાવવા પોતાના મનોમૂર્ત્તિ આ નારદ મુનિને મોકલ્યા તો હવે આપણે શ્રીરાધા માધવના દર્શનાનંદને અનુભવવા જવુંજ જોઇએ.

(હરિગીત)

પાર્વતી—શ્રીરાધિકાયુત મદનમોહન ગોપગોપી સાથ લઇ
દર પૂર્ણિમાયે મધુવને શુભ રચે રાસ પ્રસન્ન થઇ ॥
બહુ વાર વાર વિલોકિ લીલા એ મનોહર યુગ તણી
મન તૃપ્ત આપણનાં નથી થાતાં કહું શું કથા ઘણી ॥

તથાપિ આજે તો મૃકંડમુનિનો અનુગ્રહ કરવોજ, રાસલીલાવલોકનનો સુખાનુભવ તો વળી આવતી પૂર્ણિમાએ કરાશે; આવી મારી પ્રાર્થના છે.

શ્રીશંકર-દેવિ! તમે યોગ્યજ કહ્યું, શરણાગત જનનો મનોરથ પૂર્ણ કરવો એ આપણું પ્રથમ કર્તવ્ય છે; તે તેમજ કરીશું.

નારદ—આ શ્રીકૃષ્ણચંદ્રે પોતે લખેલી પત્રિકા આપ વાંચો.

[આમ કહીને પત્રિકા આપે છે.]

શંકર—[પત્રિકા ઉઘાડીને] દેવિ ! શ્રીકૃષ્ણચંદ્રના સ્વહસ્તલેખનું લાલિત્ય સાંભળવા યોગ્ય છે. [આમ બોલી પોતે પ્રેમથી પત્રિકા વાંચી સંભળાવે છે]

(રથોદ્ધતા)

પૂર્ણિમા પણ ન પૂર્ણિમા મને, આ શરદ્ પણ શરદ્ ન છે મને ॥
ચંદ્રિકા પણ ન ચંદ્રિકા ગણું, રાધિકા પણ ન રાધિકા ભણું ॥
પાર્વતી સહિત આપ આવશો, રત્નપીઠ વિનિવિષ્ટ ના થશો ॥
ત્યાં લગી પરમ હર્ષથી અહીં, રાસ આદર શિરૂ થશે નહિં ॥

[નેત્રમાં હર્ષાશ્રુ આવતાં] દેવિ! શ્રીકૃષ્ણચંદ્રે મોકલેલી આ પત્રિકા મને મધુવન જવાને જેમ આકર્ષે છે તેમ મૃકંડ મુનિની ચિન્તા મને તપોવન જવાને ખેંચી રહી છે; તેથી ' શું કરવું !' એ બાબત મારા મનને સૂજ પડતી નથી. કારણ કે—

(લાવણીની ચાલ)

મને જેમ તાંડવ કરવાને કૃષ્ણ વિના નહિ આવે હર્ષ—
તેમજ મારા વિણ રચવાને રાસ કૃષ્ણને નહિં પ્રહર્ષ ॥
આ સઘળું હું જાણું તેથી દેવિ! તણાયે મન મારૂં
કૃષ્ણચંદ પાંસે જાવાને, કહો કેમ કરવું સારૂં ? ॥

નારદ—એમાં શું આશ્ચર્ય?

(અનુષ્ટુપ્)

અન્યોન્ય આપ બન્ને છો, અન્તરાત્મા હરિ હર ॥
નિજાન્તરાત્મા વિષ્ણુ ના, ક્રિયા થાય બરાબર ॥

શ્રીશંકરઃ—દેવિ! નારદે યથાર્થ કહ્યું. સૂક્ષ્મ દૃષ્ટિથી વિચારીયે તો આપણે પ્રથમ શ્રીકૃષ્ણચંદ્ર રચિત રાસલીલા જોવા જવું, અને શ્રીકૃષ્ણના તેમજ મારા પણ મનોમૂર્તિ આ નારદમુનિ મારા વચનથી મૃકંડમુનિને તથા તેની પત્નીને અભીષ્ટ વર દેવાને જશે જેથી બન્ને કાર્યની સાથે સિદ્ધિ થશે, વળી આપણે કરેલું રાસલીલાવલોકન પણ મૃકંડમુનિના અભ્યુદયમાં સહાય કરનાર થશે

શ્રીપાર્વતી-ભગવન્! એમાં સંદેહ શો? શ્રીગોપાલનું ઉપાસન દર્શન શ્રવણ, સ્મરણ અનપત્યતા દોષ સમુદાયનું દાહક છે એ વાત પુરાણેતિહાસાદિકમાં પ્રસિદ્ધ છે, માટે નારદમુનિ મૃકંડમુનિને વર દેવા સુખે સંચરે.

નારદઃ—ભગવન્! આપની આજ્ઞાને અનુસરી સર્વ કાર્ય કરવાને તૈયારજ છું.

શ્રીશંકર—ત્યારે હવે તમે તો મૃકંડમુનિને વર દેવા સુખેથી સંચરો, અને-

(વસંતતિલકા)

શ્રીમાન્ મૃકંડમુનિને વરદાન આપી
એ બેયના પણ મનઃપરિતાપ કાપી ॥

આવો તમે સરસ રાસ વિલાસ મ્હેલા
વૃંદાવને નિરખવા મુનિરાજ ! વ્હેલા ॥

નારદ:—જેવી પરમેશ્વરની આજ્ઞા, આ ચાલ્યો [આમ બોલી નીકળી જાય છે.]

શ્રીશંકર—પ્રણતજનવત્સલે હે દેવિ! મુનિમૃકંડ તથા તેની પત્ની બન્ને જણાં કૃતકૃત્ય થયાં હવે ચાલો આપણે શ્રીરાસેશ્વરી તથા શ્રીરાસેશ્વર બનેલાં શ્રીરાધામાધવની રાસલીલા જોવાનો અનુપમ આનંદ અનુભવવા જઈએ.

પાર્વતી—જેવી પ્રાણનાથની આજ્ઞા, [જરા આગળ દૃષ્ટિ કરીને] લ્યો!! આ કુબેરે મોકલેલ પુષ્પકવિમાન તો હાજરજ છે, ત્યારે આપ વિમાનારોહણ કરો એટલીજ ઢીલ ગણાય.

શ્રીશંકર:—ચાલો, તમે કહો તેમજ કરીએ, [એમ કહી દેવી સહિત પુષ્પકવિમાનપર ચડીને પુષ્પક પ્રતિ]—

(સોરઠો)

પુષ્પક વિમાનરાજ ! મધુવનમાં માધવ કને
જવું આપણે આજ શીઘ્ર યમુનાતટવને ॥

[આમ બોલતાં પુષ્પકવિમાનમાં નીકળી જાય છે]

(પરદો પડે છે.)

[પ્રવેશ ચોથો. સ્થળ-મૃકંડ તપ કરે છે તે તપોવન]

[ધ્યાનાવસ્થામાં મૃકંડ તથા વિશાલાક્ષી પ્રવેશ કરે છે]

મૃકંડ—[સમાધિદશામાંથી જરા જાગૃત થઇને] પ્રિયે! સાંભળો છો?

વિશાલાક્ષી-આપની શી આજ્ઞા છે?

મૃકંડ—મેં આજે સમાધિમાં કંઇક શુભ નિમિત્ત દીઠું તથા સાંભળ્યું.

વિશા૦—પ્રાણનાથ! તે શું? (નારાચ)

મૃકંડ—શ્રીપાર્વતી તથા મહેશ આજ પુષ્પકે ચડયાં ॥
અગણ્યપુણ્યદશ્ય બેય મારી દ્રષ્ટિએ પડયાં ॥

વિશાલાક્ષી-તમે મુનીશ આપણે સુવર્ણ સૂર્ય ઊગિયો ॥
ગણું હું સુપ્રભાત આજ ખેદ છેદ થઇ ગયો ॥

મૃકંડ—પણ હજી હું તો જ્યાં એ દર્શનજન્ય આનંદસાગરમાં નિમગ્ન બની નિશ્ચલ નેત્રથી વિસ્મય સહિત નિહાળતો હતો ત્યાં તો·

(વસંતતિલકા)

પામો વિરામ તપથી બહુ કષ્ટ પામ્યા
એકાંત ભકિત કરતાં કદિ ના વિરામ્યા ॥
આવે ગણો હૃદય નારદ એજ મારૂં
એનાજ વાકય થકી સારૂં થશે તમારૂં ॥

આમ બોલતા બોલતા વિમાન સહિત અંતર્હિત થઇ ગયા.

વિશા૦—નાથ! મેં પણ પ્રસન્ન થએલા પાર્વતી પરમેશ્વરના વચનામૃતનું પાન કર્યું તે હું પણ આપને નિવેદન કરૂં—

(વસંતતિલકા)

આજે ફળ્યું તપ તમારૂં સતિ! સમગ્ર,
સર્વે થયા સફળ જે અભિલાષ ઉગ્ર ॥
જાઓ અભીષ્ટ વર નારદથી લઇને
થાઓ નિવૃત્ત નિજ આશ્રમમાં જઇને ॥

આટલું બોલી વિમાનસહિત શ્રીપાર્વતી-પરમેશ્વર કોણ જાણે ક્યાંય અદૃશ્ય થઈ ગયાં.

મૃકંડ—લે!! તને તો મહેશ્વરી તથા તથા મહેશ્વરે કૃતાર્થ કરી ને શું?

વિશાલાક્ષી—ત્યારે આપણે હવે શું કરવાનું?

મૃકંડ— (પુષ્પિતાગ્રા)

પુનરપિ હૃદયે ધરીશું ધ્યાને, પરમશિવા શિવ કેરૂં એક તાને ॥
શુભ નિજજનનું કરે સદૈવ, અવર નથી શિવતુલ્ય કોઇ દેવ ॥

વિશાલાક્ષી—આપની જેવી આજ્ઞા [આ પ્રમાણે બોલી સમાધિનિષ્ઠ થાય છે]

[નારદ પ્રવેશ કરે છે]

નારદ—[મનમાં] શ્રી મહેશ્વરી તથા મહેશ્વરની આજ્ઞાને અનુસરી હું કાવેરીતીરના તપોવનમાં તો શીઘ્ર આવી પહોંચ્યો એમ લાગે છે, કારણ કેઃ—

(દ્રુતવિલંબિત)

સહજ વૈર પરસ્પર જેમને સહજ વૈર તજી અહિં તેમને ॥
લખું સદા રમતાં; વન આ ગણું, નકી હરોજ મૃકંડમુનિ તણું ॥

[ચારે કોર દષ્ટિ ફેરવીને]

અહો!! આ વડના ઝાડ તળે સમાધિનિષ્ઠ જણાતાં એજ દંપતી હોવાં જોઇએ. (હરિગીત)

નિજ ભક્તજનમાં સર્વદા જાણે સુધાની વૃષ્ટિ છે
કરૂણાસમુદ્ર સમાન શંકરપાર્વતીની દૃષ્ટિ છે ॥
જેને લઈ આ બેયને હમણાં દિલાસો આપવા
મૂકયો મને અહિં શંકરે બન્ને તણાં દુખ કાપવા ॥

[નિહાળી જોઇને]

આ બન્ને જણાં પાર્વતી-પરમેશ્વરના ધ્યાનમાં એવાં તો નિમગ્ન છે કે કંઇ પણ બાહ્ય સ્ફુરણ જણાતું નથી. ભલે હો. યોગબળ વડે તેમના હૃદયકમળમાંથી પરમેશ્વરમૂર્તિનું આકર્ષણ કરૂં એટલે તેઓનું બાહ્ય સ્ફુરણ થશે. [આમ બોલી પોતાનું યોગસામર્થ્ય અજમાવવા ધ્યાનસ્થ થાય છે.]

મુનિદંપતીઃ—[આશ્ચર્ય તથા ઉદ્વેગ સહિત]

(અનુષ્ટુપ્)

અમારાં હૃદયો ત્યાગી જશો ક્યાં કારમાં તમે ॥
દેવિ! દેવ! હવે ભાગી જવા નહિં દયે અમે ॥

[આમ બોલતાં નેત્ર ઉઘડતાંજ નારદ મુનિને જોઈ આશ્ચર્ય તથા આનંદ યુક્ત બન્ને ઊભાં થઈ]

(પુષ્પિતાગ્રા)

પરમ સુદિન આજ તો મનાય, સુકૃત ફળ્યું સહુ પૂર્વનું ગણાય ॥
શુભતર પગલાં થયાં તમારાં, મુનિવર નારદ! આશ્રમે અમારા ॥

[આમ કહી બન્ને નારદમુનિને પ્રેમપૂર્વક પ્રણામ કરે છે]

નારદઃ—મુનિદમ્પતી ! અતિ પ્રયાસ ના લિયો બહુ થયું.

(આર્યા)

મનવાંછિત વર માગો, તે દેવાને અતીવ ઉત્સુક છું ॥
શ્રીપાર્વતી-મહેશ્વર આજ્ઞા પામી મૃકંડ! આવ્યો છું ॥

મૃકંડઃ—

મુનિવર ! વર એજ આપ દેજો પ્રણતજનોનું અભીષ્ટ આપનારાં ॥
પ્રતિનયન નિમેષ નિત્ય રહેજો હૃદય મહીં શિવપાર્વતી અમારા ॥

વિશાલાક્ષી—

મુનિવર ! વર એજ આપ આપો હૃદય મહીં મમ શંભુમૂર્ત્તિ થાપો ॥
ક્ષણ પણગિરિજા ગિરીશ મ્હારા હૃદય થકી નવ જાય ક્યાંય બ્હારા ॥

નારદ—[મનમાં] અહો !! આ મુનિદંપતીનો પાર્વતી પરમેશ્વરમાં કોઇ વિલક્ષણ ભક્તિનો અતિશય છે જેને લઇ મેં મારા યોગ બળથી જોકે એક ક્ષણવારજ ઇષ્ટદેવ દર્શન સુખ નષ્ટ કર્યું. પણ વર માગવા ટાણે પણ પોતાના ઇષ્ટ દેવના દર્શન વિના બીજો વર માગતાં નથી.

[પ્રકટ રીતે] તમારા ભક્તિભાવને આધીન શ્રીપાર્વતી પરમેશ્વર પોતેજ તમારૂં આ અભીષ્ટ પુરૂં કરશે, આ ટાણે તો તમારૂં જે બીજું કંઇ વાંછિત હોય તે અભિલાષ જણાવો એટલે તે તમોને આપીને હું શ્રીપાર્વતી-પરમેશ્વરની પવિત્ર આજ્ઞાનું પાલન કરૂં.

મૃકંડ-પ્રિયે ! ત્યારે તમારા મનનો અભિલાષ મહામુનિ નારદને જણાવો.

વિશાલાક્ષી-જેવી પ્રાણનાથની આજ્ઞા [આમ બોલીને હાથ જોડીને]

(પુષ્પિતાગ્રા)

મુનિવર! વર એજ એક માગું, હરિહરસેવક!' થાય પાય લાગું ॥
સુત શુભગુણ ધર્મનીતિયુક્ત, પ્રકૃતિ મનોહર ને મહેશભક્ત ॥

(અનુષ્ટુપ્)

નારદ—અલ્પાયુ સુત સર્વજ્ઞ, દીર્ઘાયુર્વા નિરક્ષર ॥
ઇચ્છા છો તે મને પ્હેલાં, કહો નિશ્ચય સત્વર ॥

વિશાલાક્ષી—હું તો દીર્ઘાયુ સર્વજ્ઞ પુત્ર ઇચ્છું છું હે મુને ! ॥
તમે પ્રસન્ન થાતાં તો કશું દુર્લભ ના બને ॥

નારદ—દીર્ઘાયુ અને સર્વજ્ઞ એવો પુત્ર તો હું નહિ દઇ શકું.

વિશાલાક્ષી—કેમ ન દઈ શકો ?

નારદ—સાંભળો મને શિવે આજ્ઞા કરી છે તે.

(અનુષ્ટુપ્)

મૂર્ખો દીર્ઘાયુષી કાં, તો વિદ્વાન્ અલ્પાયુ આખરે ॥
પુત્ર દેવો વિશાલાક્ષીને, ગમે તે ભલે વરે ॥

વિશાલાક્ષી—દીર્ઘાયુષી પણ નિરક્ષર પુત્ર લેવા
મારે મને બહુ વિચાર ઘડાય એવા ॥
જો આપને મન ગણો વરદાન એને
તો આપ શાપ ગણશો મુનિરાજ કેને ? ॥

વળી (ચબોલા)

મૂર્ખ પુત્રવાળી કરતાં તો વંધ્યા રહેવું સારૂં
અપુત્રતાને અલ્પદુઃખતા મન માને છે મારૂં ॥
મૂર્ખ પુત્રની માતા થાવું અનંત દુઃખ નિદાન
આપ થકી કંઇ નથી અજાણ્યું મુનિ છો જ્ઞાનનિધાન ॥
ભલે હોય અલ્પાયુ પણ જો સદ્‌ગુણનો ભંડાર
મૂર્ખ દીર્ઘજીવીથી માતું એને સુખઆગાર ॥

[આટલું બોલી પ્રણામ કરે છે,]

નારદ—ત્યારે જો એમજ હોય તો

(લાવણીની ચાલ)

સદ્‌ગુણસાગર સોળ વર્ષના આયુષવાળો સુત થાશે
નીતિમાન્ સર્વજ્ઞ બનીને પરમેશ્વરના ગુણ ગાશે ॥

દંપતી— (પુષ્પિતાગ્રા)

મુનિવર અમને કતાર્થ કીધાં, તનયતણો વર આપી સુખ દીધાં ॥
મતિ અમતણી નિત્ય શંભુ ભક્તિ-પ્રવણ રહે કરશોજ એવી શક્તિ ॥

(આમ બોલી પ્રણામ કરે છે.)

(દક્ષિણી દિંડી)

નારદ—પુરાણ દંપતી ! ઉમાસહાય દેવ—
ભક્તિભાવથી ઉપાસી નિત્યમેવ ॥
ઉમાકાંત તણો પામીને પ્રસાદ—
થશે પુણ્યશાલી કહું નિર્વિવાદ ॥

(આમ બોલતા બોલતા બેયના મસ્તક ઉપર હાથ મુકે છે.)

(લાવણીની ચાલ)

દંપતી—કૃપા કરીને મુનિવર અત્રે કૃતાર્થ કરવાને અમને
કરો વાસ બે ચાર રાત્રિ અમ વીનવિયેં વિનયેં તમને ॥
આપ તુલ્ય સાધુ પુરૂષોના સંગમથી જે સુખ થાય
તેવું તો કદિ પૂર્ણિમા તણા ચંદ્રથકી પણ નવ થાય ॥

(વસંતતિલકા)

નારદ—હે વત્સતુલ્ય મુનિદંપતી શું વદાય
આનંદ જેમ તમને મમસંગ થાય ॥
સારા સમાગમથી તેમ મને મનાય
આજ્ઞા સદાશિવ તણી ન વૃથા કરાય ॥

દંપતી—સદાશિવની એવી તે કઇ આજ્ઞા છે ?

નારદ—આપી મૃકંડમુનિને વર જે અભીષ્ટ
પત્ની તણા કરીં મનોરથ પૂર્ણ ઇષ્ટ ॥
શ્રીકૃષ્ણચંદ્રરસસાગરરાસ જોવા
આવો તમે મધુવને શ્રમમાત્ર ખોવા ॥

દંપતી—એમ જો હોય તો એવા અલૌકિક અલભ્ય લાભમાં અમે અંતરાયભૂત થવા ઇચ્છતા નથી, ફરીને પણ કોક વખતે દર્શન દઇ અમ બન્ને સકર્તપરમાણુને કૃતાર્થ કરશો એવી અમારી નમ્ર પ્રાર્થના છે.

નારદ:—સમય મળ્યે જરૂર તમારા આશ્રમેં આવીશ પણ હમણાં તો જાઉં છું.

[આમ કહી ઉભા થાય છે.]

દંપતી—[ઊભાં થઇ હાથ જોડીને]

(દોહરો)

સુખે સિધાવો મધુવને આપ હવે મુનિરાજ ॥
શુભ મારગ થાજો બધા કર્યાં કૃતારથ આજ ॥

[આટલું બોલી પ્રણામ કરે છે]

નારદ—હે મુનિદમ્પતી! પરમશિવના પ્રસાદથી તમો પરમાનન્દ નિમગ્ન થાઓ.

[આમ બોલતા આકાશમાર્ગે નીકલી જાય છે]

મૃકંડ—પ્રિયા! દષ્ટિમર્યાદાથી અદશ્ય થયા પરોપકારી ભગવાન્ નારદ મુનિ, ત્યારે હવે ચાલો આપણે પણ પરમેશ્વર પ્રસાદથી પૂર્ણ મનોરથ થઈ આપણા આશ્રમે જઇએ, આપણા પૂર્વ પરિચિત જનોને જોવા મારી દષ્ટિ અત્યંત ઉત્કંઠિત થઈ રહી છે.

વિશાલાક્ષી—જેમ પ્રાણનાથની આજ્ઞા થાય તેમ કરવા સાવધાનજ છું.

મૃકંડ -પ્રિયા! જો આ ઘણા સમય સૂધી પરિચિત થએલા તપોવનના મુનિઓ, વૃક્ષો, મૃગો, પક્ષિઓ તથા નદીઓ; આપણા વિયોગથી દુઃખિત જેવાં જણાય છે, તો તેઓની જરા સંભાવના કરીને પછી જઇએ. [હાથ જોડી બન્ને જણાં]

(કવાલી)

તપોવનના સકલ મુનિયો, મૃગો વૃક્ષો તથા નદીઓ ॥
નમન કરીએં અમેં તમને, રજા પ્રીતે દીયો અમને ॥
રહ્યો સહવાસ તમ સંગે, સ્મરણ રહેશે સદા મનમાં ॥
ફરીને શ્રીપ્રભુ કેરી-દયાથી આવશું વનમાં ॥

{ તપોવનના
  મુનિઓ — (વસંતતિલકા)

પામી પ્રસાદ ગિરિજાપતિપાદસેવા
દ્વારા સુપુત્ર પણ લાવ અનેક લેવા ॥
નાના પ્રકાર સુખ ભોગવીને નિરાંતે
આવો તપોવન તમેં ફરી સર્વ અંતે ॥

દંપતી—આપનાં આશીર્વચનો સત્ય થાઓ.

[આમ બોલી સાષ્ટાંગ પ્રણામ કરી બન્ને નીકલી જાય છે.]

(પરદો પડે છે પહેલો અંક પૂર્ણ થાય છે.)

અંક બીજો.

પ્રવેશ પહેલો.

સ્થળ-યમુનાતીર ઉપરનો નિકુંજ.

[સપરિવાર શ્રીકૃષ્ણચંદ્ર તથા શ્રીરાધા પ્રવેશ કરે છે.]

શ્રીરાધા— (વસંતતિલકા)

શ્રીપાર્વતી સહિત શંકર તો ન આવ્યા
વૃત્તાન્ત નારદમુનીન્દ્ર કશો ન લાવ્યા
વેળા વળી સરસરાસની વીતિ જાય
શ્રીકૃષ્ણચંદ્ર! હૃદયેશ્વર! શું કરાય? ॥ ૧ ॥

શ્રીકૃષ્ણ—પ્રાણપ્રિયે! પ્રણયપૂર્વક જો કરાય
સાન્નિધ્ય તો સ્મરણ માત્રથી જેનું થાય ॥
એવા દયાળુ ભગવાન્ શિવ ભકતવશ્ય
જાણો તમેં તુરત દર્શન દે અવશ્ય ॥ ૨ ॥

માટે ચાલો આપણે તેમની પ્રાર્થના પ્રેમપૂર્વક કરીએં.

શ્રીરાધા—પ્રાણનાથ હું તો પ્રાર્થના કરવા સાવધાનજ છું.

શ્રીકૃષ્ણ—પ્રિયે! ત્યારે તો ઉમા સહિત પરમેશ્વર આવ્યા સમજજો
[આમ બોલી બન્ને પ્રાર્થના કરે છે]

બન્નેજણાં—[હાથ જોડીને] (શાર્દૂલ)

શ્રીશંભો ! શિવ ! શૈલરાજતનયે ! શું રાહ જોવાય છે
આવો આપ દયાર્થી રાસરચના-વેળા વહી જાય છે ॥

[પરદામાંથી]

આ આવ્યાં અવલોકવા રસ ભરી શ્રીરાસલીલા અમે
રાસારંભ વિના વિલંબ પરમપ્રેમે થવા દો તમે ॥ ૩ ॥

બન્નેજણાં— [આશ્ચર્ય તથા આનંદયુક્ત] શું પધાર્યાં શ્રીપાર્વતી પરમેશ્વર બેયે ? [નેત્ર ઉઘાડી પુષ્પક વિમાનમાંથી ઉતરતાં શ્રીપાર્વતી પરમેશ્વરને જોઇ સર્વ ગોપીઓ સહિત ઉભાં થઇ હાથ જોડી]

જય જય જય પામો વિશ્વબંધો ! મહેશ !
જય જય જય પામો પાર્વતીજી હમેશ ॥
પરમ સુખ કરી આ પૂર્ણિમા માનું તેથી
સમયસર થયેલા આપના સ્વાગતેથી ॥ ૪ ॥

ત્રૈલોકયના માતપિતા વિશિષ્ટ, રત્નાસને બેય થશો નિવિષ્ટ ॥
પુષ્પાંજલિ આ ચરણે તમારા; કરો કૃપાદૃષ્ટિ પરે અમારા ॥ ૫ ॥

(આમ બોલી પ્રણામ કરે છે)

શ્રીશંકર— (રોળા વૃત્ત)

બંધ કરો ઉપચાર, કૃષ્ણ છો તમે અમારા
આત્મા કહું નિર્ધાર, અમે પણ તેમ તમારાં ॥ ૬ ॥
મારૂં હૃદય અભેદ, સ્વયં હું હૃદય તમારૂં
દેહ માત્રથી ભેદ, અપર છો રૂપજ મારૂં ॥ ૭ ॥

કહો મને કંઇ અન્ય, કેમ સુખદાયક થાય
રાસવિલોકનજન્ય, મોદ વિણ કોય ઉપાય ॥ ૮ ॥
તત્પર થઇને તમે કરો પ્રારંભ સુરીતે
રાસ તણો, મન ગમે-સમય પણ વૃથા ન વીતે ॥ ૯ ॥

શ્રીકૃષ્ણઃ—જેવી મહેશ્વરની આજ્ઞા.

[આમ કહી આનંદભેર રાસલીલાનો આરંભ કરે છે].

નારદ— (કવ્વાલી)

રસિકમણિ રાધિકા સંગે, રચે છે રાસ ઉમંગે ॥
ત્રિલોકી શંભુ રસલગ્ન, થવા આનંદમાં મગ્ન ॥ ૧૦ ॥

શ્રીશંકર—[ક્ષણ પછી જરા પ્રબુદ્ધ થઇને મનમાં]

(શિખરિણી)

અહો આ શ્રીકૃષ્ણપ્રભુની સહ ગોપી વિહરવા
તણી લીલા, ભક્તિપ્રણતજન ઉદ્ધાર કરવા ॥
ન જાણે એ કોઇ શ્રુતિહૃદય તત્ત્વ પ્રભુ તણું
વિના હું કાં આ શ્રીહિમગિરિસુતા શું કહું ઘણું ॥ ૧૧ ॥

(સોરઠા)

અભિજ્ઞ જનની સંગ, દર્શનીય વસ્તુ તણો
વિલોકવાનો રંગ, અભિજ્ઞને થાયે ઘણો ॥ ૧૨ ॥

(અનુષ્ટુપ)

બ્રહ્મવિદ્યા સ્વરૂપા આ જાણનારાં ઉમા વિના
કૃષ્ણલીલા તણી ગૂઢ કો પ્રકાશ કરે બિના ॥ ૧૩ ॥

[પ્રકટ રીતે]　　　(શાર્દૂલવિ.)

રાસોલ્લાસ હિમાદ્રિનન્દિનિ ! જુઓ શ્રીકૃષ્ણનો પ્રેમથી
આ શ્રીકૃષ્ણ સમો રસામૃતનિધિ ત્રૈલોક્યમાંયે નથી ॥
તદ્વત્ આ વિવિધપ્રકાર રસના કલ્લોલની વાહિની
શ્રીકૃષ્ણૈકપરાયણા પણ નથી રાધાસમી ભામિની ॥ ૧૪ ॥

શ્રીપાર્વતી—પ્રાણનાથ ! આપે યુક્ત કહ્યું

(ગીતિ)

શ્રીરાધામાધવને, રાધામાધવસમાન કહેવાય
આનંદામૃતસાગર શરીરવરધારી બેય સમજાય ॥ ૧૫ ॥

આ લીલા દર્શનનો આનંદ અનુભવતાં મારા મનમાં નારદનું સ્મરણ થયા કરે છે કેમકે આ આનંદાનુભવક્ષણ ફરીને મળવો દુર્લભ છે.

શ્રીશંકર—પ્રિયે! હમણાં નારદ આવ્યાજ સમજજો.

[પરદાની અંદરથી નારદ બોલે છે]

નારદ—　　　(હરિગીત)

સઘળું કરી આજ્ઞા પ્રમાણે આપની જગદીશ્વરી !
આવ્યો હું નારદ આપની પાંસે અહીં પાછો ફરી ॥

પાર્વતી—

આવો મુનીશ્વર ! કેમ, આપી આવિયા બહુ સત્વર
પત્ની સહિત મૃકંડમુનિને તેમનો ઇચ્છિત વર! ॥ ૧૬ ॥

નારદ—માતઃ! શ્રીપરમેશ્વરની આજ્ઞા પ્રમાણે બધું કર્યું. એ મુનિદંપતી રાજી થયાં અને હું પણ પ્રભુના નિદેશ મુજબ આ રાસલીલા નિરીક્ષણનો આનંદ અનુભવવા અત્રે આવી પહોંચ્યો.

[મનમાં] (વસંતતિલકા)

શ્રીકૃષ્ણ તો હૃદયતુલ્ય મને ભણે છે
આ પાર્વતીપતિ મને નિજનો ગણે છે ॥
મારા સમાન જગમાં કહું કોણ ધન્ય
બીજો થયો, નહિં થશે, નથી કોઇ અન્ય ॥ ૧૭ ॥

જેને વળી જગતની જનની સમાન,
શ્રીશૈલરાજતનયા પણ આ સમાન[1] ॥
રાસક્રિયા નિરખવા સમયે સ્મરે છે,
તેથી સહર્ષ મન મારૂં સદા રહે છે ॥ ૧૮ ॥

[આમ બોલતા હરખાતા હરખાતા વીણા વગાડવાની સાથે 'अङ्गनामङ्गनामन्तरे माधवो, माधवं माधवं चान्तरे अङ्गना' આ જુનું પુરાણનું પદ્ય ગાતા ગાતા આમ તેમ નાચતા ફરે છે.]

શ્રીકૃષ્ણ–[સહર્ષ આનંદમાં] અહો!! મારા પ્રિય દેવર્ષિ નારદ આવ્યા? આવો આવો મુનિરાજ! કંઇ ગાયન સંભળાવશો ને?

નારદ—જેવી દેવની આજ્ઞા [આમ બોલી વીણા વગાડતા ગાય છે]

(રથોદ્ધતા)

એક નીલમણિતુલ્ય દીસતું, અન્ય વીજળી સમાન ભાસતું
તેજ એ હૃદયમાં સ્ફુરો સદા, એજ માગું મનથી હું સર્વદા ॥ ૧૯ ॥

---

૧ માન સહિત.

દામિનીયુત નવીન મેઘની, કાંતિને હરતું દેહદીપ્તિથી
રમ્ય એ યુગલ સન્નિધિ હજો, નેત્રમાર્ગ થકી દૂર ના થજો ॥ ૨૦ ॥

જે હમેશ નિજ ભક્તનાં હરે કષ્ટ, તત્ક્ષણે સહાયતા કરે
હું રહ્યો છું વૃષભાનુનંદિની, નંદનંદન તણેજ આશરે ॥ ૨૧ ॥

રત્નનૂપુર પદાંબુજે ધરી, હસ્તમાં જડિત કંકણો કરી
કંઠ મોતિમય હાર ધારતા, દુઃખ ભક્તજનનાં વિદારતા ॥ ૨૨ ॥

જે વિહાર યમુનાતટે કરે, તીરકુંજ ભવનેય સંચરે
પ્રેમપૂર્ણ જલકેલિ જે કરે, સેવકોનો ભવભીતિ જે હરે ॥ ૨૩ ॥

પૂર્ણચંદ્રસમ શોભતાં બહુ, જોઇને વદન જેમનાં સહુ
મોહવશ્ય થઇ જાય સર્વથા, માનવું વચન સત્ય, ના વૃથા ॥ ૨૪ ॥

કલ્પવૃક્ષસમ કૃષ્ણચંદ્ર આ, તેમ કલ્પલતિકાજ રાધિકા
બેય ઉત્સુક સદાય હું ગણું, ભક્તવાંછિતર્થો આપવા ઘણું ॥ ૨૫ ॥

(સ્વાગતા)

જે પરસ્પર તપઃફળ રૂપ, જે પરસ્પર મનઃપ્રતિરૂપ
પ્રેમબદ્ધ હૃદયદ્વય એક, ભિન્નતા કળી શકાય ન છેક ॥ ૨૬ ॥
જે દયામયમને નિજ ભક્ત, શુદ્ધભાવ ભરથી અનુરક્ત
લોકનું શુભ કરે દુખ કાપી, વાંછિતાધિક ફળો પણ આપી ॥ ૨૭ ॥
એ મનોહર સદા સહચારી, શુભ છે પરમમંગલકારી
કૃષ્ણચંદ્ર વૃષભાનુદુલારી, આશ્રયે રહું સદાસુખકારી ॥ ૨૮ ॥

(શિખરિણી)

પરપ્રેમે પૂજી પરમશિવને તેની કરુણા—
થકી પામી સીમા નિરવધિક દાંપત્ય સુખની ॥

રમે છે જે રાધામતિયુત કૃપા એવી કરજો
સદા શ્રીકૃષ્ણાત્મા મુજ હૃદયકુંજે વિહરજો ॥ ૨૯ ॥

ખરૂં જે વેદોનું ઉપનિષદનું સાર પણ જે
કથ્યું સર્વેને તે અધર ધૃતવેણુ-સ્વર થકી ॥
હમેશાં તે રાધાયુત રહી કૃપા એવી કરજો
સદા શ્રીકૃષ્ણાત્મા મુજ હૃદયકુંજે વિહરજો ॥ ૩૦ ॥

છતાં નિત્યે પોતે નિરુપમ નિરાકાર ગરવા
ધરી સાકારત્વ પ્રણતજન ઉદ્ધાર કરવા ॥
રચે લીલા નાનાવિધ વિભુ કૃપા એવી કરજો
સદા શ્રીકૃષ્ણાત્મા મુજ હૃદયકુંજે વિહરજો ॥ ૩૧ ॥

(સોરઠો)

રાધામાધવ અઘ, વિદ્યુત મેઘ સમાં સદા
થજો અમારાં સઘ નેત્રચકોર સુખપ્રદા ॥ ૩૨ ॥

નારદ—[મનમાં] રાસલીલા રસના સાગર ભગવાન શ્રીકૃષ્ણ સર્વ ગોપીઓ સહિત મારા ગાયનના અનુસારે નૃત્ય કરે એ પણ મારૂં અહો ભાગ્ય.

શ્રીકૃષ્ણ—બહુ સારૂં, દેવર્ષે! બહુ સારૂં ગાયન કર્યું. હવે જરા વિસામો લ્યો.

નારદ—જેવી શ્રીકૃષ્ણચંદ્રની આજ્ઞા. [આટલું બોલી પરમશિવના સિંહાસન પાસે જઈ ખિન્ન જેવા થઈ બેસી જાય છે]

શ્રીશંકર—કેમ દેવર્ષે ! ખિન્ન જેવા કેમ જણાઓ છો ? એવા કયા વિચારમાં નિમગ્ન થઈ ગયા છો ?

નારદ—[હાથ જોડીને] ભગવન્!

(કવાલી)

કહ્યા વિણ ભેદ નવ જાય, વમાસણ તેથી બહુ થાય
શરમ લાગે છે કહેવામાં, નહીં સુખ મૌન રહેવામાં ॥
સ્વયં ત્રૈલોક્યના બંધુ, કહાવો છો કૃપાસિંધુ
આપને પૃછું શિરનામી, કરૂં શું હું કહો સ્વામી ॥૩૩॥

શ્રીશંકર—[જરા નેત્ર વિંચી ધ્યાનસ્થ થઇ તરત નેત્ર ઉઘાડીને સ્વગત] સર્વના ગર્વને ઉતારનારા ભગવાન્ શ્રીકૃષ્ણચંદ્રે દેવર્ષિ નારદને પણ પોતાની માયા મહાનદીમાં ઝીંકયા જણાય છે. અસ્તુ તેને તારવા મારે પ્રયત્ન કરવાનો છે. [પ્રકટરીતે]

(સ્વાગતા)

આ ઉમા, શરણ શર્મદ જેવું, ભક્તિથી કરી ઉપાસન તેવું ॥
પૂછીને સકળ સંશય ટાળો, ચિત્તના સહુ અનર્થ પ્રજાળો ॥૩૪॥

નારદ—ભગવન્! તેમ કરૂં છું [આમ કહી પાર્વતીના ચરણોમાં પ્રણામ કરીને]

(દ્રુતવિલંબિત)

પ્રણમું છું જગદંબ ! દયા કરો, હૃદયના સહુ સંશયને હરો ॥
શરણ આપ તણે અહિં આવીઓ મન રાશંક નિશંક કરી દિયો ॥૩૫॥

શ્રીપાર્વતી—દેવર્ષે ! આ પરમાનંદમય સમયે તમને સંશય કયાંથી થયો? બોલી નાખો, શો સંશય છે?

નારદ—ભગવતિ !

त्रिविधं नरकस्येदं द्वारं नाशनमात्मनः ॥
कामः क्रोधस्तथा लोभस्तस्मादेतत् त्रयं त्यजेत् ॥ गीता १६-२१ ॥

(દોહા)

ત્રિવિધ નરકનું દ્વાર આ, કામ ક્રોધ ને લોભ ॥
આત્માના નાશન ગણી તજવાં ત્રણે અશોભ ॥ ૩૬ ॥
વળી—

नहीदृशमनायुष्यं लोके किंचन विद्यते ॥
यादृशं पुरुषस्येह परदाराभिमर्शनम् ॥

(કવાલી)

નથી આ લોકમાં એવું, પરસ્ત્રીસ્પર્શના જેવું
બીજું આયુષ્ય હરનારૂં પુરૂષનો નાશ કરનારૂં ॥ ૩૭ ॥

કરે સન્માર્ગથી ભ્રષ્ટ, વિવેકાદિક કરે નષ્ટ
સુબુદ્ધિને ઉખેડે છે, ધૃતિ ગાંભીર્ય ફેડે છે ॥ ૩૮ ॥

ન સારૂં ધ્યાન થાવા દે, ન પુણ્યે વૃત્તિ જાવા દે
કરે લજ્જાય નિર્મૂલ, જગાવે આપદા શૂલ ॥ ૩૯ ॥

પરમ પાપો તણું પૂરે, રહે કલ્યાણ અતિ દૂરે
પરસ્ત્રીસંગ ના ભજવો, કુલીને ખંતથી તજવો ॥ ૪૦ ॥

(દ્રુતવિલંબિત)

અશુચિતા તણું ધામ ગણો નકી, અપયશ પ્રસરે વળી જે થકી
અખિલ રોગ ભયપ્રદ જાણવો, પરવધૂ અનુરાગ પ્રમાણવો ॥૪૧॥

આવાં આવાં સેંકડો વાકયો પ્રસંગે પ્રસંગે ભગવાન્ શ્રીકૃષ્ણચંદ્રે શ્રીમુખે તેમજ તેમના અનન્ય ભકત વ્યાસવાલ્મીકિ પ્રમુખ પ્રાચીન તથા અર્વાચીન માન્ય મહાશયોએ ઉપદેશ્યાં છે તેમ ઉપદેશાય છે; તથાપિ—

[રોળાવૃત્ત]

જે કર્ત્તા ધર્મના, સ્વયં વકતા જે થાય
પાલનકર્ત્તા ધર્મતણા જેને જન ગાય ॥
એજ ઉઠી શ્રીકૃષ્ણ કેમ આ પરાંગનાના,
આલિંગને સતૃષ્ણ જણાય વિવેક વિનાના ॥
આ સંશય સંતાપ કરે છે મનને ભારી,
કરી ખુલાસો આપ દીયો સંદેહ વિદારી ॥ ૪૨ ॥

શ્રીપાર્વતી—[શંકર પ્રતિ] ભગવન્ ! આ દેવર્ષિ નારદ પણ શ્રીકૃષ્ણ તત્ત્વના અનભિજ્ઞ હોય એ જાણીને તો મને આશ્ચર્ય જેવું લાગે છે.

શ્રીશંકર—દેવિ! શ્રીકૃષ્ણચંદ્ર ગર્વગંજન છે. આ ટાણે નારદના મનમાં ગર્વાંકુર થયો જાણી માયાથી તેને મોહિત કર્યા હોય, પણ શરણાગત જનના મહામોહાંધકારને મટાડનારાં તમેં તેનો મોહ નિવારો, આ કંઇ કેવળ નારદનોજ નહિં કિંતુ સર્વલોકોનો ઉપકાર છે.

શ્રીપાર્વતી—જેવી પરમેશ્વરની આજ્ઞા. [આટલું બોલી નારદ પ્રતિ] મુને! દેવર્ષે! જુઓ આ ચિન્તામણિની મુદ્રિકા, સકલ અજ્ઞાનનું ઉન્મૂલન કરનારી, તત્ત્વજ્ઞાનના પ્રવાહને વહેવરાવનારી, વિશ્વ વિશ્વંભરાને દર્પ આપનારી, આ ભગવાન્ પરમેશ્વરે મને પાણિગ્રહણ સમયે પ્રસન્નતાની નિશાની રૂપે આપેલ છે.

[એમ કહી પોતાની ટચલી આંગલીમાંથી ઉતારીને નારદમુનિના હાથમાં આપે છે]

નારદ:—[આદરપૂર્વક લક્ષ જોઇને] સાક્ષાત પરમેશ્વરે પ્રસાદીકૃત આ વીંટીનો શું મહિમા વર્ણવાય, પણ મને કહેશો કે આ ટાણે આ ચાલતા પ્રસંગમાં આ વીંટીનો શો ઉપયોગ છે ?

શ્રીપાર્વતી— (શિખરિણી)

જુઓ વીંટી મધ્યે નજર કરી દેખો કંઇ તમે
મને કહેતા આવો સકળ તમને જે મન ગમે ॥

નારદ— જગન્માતર્ આજ્ઞા મુજબ અવલોકી કરી કહું
મને આમાં ભાસે નજર કરતાં વર્ણન સહુ ॥ ૪૪ ॥

[મુદ્રિકાના વચગાળામાંથી રાસલીલા જોઇને]

જગદંબ ! સાંભળો મને જે દેખાય છે તે હું આપને કહું.

શ્રીપાર્વતી—કહો; હું સાંભળું છું.

(ભુજંગી)

નારદ—દિસે રાધિકા રાધિકા મધ્ય કૃષ્ણ, વળી કૃષ્ણ બે મધ્ય રાધા સતૃષ્ણા॥
બધુ રાધિકા કૃષ્ણરૂપેં જ દેખું, ન અન્યાંગના કે કશું અત્ર પેખું ॥૪૫॥

શ્રીપાર્વતી—વત્સ ! નારદ ! જરા ઓસરીને પાછા એજ વીંટીના અવકાશમાંથી જોઇને કહો કે-શું શું દેખાય છે ?

નારદ—જેવી આપની આજ્ઞા, [આમ બોલી ફરી વીંટીમાંથી જોઇને]

(ગીતિ)

શ્રીરાધામાધવમય સચરાચર વિશ્વને અત્ર
દેખું છું શ્રીમાતઃ ! નવ સૂઝે અન્ય વસ્તુ સર્વત્ર ॥ ૪૬ ॥

શ્રીપાર્વતી—હજી ફરીને જુઓ.

નારદ—[વળી જોઈને] માતઃ ! સાંભળો.

(શાર્દૂલવિક્રીડિત)

કાલિન્દી તટ ઉપરે કદમને કેળો તણા કુંજમાં
દૃષ્ટિ એક બીજાની મેળવી ઉભાં પુષ્પો તણા પુંજમાં ॥
વંશી વાદન નાદમાં મન જતાં એકાગ્રતા થાય છે
રાધામાધવ યુગ્મને નિરખતાં આનંદ લેવાય છે ॥ ૪૭ ॥

(અનુષ્ટુપ)

ક્ષીરસાગરમાં રત્ન-મંદિરે મુદ્રિકા મહીં ॥
શેષશય્યા કરી સૂતા નારાયણ દિસે અહીં ॥ ૪૮ ॥
જગન્માતા મહાલક્ષ્મી જેનાં ચરણ સેવતા ॥
નાભિપદ્મ થકી જેના ઉદ્ભવ્યા બ્રહ્મ દેવતા ॥ ૪૯ ॥

શ્રીપાર્વતી—દેવર્ષે ! હજી પણ એ વીંટી સોંસરા જુઓ કે-શું દેખાય છે.

નારદ—માતઃ ! સાંભળજો, મને હવે જે દેખાય છે તે કહું છું.

શ્રીપાર્વતી—કહો; સાંભળવામાંજ મારૂં ધ્યાન છે.

નારદ—જેવી આપની આજ્ઞા.

(શિખરિણી)

દિસે છે આ તેજોમય પણ નિરાકાર ફરતું
શશી ભાનું વિદ્યુત્ અનલ ધર્કી વૈચિત્ર્ય ધરતું ॥

અહો એતું એ આ ક્ષણ મહિં જણાયે ફરી ગયું
મનોહારી તેજઃ વ્રજવન-વિહારી હરિ થયું ॥ ૫૦ ॥

(ભુજંગી)

નથી ગોપીઓ કે ન ગોપાલબાલ,
ન ગાયો ન ગાયો તણાં વત્સજાલ ॥
ન ઘાટી ઘટા તે વનોની વિચિત્ર,
ન પંખી મૃગો કે ન વૃક્ષો પવિત્ર ॥ ૫૧ ॥

નથી દીસતી મંડળી રાસ કેરી,
ન ભાસે હુતી યોજના જે અનેરી
થયું સર્વ વૈચિત્ર્ય અદશ્ય છેક,
પડે દૃષ્ટિએ માત્ર શ્રીકૃષ્ણ એક ॥ ૫૨ ॥

(હરિગીત.)

શ્રીપાર્વતી—આ એક છે પરતત્ત્વ નારદ કૃષ્ણ એજ પ્રમાણજો
એનાથી અન્ય જગત્ બધું મિથ્યા તરીકે જાણજો ॥
તેનીજ આ શ્રીરાધિકા પરશક્તિરૂપા માનવી
જેણે રચી આ વિશ્વની રચના તમામ નવી નવી ॥૫૩॥

શ્રુતિઓ અને સ્મૃતિઓ તથા મતિઓ મહાત્માની બહુ
ધરિને શરીર ઉપાસવા પરપ્રેમથી મળીને સહુ ॥
શ્રીકૃષ્ણને આ ચંદ્રવદનીવૃંદ વૃંદાવન વિષે
ગોપી સ્વરૂપે ભાવ ભરથી સેવતું તમને દિસે ॥૫૪॥

(અનુષ્ટુપ્)

ન પારદાર્ય[1] શંકાય કરવી, આર્ય નારદ ! ॥
શ્રીકૃષ્ણ વિષયે જે છે ભક્ત-સંસારપારદ[2] ॥૫૫॥

---

૧ પરસ્ત્રી સંસર્ગ. ૨ સંસારના પારને દેનાર.

(નારાચ)

ન અદ્વિતીય કૃષ્ણથી વિભિન્ન વસ્તુ સંભવે
કહો પરાંગનાની કેમ કલ્પના થશે હવે ॥
એ કૃષ્ણને રમાડનાર અન્ય કોણ નાર છે?
વિચારતાં જણાય એ સ્વયં રમાડનાર છે ॥૫૬॥

(વૈતાલીય.)

રમવું ગમવું રમાડવું, વળી હેતુ રમવા તણા બહુ ॥
રમવાની ક્રિયા બધી અને, રમવાનાં વળી સાધનો સહુ ॥૫૭॥

સ્વયમેવ થઈ સમગ્ર જે, રચના રાસતણી કરેજ એ ॥
મુનિરાજ કહો અધર્મની, મન શંકા કયમ આવી મર્મની ॥૫૮॥

કયમ રાસવિલાસને વિષે તમને લેશ અધર્મના દિસે ॥
પ્રતિબિંબ વિષે રમ્યા થકી વદશો કેમ થવાય પાતકી? ॥૫૯॥

(ગીતિ)

શ્રીરાધામાધવમય પ્રેમે નારદ! જગત્રય નિહાળો ॥
તરત મનસ્તાપ તજી હૃદય તણા સર્વ સંશયો ટાળો ॥૬૦॥

(આટલું બોલી વિરમે છે.)

નારદ—[દંડવત્ પ્રણામ કરી નેત્રમાં હર્ષનાં અશ્રુ આવતાં]

જગદંબ દયાર્દ્ર દૃષ્ટિથી જનની વાકય સુધાની વૃષ્ટિથી ॥
મનની ભ્રમણા બધી ટળી મનને શાંતિ વિશેષમાં મળી ॥૬૧॥

(અનુષ્ટુપ્)

આપ તો બ્રહ્મવિદ્યા છો, આમ જે ગુરૂઓ થકી ॥
સાંભળ્યું હતું તે આજે, સાક્ષાત્ અનુભવ્યું નકી ॥૬૨॥

(દેશરાગ) [મારી નાડ તમારે હાથ એ રાહ.]

મારો મોહ મટાડયો આપે જે કરૂણા કરીરે
વચનામૃતથી નવરાવ્યો છે સુજને ફરી ફરીરે (ટેક)

મોહ પર્વતે જે જડ ઘાલી, ઇંદ્રવજ્રથી પણ નવ ટાલી
શકાય એવી આપે ક્ષણમાં કરી પરીરે—મારો મોહ૦

નિર્મૂલન કરવા દોષોનું અંતરના સામર્થ્યજ કોનું ?
વિના બ્રહ્મવિદ્યા જનની સર્વોપરિરે—મારો મોહ૦ ॥ ૬૩ ॥

[આટલું બોલી પ્રણામ કરે છે]

શ્રીપાર્વતી—[નારદના મસ્તક ઉપર કરકમલ મૂકીને]

(ઉપેંદ્રવજ્રા)

ઉઠો ઉઠો નારદ દેવની દયા થકી હવે તો કૃતકૃત્ય છો થયા ॥
તજી બધો માનસતાપ સર્વથા ઉદ્વેગ ચિત્તે ધરશો નહિં વૃથા ॥૬૪॥

(અનુષ્ટુપ્)

અવિદ્યા નષ્ટ થાવાથી, વિદ્યા પ્રાપ્તિ ફરી હજો ॥
મોહ નિઃશેષ જાવાથી કૃષ્ણમાં ભક્તિમાન્ થજો ॥ ૬૫ ॥

નારદ—[ઉભા થઇ પુનઃપ્રણામ કરી] હે માતઃ ! મારા પર આપે અતુલ ઉપકાર કર્યો પણ ફરી રાસલીલાનાં દર્શન કરવા મારાં નેત્રો આતુરતર થયાં છે તો મને એ દશ્ય પાછું આપ કૃપા કરી દેખાડો.

શ્રીપાર્વતી—વત્સ ! રાસલીલાદર્શન તો શ્રીકૃષ્ણચંદ્રની કરૂણાને આધીન છે તેને માટે તો તેનીજ પ્રાર્થના કરો.

નારદ—જેવી માતુઃશ્રીની આજ્ઞા, તેમજ કરૂં છું.

[આમ બોલી પ્રાર્થના કરે છે]

(રોળા)

થયો ગર્વ મન વિશે, મોહવશતાથી મારા
માયા શક્તિ દિસે, આપની અપરંપારા ॥ ૬૬ ॥

પામ્યા અંતર્ધાન આપ ક્ષણમાં જે વારે
પડ્યું વચ્ચે વ્યવધાન, ગર્વપર્વતનું ભારે ॥ ૬૭ ॥

કરો કૃપાથી દેવ! ગર્વપર્વતનો નાશ
દર્શાવો તતખેવ, દાસને રાસ પ્રકાશ ॥ ૬૮ ॥

[આમ બોલતા બોલતા નેત્રમાંથી અશ્રુ સારતા પ્રણામ કરે છે]

[અંતરીક્ષમાંથી શ્રીકૃષ્ણકરૂણા ઉતરે છે]

(સ્વાગતા)

શ્રીકૃષ્ણકરૂણા—

વત્સ નારદ ! તમેં પણ નિત્ય, છો અતિપ્રિય મનેં, કહું સત્ય ॥
રાસદર્શનનિમિત્ત ન હોય, અન્ય શંભુકરૂણા વિણ કોય ॥ ૬૯ ॥

(શાર્દુલવિક્રીડિત)

દેવર્ષે કરશો તમેં જગતના કલ્યાણકારી પ્રભુ
દીનાનાથ દયાનિધિ શિવતણી જો પ્રાર્થના, તો વિભુ ॥

થાશે તુષ્ટ ઉમાસહાય સહસા દેશેય જે માગશો
આનો નારદ ! રાસદર્શન તણા નિત્યાધિકારી થશો ॥ ૭૦ ॥

[આટલું કહી શ્રીકૃષ્ણકરૂણા આકાશમાર્ગે અદ્રશ્ય થાય છે]

નારદ—[સ્વગત] ત્યારે હવે તો શ્રીકૃષ્ણકરૂણાના કથનાનુસાર પ્રાર્થના કરૂં.

[આમ કહી પ્રાર્થના કરે છે.]

(શાર્દુલવિક્રીડિત)

માતઃ પાર્વતિ! હે મહેશ્વર! કૃપાસિન્ધો સદાશંકર!
હું છું આપ તણેજ નિત્ય શરણે બાંહ્ય ગ્રહો સત્વર ॥
જાણી દીન હવે જરૂર કરશો, હું વીનવું આપને
પ્રેમેં રાસ વિલાસને નિરખવાને ભાગ્યશાલી મને ॥ ૭૧ ॥

[આકાશમાંથી શ્રીશંકરકરૂણા ઉતરે છે.] (રથોદ્ધતા)

શ્રીશંકરકરૂણા—વત્સ નારદ! જુઓ તમેં વળી, કૃષ્ણચંદ્રકૃત રાસમંડળી
ભૂલશો ન પદ એ તમેં સદા જે અનંતશિવરૂપ સર્વદા ॥૭૨॥

નારદ—દેવિ! ભગવતીએ બહુ ઉપકાર કર્યો, કદાપિ હું આપનો ઉપદેશ ભૂલીશ નહિ [આમ કહી પ્રણામ કરે છે. શ્રીશંકરકરૂણા આકાશમાર્ગે અદૃશ્ય થાય છે.]

[સ્વગત] (ઉપેંદ્રવજ્રા)

અહો ઉમાના હિમવત્સુતાના કૃપાકટાક્ષેક્ષણથી મજાના ॥
આ રાસલીલા અવલોકિ ચિત્ત અલૌકિકાનંદ થયો ખચીત ॥૭૩॥

ત્રિકાંડવેદશ્રુતિઓનું સત્ય, જાણી થતું પ્રેમથી ઐકમત્ય ॥
પરાપરબ્રહ્મ સમસ્તરૂપ શ્રીકૃષ્ણમાં, હર્ષ થયો અનૂપ ॥૭૪॥

કર્માગ્રહ ત્યાગ કરી શ્રુતિઓ, ઉપાસનાના વિધિ આદરે છે ॥
ઉપાસનાને પણ મુકિ ચિત્ત, બીજી પરબ્રહ્મવિષે ધરે છે ॥૭૫॥

અન્ય શ્રુતિ કૃષ્ણપરસ્વરૂપે વિશુદ્ધચૈતન્ય વિષે ઠરે છે ॥
પોતે પરબ્રહ્મમહીં વિલીન નિજાશ્રિતોને પણ જે કરે છે ॥૭૬॥

(વૈતાલીય)

સ્મૃતિઓ પણ કૃષ્ણચંદ્રમાં પરમબ્રહ્મપરેશભાવથ
સઘળી નિજ આશયો મળી પ્રકટાવે સ્ફુટતા થકી વળી ॥૭૭॥

[પ્રકટરીતે શ્રીપાર્વતી પ્રતિ]

(હરિગીત.)

આ હિમાચલનંદિની માતા દયામય ઇશ્વરી
છે ભક્તની જે કલ્પવલ્લી તુલ્ય એ જગદીશ્વરી ॥ ૭૮ ॥

તે શિવા શિવસંયુતા વિણ કોણ દેખાડે મને
આ રાસલીલાનું રહસ્ય, ન જાય સમજાવ્યું જને ॥ ૭૮ ॥

[આમ બોલી શ્રીપાર્વતીને પ્રણામ કરે છે]

શ્રીપાર્વતી / શ્રીશંકર—વત્સ નારદ! દીઠી આ શ્રીકૃષ્ણરચિત સઘળી રાસલીલા?

નારદ—આપ શ્રીપરમેશ્વરી તથા શ્રીપરમેશ્વરના પ્રસાદથી જોઇ. આપ બન્નેની દયા વિના આ શ્રીકૃષ્ણલીલાનું દર્શન દુર્લભ છે એમ મારૂં માનવું છે.

(અનુષ્ટુપ્)

શ્રીશંકર—કૃતકૃત્ય થયા પામ્યા, રાસદર્શનનું ફળ ॥
મનના સંશયો વામ્યા, થયો શ્રમ ન નિષ્ફળ ॥ ૭૯ ॥

નારદ—ભગવન્! એ સઘળું આપની કૃપાથી મને પ્રાપ્ત થયું.

શ્રીશંકર—[શ્રીપાર્વતી પ્રતિ] દેવિ! આ નારદમુનિને શ્રીકૃષ્ણે કૃતાર્થ કર્યા, તેમ પૂર્ણિમાપ્રસંગે રચના ધારેલી સકળ રાસલીલા પણ

પૂર્ણ થઇ, હવે બ્રહ્મરાત્ર સમાપ્ત થયું તેથી શ્રીરાધામાધવની રજા લઇ આપણે જઇએ.

શ્રીપાર્વતી-જેવી પરમેશ્વરની ઇચ્છા

શ્રીપાર્વતી પરમેશ્વર-[સંતોષપૂર્વક] (મંદાક્રાંતા)

રાધે! પામો જય જય સદા રાસલીલાવિનોદે
પામો રાસેશ્વર! જય તમે કૃષ્ણચંદ્ર! પ્રમોદે ॥
પ્રેમાર્દ્રા એ રસિકયુગલી સચ્ચિદાનંદશીલા
ખેલો નિત્યે મળી અમ મનઃકુંજમાં રાસલીલા ॥ ૮૦ ॥

શ્રીકૃષ્ણ— (રોળા)

નંદ ગોપનો તનય, કયાં હું, વૃષભાનુ દુલારી
કયાં રાધા દધિ દૂધ, છાશ વિક્રય કરનારી ॥
થયાં સર્વ સુખપાત્ર આપની કરૂણા દ્વારા
માયેશ્વરતા વળી પામિયાં ઇષ્ટ! અમારા ॥ ૮૧ ॥

[આમ બોલી પ્રણામ કરે છે]

શ્રીશંકર— [દ્રુતવિલંબિત]

ઘણું થયું રસસાગર! રાધિકાહૃદયનાગર! તુષ્ટ થયો મને ॥
વચનની રચના થકી તો જગતત્રય બને વશ શું કહું આપને ॥૮૨॥

[શિખરીણી]

તમારી માયાએ યમ ધનદને ઇંદ્ર વરૂણ
વિરંચી જેવાને પણ જડ બનાવી સકરૂણ ॥
નથી કોને બ્રહ્માત્ પરવશ કરી મોહિત કર્યા ?
તમારા તત્ત્વજ્ઞો કદિ પણ જરાયે નથી ડર્યા ॥ ૮૩ ॥

[શાલિની]

હું જાણું છું તત્ત્વ છે જે તમારું,
જાણો છો શ્રીકૃષ્ણ જે તત્ત્વ મારું ॥
વારે વારે શું વિશેષે કહું હું,
છું હું તે તો આપ, છું આપ તે હું ॥ ૮૪ ॥

[દ્રુતવિલંબિત]

ગઇ ઉપાસ્ય ઉપાસકની યદા
ઉભયના વચમાંથી સદા ભિદા ॥
થઇ પરસ્પર બેયની એકતા.
પછી ઉપાસનની રહી કયાં કથા ॥ ૮૫ ॥

તદપિ જે પ્રણયોક્તિ તમે કરો
અબુધ ચિત્ત વિમોહન આચરો ॥
સુજન સંગ્રહ આચરતા હશો
સમજું, અન્ય ન હેતુ હરી કશો ॥ ૮૬ ॥

શ્રીકૃષ્ણ—સત્ય ભગવન્! આપ કહો છો તે સત્યજ છે.

(અનુષ્ટુપ્)

ઐક્ય છે આપણું નિત્ય, ભેદલેશ કરી પરો ॥
આપણા તત્ત્વનું ઐક્ય જાણે, તત્ત્વજ્ઞ તે ખરો ॥ ૮૭ ॥

મારે જ—

તમારો ભક્ત જે રાખે મારામાં ભક્તિ તે ખરો ॥
તમારો ભક્ત માનીને, અન્યથા કરજો પરો ॥ ૮૮ ॥

એમ મારો બની ભક્ત, તમારી ભક્તિ જે કરે
તેજ મારો ખરો ભક્ત, અન્યથા ભક્ત ના ઠરે ॥ ૮૯ ॥

મારી તો એવી પ્રતિજ્ઞા છે કે—

(હરિગીત)

પામે પરાત્પર ધામ જે નારાયણ સ્મરણી નર ॥
પણ તેનું ત્યાં નથી કામ, જેને પૂજ્ય છે ન મહેશ્વર ॥ ૯૦ ॥

નારદ—શ્રીકૃષ્ણચંદ્ર ! આપની આ ઉક્તિ યથાર્થજ છે.

(સોરઠા)

પામર નરનો દ્વેષ, કરે ન પામે શ્રેય નર ॥
કરિ હરિહરનો દ્વેષ, કેમ શ્રેયની આશ ધર ॥ ૯૧ ॥

શ્રીકૃષ્ણ— (વસંતતિલકા)

છે ઐક્ય આપણું મહેશ્વર ! વસ્તુતાયે
તેમાં જણાય નહિં સંશય તો જરાયે ॥
મારૂં તથાપિ મન શૈલસુતાસહાય !
નૈસર્ગભક્તિવશ આપ વિષેજ થાય ॥ ૯૨ ॥

(આર્યા)

લીલા વિગ્રહધારણ,ના કારણમાંય મુખ્ય હેતુ ગણું ॥
શિવપદભજનવ્યસન, સ્વયં છતાં નિત્યમુક્ત, કહું શું ઘણું ॥૯૩॥

અને તેથી જ્યાં સુધી લીલાવિગ્રહ ધારણ કરાય ત્યાં સુધી મારો તો એજ અભિલાષ રહે છે જે

(પુષ્પિતાગ્રા)

પ્રતિજનન ઉમાસહાયસેવા વિણ દિન એક ન જાય, એજ હેવા ॥
ક્ષણ પળ ઘડી વીતશો ન એવી, શિવપદસંસ્મૃતિહીન હોય તેવી ॥૯૪॥

બીજું તો શું— (નારાચ)

વિશ્વવંદ્યનું વદ જે ઉદાર છે સદા
ચિત્તમાં સ્ફુરો મને અપૂર્વ તેજ સર્વદા ॥

ધારી જટાજૂટમાં રહ્યું છે જે હમેશ ગંગ
ભાલચંદ્ર નીલકંઠને ઉમાયુતાર્ધઅંગ ॥ ૯૫ ॥

(હરિગીત)

શ્રીશંકર–પ્રતિદિન અમેં પણ કૃષ્ણચંદ્ર સ્વરૂપ ચિંતવિએં નકી
અમ ચિત્તમાં ધરિ ભાવ નિત્ય તમારૂં નિશ્ચલતા થકી ॥
શ્રીરાધિકાલિંગિતનિજાંગ થવાથી દીપે જે વળી
જાણે નવીનપયોદવૃંદ મહીં ચમકતી વીજળી ॥ ૯૬ ॥

વિશેષ શું કહીએં— (શાર્દૂલવિક્રીડિત)

કાલિંદી તટ ઉપરે કદમને કેળો તણા કુંજમાં
વંશીવાદન છંદમાં વિહરતાં પુષ્પોતણા કુજમાં
જે અન્યોન્ય મુખાવલોકન વિષે સંલગ્નનેત્રદ્વય
રાધામાધવયુગ્મમાં મન અમારાં થાય છે અદ્વય ॥ ૯૭ ॥

શ્રીકૃષ્ણ–સ્વભક્તનું ભક્ત થવું, ભક્તવત્સલ હે શિવ ! ॥
શોભે છે આપને, નિર્મો ભક્તનેંય સદાશિવ ॥ ૯૮ ॥

(પૃથ્વી)

શ્રીશંકર—તમેંજ પુરૂષોત્તમ પ્રણતપાલ છો શ્રી હરિ
પરા પ્રકૃતિ રાધિકા પણ તમારી આ ઇશ્વરી ॥
હું જાણું બધું તેથી આપ ઉપચાર વાકયો તણો
હવે વિનવીં માગું છુ ન ઉપયોગ લેશો ઘણો ॥ ૯૯ ॥

(અનુષ્ટુપ)

માનિએં આમ હોવાથી અમે યુગલરૂપમાં ॥
અવર્ણનીય તેજઃથી રમે એક સ્વરૂપમાં ૧૦૦ ॥

શ્રીકૃષ્ણ–આતો તે ભક્તવાત્સલ્ય, ભક્તાનુગ્રહબોધન ॥
આપમાંજ પરાકાષ્ઠા પામ્યું, અન્યત્ર દુર્લભ ॥ ૧૦૧ ॥

શ્રીશંકર—હવે તો ઉપચાર વચનો બસ રાખશો

(માલિની)

જય જય થાઓ કૃષ્ણ નિત્યેં તમારો
વળી પણ જય પામો રાધિકાના પ્રકારો ॥
સુખ અનુભવ લેજો સંગમાં સપ્રમોદ
પુનરપિ નિરખીશું રાસલીલા વિનોદ ॥ ૧૦૨ ॥

[આમ કહી શ્રીપાર્વતી તથા શ્રીપરમેશ્વર, નારદ સહિત પુષ્પક વિમાનમાં ચડી નીકળી જાય છે.]

શ્રીકૃષ્ણ—પ્રિયે ! જોઇ શ્રી મહેશ્વરની મહેશ્વરતા ? જેને લંઇ આપણા જેવા નિજ જનોને પરમેશ્વરતુલ્ય બુદ્ધિથી જુવે છે.

(ઉપેંદ્રવજ્રા)

જગતપિતા જે જગતનું કરે છે
કલ્યાણ, શાંતિ ચિર આયુ દે છે ॥
સંભાળ લેવા જંગની ચરિત્ર,
આવાં કરે નિત્ય મહા પવિત્ર ॥ ૧૦૩ ॥

શ્રીરાધા—પ્રાણનાથ ! એ સર્વ જોયું તેમ અનુભવ્યું, પણ કહો તો ખરા હવે, એ પરમેશ્વરી તથા પરમેશ્વરનાં દર્શન ફરી ક્યારે થાય ? એમના વિયોગથી મારું ચિત્ત અત્યંત હુંવાય છે.

શ્રીકૃષ્ણ—પ્રિયે ! (મંદાક્રાંતા)

કુંજે કુંજે પ્રતિ તરૂ તળે પ્રવર્તાઇં પ્રસંગે
તીરે તીરે તરણિતનયાના તરંગે તરંગે ॥
દેશે દેશે વળી દશ દિશાયેં શિવાર્ધાંગ ધારી
ગંગાધારી નિરખું જગદાનંદકારી, પુરારિ ॥ ૧૦૪ ॥

(વસંતતિલકા)

આ એટલુંજ નહિ કિંતુ હજી વિશેષ,
તે આશુતોષ કરૂણાથી મને અશેષ ॥
ચિત્તે જગત્ શિવશિવામય સર્વ ભાસે
રાધિ ! કહું હું તુજને મનના હુલાસે ॥ ૧૦૫ ॥

ક્યાં શંભુ એ નથી ? કદા નથી ચિત્તદીપ
સર્વત્ર છે વળી સદાય રહે સમીપ ॥
છોડી મહેશ્વર વિયોગ કથા, થવાદો
આનંદમગ્ન મન, ખેદ વૃથા જવા દો ॥ ૧૦૬ ॥

શ્રીરાધા—હૃદયવલ્લભ ! આવી સર્વતઃ પરમશિવદર્શિની દિવ્ય દૃષ્ટિ આપે કેમ મેળવી ?

શ્રીકૃષ્ણ— (અનુષ્ટુપ્)

વર્ષ સાઠ સહસ્ત્રે મેં કર્યું તપ હિમાલયે ॥
શંભુની કરૂણાથી આ દિવ્ય દૃષ્ટિ મળી તયે ॥ ૧૦૭ ॥

શ્રીરાધા—ભગવન્! એવી દિવ્ય દૃષ્ટિ તો તમારી કૃપાથી ક્યારે મળે એ ન જાણ્યું જાય -હમણાં તો—

યમુનાતીરે સ્ફટિક-મણિમયલિંગસ્થ પાર્વતીવરને ॥
મારી દૃષ્ટિ જુએ છે, શ્રીરાધામાધવેશ્વરને ॥ ૧૦૮ ॥

શ્રીકૃષ્ણ-દેવિ ! જો એમજ છે તો આપણે શ્રીયમુનામાં સ્નાન કરી શ્રીરાધામાધવેશ્વરનું અર્ચન કરી શ્રીમહેશ્વરી મહેશ્વરના વિયોગથી થતા દુઃખને વીસરિયે, માટે ચાલો આ કદંબવીથીમાં થઇને જઇએ.

[આમ કહેતા કહેતા શ્રીરાધિકાના હાથમાં હાથ મેળવી નીકળી જાય છે]
(પ્રવેશ પૂરો થતાં પડદો પડે છે)

પ્રવેશ બીજો.

(સ્થળ · તપોવન, મૃકંડમુનિનો આશ્રમ)

[વિશાલાક્ષી સહિત મૃકંડમુનિ પ્રવેશ કરે છે.]

વિશાલાક્ષી–નાથ ! મારો પુત્ર ઉપનયન સંસ્કાર પામી ગુરુસેવાર્થ ભગવાન્ ઉપમન્યુ મુનિને આશ્રમે ગયો; આજ સુધીમાં તે શું કરે છે ? અને કેમ છ ? તેના સમાચાર સરખાય નથી, તેથી મારું મન ચિન્તામગ્ન રહે છે, અને મને ક્યાંય શાંતિ વળતી નથી.

મૃકંડ–પ્રિયે ! મહેશ્વરનાં મહાપ્રસાદપાત્ર મહામુનિ શ્રીમાન્ ઉપમન્યુના આશ્રમમાં રહેલાની ચિન્તા શી ? જ્યાં—

(શાર્દૂલવિક્રીડિત)

છોડી વૈર પરસ્પર પ્રણયથી સાથે રહે પ્રાણિઓ
જ્યાં નિત્યે વસનારને યમ નહીં બોલે કટુ વાણીઓ ॥
ત્યાં ક્યાંથી ભય પુત્રને ગુરુકૃપાદૃષ્ટિ તણે રક્ષણે
ચિન્તા પુત્રની છાંડી ચિન્તન કરો શ્રીશંભુનું આ ક્ષણે ॥૧॥

વિશાલાક્ષી–પ્રાણનાથ ! (માલિની)

સ્મરણ કરી કરીને શંભુના પાદપદ્મ
મનથી ધરી ધરીને ધારણા શાંતિસદ્મ ॥
વળી સુખથી ચરિત્રો ગાઈને શંભુનાંય
ધરું છું ધીરજ તોયે સ્થૈર્ય ચિત્તે ન થાય ॥ ૨ ॥

(ઇંદ્રવજ્રા)

ફરી ફરીને મન એની એજ, ચિંતા મને થાય વળી સતેજ ॥
સદા શિવારાધનમાં રહે જે, ક્યારે કહો બાલક આવશે એ ॥૩॥

[નેપથ્ય [પરદાની]-અંદરમાં]

(શાર્દૂલવિક્રીડિત)

ચિન્તા મા કરશો મૃકંડગૃહિણી ! શ્રીશૈલજાકાંતનો
પામી પૂર્ણ પ્રસાદ પારગત છે જે વેદવેદાંતનો ॥
આ આવ્યો ગુરુયુક્ત પુત્ર સઘળી વિદ્યા ભણીને વળી
માર્કંડેય, લિઓ તમે હૃદયમાં સંતોષ એને મળી ॥ ૪ ॥

વિશાલાક્ષી–અહો!! આ કેણે અમારા કાનમાં અમૃતવૃષ્ટિ કરી ?
[આમ બોલી ચારેકોર જુએ છે.]

મૃકંડ—[સંભ્રમયુક્ત] પ્રિયે પ્રિયે! પાદ્ય પાદ્ય અર્ધ્ય, બધું સત્વર લાવો આ તો મુનિ ઉપમન્યુ આ આશ્રમભૂમિને પવિત્ર કરવા પધાર્યા; આજ તો સુવર્ણ સૂર્યોદય મનાય. [આમ બોલતા ઉઠીને સામા જાય છે.]

[મુનિ ઉપમન્યુ માર્કંડેય સહિત પ્રવેશ કરે છે. મૃકંડમુનિ ઉપમન્યુનું પાદ્ય-અર્ઘાદિ પૂજન કરી આસન ઉપર બેસાડી સામા ઉભી]

ભગવન્! ઉપમન્યો! (શાર્દૂલવિક્રીડિત)

આજે ધન્ય ગણું મુને! દિવસને આ ધન્ય વેળા મળી
માનું ધન્ય મને અને ગૃહિણીને ને અન્ય વન્યો વળી ॥
પામ્યા આજ અનંત તૃપ્તિ પિતરો મારા, ફળ્યાં સંચિત
પુણ્યો, આપ કૃપા કરી પદ ધર્યાં આ આશ્રમે નિશ્ચિત ॥૫॥

ઉપમન્યુ– [દ્રુતવિલંબિત]

મુનિમૃકંડ કરો બહુ આ સમે, ન ઉપચાર મને, નહિ એ ગમે ॥
સ્વજનને ઉપચાર કર્યાં થકી, સમજશે પરકીયપણું નકી ॥૬॥

મૃકંડ—ભગવન્! આ અમારી ઉપચારવાણી ન ગણશો,-આ તો પરમપરિતોષરૂપ અમૃતના ઉદ્ગાર છે.

ઉપમન્યુ-[માર્કંડેય પ્રતિ] (અનુષ્ટુપ્)

વત્સ! આ માન્ય માતાને, પિતાને નમ્ર ભાવથી ॥
કરો પ્રણામ પ્રેમથી, માર્કંડેય! મહામતિ! ॥ ૭ ॥

માર્કંડેય-જેવી ગુરૂચરણની આજ્ઞા [આમ બોલી ઉભા થઈને]

દયામૃતમયી માતા! પિતા! પ્રણતપાલક! ॥
અભિવંદું વિનયથી હું માર્કંડેય બાલક ॥ ૮ ॥

માતાપિતા-વત્સ! સાંબશિવાર્ચાથી, અમંગલ વિરામજો ॥
ગુરૂશ્રીની કૃપાદ્રષ્ટિ, વડે આનંદ પામજો ॥ ૯ ॥

(દ્રુતવિલંબિત)

ઉપમન્યુ-અયિ મૃકંડ! વિશેષ હું શું કહું,
શિવદયાર્થી મહાત્મ્યદથી બહુ ॥
તનય આ નિગમાગમવિત્ થયો
વિનયવાન્ પરમસ્થિતિ પામિયો ॥ ૧૦ ॥

મૃકંડ—એ બધો આપ સદ્ગુરૂકરૂણાવલોકનનોજ પ્રભાવ છે.

(અનુષ્ટુપ્)

ઉપમન્યુ-સર્વ વિદ્યેશ્વર-શ્રીમન્મહેશ્વર દયા થકી ॥
થયો એકશ્રુતિધર, તમારો પુત્ર આ નકી ॥ ૧૧ ॥

બાળક છતાં આનું કવિત્વ તો ભગવાન્ વેદવ્યાસ જેવું ભાસે છે.

મૃકંડ— (દ્રુતવિલંબિત)

કવિપણું શ્રુતધારિપણું, ગણું, નિગમ આગમ આદિ ભણ્યો ઘણું ॥
સફળ દુર્લભ હોય નહિ, મળે-ગુરુકૃપા-અવલોકન જો પળે ॥૧૨॥

(અનુષ્ટુપ્)

માનું કૃતાર્થ આજે આ, પુત્રને ભાગ્યવાન ખરો ॥
જેની આપ સમા આમ, પ્રશંસા ગુરૂઓ કરો ॥ ૧૩ ॥

(હરિગીત)

ઉપમન્યુ–હે મૃકંડમુને! તમારા પુત્ર માર્કંડેયને
માટે ભલામણ આપવાની દંપતી તમ બેયને ॥ ૧૪ ॥

શંકાશતાકુલ ચિત્તથી ભાંખ્યું મને જે તે સુણો
નિત્યે કરે સેવન અને જપ દેવ મૃત્યુંજય તણો ॥ ૧૫ ॥

જે આધિવ્યાધિ વિનાશ કરવાનો પરમ ઉપાય છે
મારા હૃદયની પ્રેરણાથી આ બધું કહેવાય છે ॥ ૧૬ ॥

મૃકંડ—ભગવન્! આ સઘળો વાત્સલ્યસાગરતુલ્ય આપ પૂજ્ય સદ્‌ગુરૂનો શિષ્યવાત્સલ્યમહિમા છે.

(ગીતિ)

સદ્‌ગુરૂનો શિષ્યોમાં, જે વાત્સલ્ય પ્રભાવ દેખાય ॥
જન્મદ માતપિતાના, પણ હૃદયોમાં ન તેવું પેખાય ॥૧૭॥

આપના જેવા ધર્મપિતાઓ પોતાના ધર્મપુત્રોમાં ઔરસપુત્રનિર્વિશેષ પ્રેમ પ્રસારનારા હોય, એ પ્રસિદ્ધ વાર્તા આજે સાક્ષાત્ અનુભવાય છે. ત્યારે હવે હમણાંજ શ્રીમહામૃત્યુંજય મંત્રના ઉપદેશનો અનુગ્રહ આપ કરો, એવી મારી અભ્યર્થના છે.

ઉપમન્યુ-જો એમજ તમારી અનુમતિ છે તો હું તો મંત્રચિંતામણિનો ઉપદેશ આપવા તત્પરજ છું. (માર્કંડેય પ્રતિ) વત્સ માર્કંડેય! ઉઠો, ચાલો મારી સાથે શ્રીકાવેરી તીરે શ્રીચંદ્રશેખરમંદિરે, ત્યાં તને શ્રીમહામૃત્યુંજયમંત્રનો ઉપદેશ કરાશે.

માર્કંડેય-જેવી ગુરૂશ્રીની આજ્ઞા. આમથી પધારો, (બન્ને સાથે નીકળી જાય છે.)

મૂકંડ—પ્રિયે ! આજ તારો પુત્ર ચિરંજીવી થયો સમજી લેજે.

વિશાલાક્ષી-કેમ? પ્રાણનાથ! (શાર્દૂલવિક્રીડિત)

મૂકંડ—આધિવ્યાધિ નિવારવા સ્વજનનાં સંકષ્ટ સંહારવા
જે મૃત્યુંજય શક્ત છે ભય મહામૃત્યુ તણો ટાળવા ॥
તેનો મંત્ર સદાય મૃત્યુહર છે, મંત્રોપદેષ્ટા વળી
જેને બાલપણેજ ઉગ્રતપથી શંભુપ્રસાદી મળી ॥ ૧૮ ॥

એવા શ્રીઉપમન્યુ સદ્‌ગુરૂ દયાસિંધુ મળ્યા જે ઘડી
સામગ્રી સઘળી કહું શું તુજને સદ્‌ભાગ્યયોગે જડી ॥
આવો યોગ મળે ન અન્ય જનને તેથીજ મારે મને
ભાસે છે ચિરજીવિતા તનયની નિશ્ચે કહું છું તને ॥૧૯॥ (યુગ્મ)

વિશાલાક્ષી-નાથ! (લાવણીચાલ)

"સદ્‌ગુણસાગર સોળ વર્ષના આયુષવાળો સુત થાશે
નીતિમાન્ સર્વજ્ઞ થશે ને પરમેશ્વરના ગુણ ગાશે"

આ નારદે કહેલ વચન યાદ આવે છે તેથી મારૂં મન ધૈર્ય ધારી નથી શકતું.

મૂકંડ—ભીરૂ! એ વાત સાચી, પણ તને ખબર છે?

અલ્પાયુષ પણ કલ્પાયુષ થઈ, ગયા સેંકડો આ જગમાં
મૃત્યુંજય આરાધનથી, તું ચિંતા શીદ કરે મનમાં ॥૨૦॥

વિશાલાક્ષી—નાથ ! હું તો આપના વચનથી નિશ્ચિંતજ છું તથાપિ—

કયાં તપ, કયાં એ શરીર, કયાં એ વયને આયુષ પણ અલ્પ
કયાં મહેશની કૃપાપાત્રતા મેળવવાનો સંકલ્પ ॥ ૨૧ ॥

આ સઘળું જોતાં ભાસે છે દુર્લભ એ મારે મનતો.
કર્યોયે બાલક રક્ષા માટે પ્રયત્ન આપણુ પણુ બનતો ॥ ૨૨ ॥

મૃકંડ—

ઉપેન્દ્રવજ્રા

ઉપાસિયે ત્ર્યંબક પુષ્ટિવર્ધન,
સુગન્ધિ મૃત્યુંજય મૃત્યુમર્દન ॥
અલ્પાયુની જે કરૂણા કરી ઘણી.
રક્ષા કરે મૃત્યુથી આશ્રિતો તણી ॥ ૨૩ ॥

ત્યારે ચાલો આપણે શિવપૂજન શાળામાં જઈએ.

વિશાલાક્ષી—જેવી પ્રાણનાથની આજ્ઞા.

[આમ બોલતી પતિ સહિત નીકળી જાય છે.]

પ્રવેશ ત્રીજો.

સ્થળ મૃકંડ મુનિના આશ્રમનો બગીચો.

[કુલપતિ મૃકંડની દાસી ગંગા પ્રવેશ કરે છે અને સામેથી ગોદાવરી પ્રવેશ કરે છે.]

ગંગા— (લાવણીચાલ)

અજીગર્ત્ત બ્રાહ્મણે પુત્ર પશુ કરવા દીધો નૃપ વરને
ધનલોભે તેથી માનું છું નિર્દય હૃદય મહીસુરને ॥ ૨૪ ॥
જેને નિજ બાલકમાં પણ નહિં દયા લેશ કદિયે આવે
તેવા અન્યતણાં બાળકમાં કરૂણા કેમ કહો લાવે ? ॥ ૨૫ ॥

ગોદાવરી—ગંગા કેમ પ્રલાપ કરે છે ? સૂતી છે કે જાગે છે ?
ગંગા—નથી સૂતી નથી પ્રલાપ કરતી, શું તું કહેવા માગે છે ? ॥ ૨૬ ॥

ગોદાવરી-મુનિજનના પરિચારક થઇને આવું બોલો સાહેલી !
પણ પૂછું છું તુજને આજે થઇ છકેલી કે ઘેલી ? ॥ ૨૭ ॥

ગંગા—વાહ રે બેન ! શું મને તરછોડવાજ આવ્યાં છો ?

ગોદાવરી—દયામય હૃદય વાળા સકળ વિશ્વંભરના ગુરૂ બ્રાહ્મણોને નિ:શંકપણે નિર્દય કહે છે તેથીજ તને છકેલી અથવા ઘેલી માનું છું.

ગંગા—ઠીક ત્યારે છકેલીયે નહિં અને ઘેલીયે નહિં એવી તું જ બ્રાહ્મણોનું દયાળુ પણું દેખાડ.

ગોદાવરી— (ચાલલાવણી)

કોણ કોણ બ્રાહ્મણ વચને
સંસારપારને નથી પામ્યા ? ॥
કેનાં કેનાં બ્રાહ્મણ વચને
અસહ્ય દુઃખો નથી વામ્યાં ? ॥ ૨૮ ॥

જે જે પહોંચ્યા બ્રહ્મલોક વૈકુંઠ ધામ કે કૈલાસે ॥
તે તમામ બ્રાહ્મણવચનોથી નિશ્ચે એમ મને ભાસે ॥ ૨૯ ॥

એવાં વચનો નિર્દયમુખથી ક્યાંય નીકળી શકે ખરાં ?
માટે તારાં વચનો માનું બ્રાહ્મણનિંદારૂપ નરાં ॥ ૩૦ ॥

વધારે તો શું કહું— (વસંતતિલકા)

જ્યાં ક્યાંય અભ્યુદય વૈભવ કીર્ત્તિ દેખો
લક્ષ્મી તથા સુખ સુપુત્ર સમૃદ્ધિ પેખો ॥
ત્યાં જાણજો સકળ સંપદનું નિદાન
એ બ્રાહ્મણોનું કરૂણાયુત દૃષ્ટિદાન ॥ ૩૧ ॥

(શાર્દૂલવિક્રીડિત)

કોયે સાગરપાન અંજલિમહીં ઘાલી કર્યું છે કદા
ઉઠી મુક્તિપુરી સુવિંધ્યગિરિને નીચોજ રાખ્યો સદા ॥
રક્ષી ઈંદ્રતણી પ્રિયા નહુષને સર્પત્વ આપી કરી
છે કો ક્ષત્રિય વૈશ્ય શૂદ્ર જગમાં જાગ્યો કહેતો ખરી ॥૩૨॥

(વસંતતિલકા)

એવા પ્રભાવયુત વિપ્ર દયાનિધાન
તેને વદે તું અતિનિર્દય ભૂલી ભાન ॥
તેથીજ માત્ર મુજને નહિં કિંતુ ભાંસે
ઉન્મત્ત સર્વજનને, નથી કે'તી વાંસે ॥ ૩૩ ॥

ગંગા—ગોદાવરિ ! ત્યારે તો અજીગર્ત્તે પોતાનો પુત્ર શુનઃશેપ પરમ દયાથી સ્વર્ગપદ પામવાને પોતાની મરજી પ્રમાણે પુષ્કળ દ્રવ્ય લઇને રાજકુમાર રોહિતને બદલે પશુ તરીકે આપ્યો, એમ તારા જેવી અક્કલજડ માનવા તૈયાર થાય.

ગોદાવરી—અરે મૂર્ખ ! એ પ્રાચીન જનોનાં ચરિત્રનો વિચારેજ'મ' કરાય, અને કદાચ તેવો એકાદ જન નિર્દય થયો તેથી શું આખી બ્રાહ્મણજાતિ નિર્દય કહી શકાય ?

ગંગા—અરે મૂર્ખતમ ! હમણાંજ હાલના આપણા કુલપતિનું નિર્દય તમ ચરિત તને કહીશ જે સાંભળીને તું ટાઢી બોળ અને નિરૂત્તર બની જઈશ.

ગોદાવરી—કહેને, સાંભળવાને હું સાવધાનજ છું; પણ તારી આવી સૂક્ષ્મદર્શિની બુદ્ધિને ધન્ય છે કે જે, બાલપણથી આજ પર્યંત પરિચિત ભગવાન્ કુલપતિને પણ નિર્દય માનવા તૈયાર થઈ.

ગંગા—મારાં વચન સાંભળ્યાં પછી તારી પણ બુદ્ધિ એવીજ થઈ જશે.

ગોદાવરી—ગંગા ! હું ગંગા નથી તેમ મારો ગુરૂ ગામ ગયો નથી કે હું એમ માનું; પણ હવે તારે જે કહેવું હોય તે કહી નાખ.

ગંગા—તું તો જાણતીજ હઈશ કે-ભગવાન્ કુલપતિ તથા તેનાં ધર્મપત્નીએ ત્રણ ત્રણ વર્ષ સૂધી દુષ્કર તપ કરીને પ્રસન્ન કરેલા પરમેશ્વર પાસેથી માંડ એક પુત્રરત્ન મેળવ્યું.

ગોદાવરી—એમાં શો સંદેહ ?

ગંગા—જન્મથી આઠમે વર્ષેજ ઉપનયન કરી હજી, જેને દિશા દેશ કે કાળનુંયે ભાન નથી; હજી તો માનું ધાવણ જેના મોઢામાં ગણાય એવા એકના એક પુત્રને ગુરૂકુલ સેવવા અતિ દૂર દેશમાં મોકલ્યો; કહે કે કોણ બીજો સદય હૃદયવાળો આટલી અવસ્થાના એ મહોટાપરિશ્રમે મેળવેલા પુત્રરત્નને તૃણ જેવો ગણી આપણી નિર્દયતર હૃદયવાળા કુલપતિ વિના તજી દીયે ?

ગોદાવરી—અરે મૂર્ખિ! એતો એઓનો કુલધર્મ છે. ભલેને પ્રાણ જાય તોપણ એવા ધર્મધુરંધર પોતાના કુલધર્મનું ઉલ્લંઘન કરે શું?

ગંગા—સાંભળ સાંભળ; કુલધર્મનું ઉલ્લંઘન કુલપતિ ભલે ન કરે પણ સાત વર્ષ સુધી ગુરૂકુલ સેવી સેવીને નિષ્કપટ અંતઃકરણ-વાળો—ભણવાનું સકળ ભણીને તથા જાણવાનું અખિલ જાણીને ગુરૂની સાથે હજી હમણાંજ પોતાને ઘેરે આવ્યો ત્યાં તો તેજ ક્ષણે પાછો ગુરૂની સાથે કંઇક એકાંતમાં વિચાર કરીને તરતજ કાવેરીતીર તરફ મોકલ્યો. અહીંથી સીધાવ્યાં તેને બાર માસ વીતી ગયા તો પણ કુલપતિ જરાય ચિંતા નથી કરતા કે નથી તેની પત્નીના મનમાં પણ પુત્રરત્નની લેશ ચિંતા થતી; હવે કહે કે આથી વધીને બ્રાહ્મણોનું નિર્દયપણાનું ઉદાહરણ કેવું થાય તે તુંજ કહી દેખાડ.

ગોદાવરી—ગંગા! તારી બુદ્ધિ કરતાં ભગવાન્ કુલપતિની બુદ્ધિ તો પરાર્દ્ધ ગણી અધિક છે એમાં તો કંશો સંશય નહિં; ત્યારે જે જે કામ કુલપતિ કરે છે તે તે બાલકના હિતને માટેજ હોય એમ માનવું. એટલે હવે તું વ્યર્થ ખેદ કર માં, તેમ આવી રીતે પ્રલાપ ઉચ્ચારણ કરવાનું પણ છોડી દે. વિચાર કર કે કદાચ આ તારાં વચનો કુલપતિના અથવા એમનાં ધર્મપત્નીના કાન સુધી પહોંચે તો તેમને કેવું દુઃખ થાય—માટે ચુપ થઈને શિવપૂજન પૂરતાં પુષ્પો વીણીને મારી સાથે ચાલ, આપણે બીજે સ્થળે જઈએ; કારણ કે—અહીં હમણાંજ ધર્મપત્ની સહિત ભગવાન્ કુલપતિ પધારશે.

ગંગા—અજાણ્યે મેં જે પ્રલાપ કરાઈ ગયો તે ક્ષમા કર.

[આમ કહી ગોદાવરી સહિત નીકળી જાય છે]

પ્રવેશ ચોથો.

સ્થળ મૃકંડ મુનિનો આશ્રમ.

[સતી વિશાલાક્ષી સહિત મૃકંડ મુનિ પ્રવેશ કરે છે]

વિશાલાક્ષી—પ્રાણનાથ! આજ તો મેં કંઈ દુઃસ્વપ્ન દીઠું.

મૃકંડ—શું દીઠું?

વિશાલાક્ષી—શ્રીચંદ્રશેખર મંદિરમાં શ્રીચંદ્રશેખરને પૂજીને ધ્યાનલીન થયેલા આપણા પુત્ર માર્કંડેયને, વિવિધ આયુધ ધારણ કરી ઘણા યમ કિંકર જેવા 'હણો હણો આ માર્કંડેયને!' એમ બોલતા બોલતા મારવા મંડ્યા.

મૃકંડ—પ્રિયે! આપણા પોતાના સંકલ્પબીજ સ્વપ્નમાં આવે છે આ વાત તો તમે પણ જાણતાંજ હશો તો પછી વ્યર્થ મોહ કેમ પામો છો? તમારા જેવી આર્ય કુલની કામિનીઓએ વિપત્તિ વેળાએ તો ધૈર્યજ ધારણ કરવું જોઈએ.

વિશાલાક્ષી—જાણું છું નાથ! બધુંય જાણું છું તથાપિ સત્પુત્રરત્ન નાશની શંકાથી આકુલ બનેલી મારી હૃદયભૂમિકામાં ધૈર્ય સ્થિર નથી રહેતું.

મૃકંડ— (વસંતતિલકા)

શ્રીચંદ્રશેખર મહેશ સમીપ જેને,
નિત્યે શિવાર્ચન પરાયણ હોય તેને ॥
કોયે પ્રહાર કરવા ન થશે સમર્થ
ચિંતા જરાય કરવી નહિ દેવિ! વ્યર્થ ॥ ૩૪ ॥

વિશાલાક્ષી—પ્રાણનાથ! યદ્યપિ આપનો નિશ્ચય સત્ય છે તથાપિ દુઃસ્વપ્નના દુઃખથી બળતા મારા મનને પુત્રમુખદર્શન વિના શાંતિ નહિ વળે અને મારા હૃદયનો કંપારો દૂર નહિ થાય માટે કૃપાસાગર! આપ કૃપા કરી મને મારા પુત્રની સમીપે લઈ જશો એવી મારી નમ્ર અભ્યર્થના છે.

મૂકુંદ—[સ્વગત] અરે આનો પુત્રની અકુશલતા સંબંધી ચિન્તાનો ભાર અતિશય થયો: એમ થવું યોગ્ય પણ છે, કેમકે સુહૃદ્વર્ગનાં હૃદયો ઘણે ભાગે અકુશલ શંકાઓથી આકુલજ રહ્યા કરે. [પ્રકાશ] પ્રિયે! જો એમજ તારો નિશ્ચય છે તો હમણાંજ આપણે શ્રીચંદ્રશેખર સમીપે જઇએં.

વિશાલાક્ષી—મહાન્ અનુગ્રહ કર્યો. આમ થઇને ચાલો.

[આમ બોલી બન્ને નીકળી જાય છે]

પ્રવેશ પાંચમો.

[આધિઓ તથા વ્યાધિઓ પ્રવેશ કરે છે]

મનસ્તાપ—મારા પ્રિય મિત્રો જરા વિસામો લ્યો, એ મંદિર હજી દૂર છે. તે શિવના ગણ ત્યાંથી પાછા વળ્યા.

જ્વરઃ—[પાછું વાળી જોઇને] સાચું મિત્ર! સાચું, અહિં કોઇ શિવગણ દેખાતો નથી, તેમ ચંદ્રશેખર મંદિરનો ધ્વજ પણ નજરે પડતો નથી, તો અહિં જરા વિસામો લઇને પછી ધારેલા પ્રદેશમાં જઇ પહોંચશું.

હતકંપ:—[સભય] નહિ નહિ ભાઇઓ ! અહીં એક ક્ષણ પણ ઠેરવા જેવું નથી, ક્રુદ્ધ થયેલા શિવગણ હમણાં અહીં આવશે અને આપણ સર્વેને મારશે માટે અહીંથી અતિ દૂર જઇને વિસામો લેવો એમ મારૂં મત છે.

અતિસાર–હતકંપ બરાબર બોલ્યો; મારી પણ મતિ એની મતિને અનુસરે છે.

ક્રોધ—આ હતકંપ તો બીકણમાંય અતિ બીકણ દીસે છે. એને તો તણખલું હલે ત્યાંય શિવગણની શંકા થાય છે. ગઇકાલ સાંયકાળથી પલાયન કરતાં કરતાં ક્યાંય આપણને એક નિમેશમાત્ર પણ વિસામો મળ્યો નથી માટે અહીંજ વિસામો ખાઇને જઇશું.

કામ:—ભલે તેમજ કરવું.

સંગ્રહણી—કામે બરાબર કહ્યું તેમજ કરવું.

સર્વે—જો એમજ સહુનું સંમત છે તો આ ઉંબરાના ઝાડ તળે બેસી આ નદીના તરંગોના સંગથી શીતલ થયેલા વાયુના સ્પર્શ સુખનો અનુભવ લઇએં. [આમ બોલી બધા બેસી જાય છે]

ભય—સકળ લોકને ભય આપનાર ભયને પણ અન્યથી ભય લાગતું હશે એતો આજે પેહેલુંજ જાણ્યું. અરે મારા ભાઇઓ ! આપણે પ્રથમ જ્યારે દૂરથી નિહાળીને જોયું ત્યારે તો તે શિવલિંગ સમીપે માત્ર ધ્યાન–નિમીલિત–લોચન એ મુનિબાળકજ દીઠા હતો, બીજો કોઇ મુનિ કે મનુષ્ય દીઠો નથી તેમ કોઇ શિવગણ પણ નજરે ચડતો નહોતો.

પાંડુ—એમજ આપણે તો નિર્મક્ષિક જાણીનેજ પ્રભુ-નિદેશ પ્રમાણે મુનિબાળકને પ્રહાર કરવાનું આરંભ્યું.

રાજયક્ષ્મા—મારા મિત્રો! આપણે જેવાં અસ્ત્રશસ્ત્ર ઉગામ્યાં તેટલી વારમાં તો જાણે શું આકાશમાંથી ઊતર્યાં? કે પાતાળમાંથી ઉભરાણા? કે દશે દિશાઓમાંથી આવી પડયા? અથવા તો તેજોમય એ શિવલિંગમાંથીજ નીકળ્યા? જાણ્યામાં ન આવ્યું પણ એ સેંકડો અને હજારો શિવગણ હાથમાં વિવિધાયુધ ધારણ કરી ઉલટા આપણને પીડવા મંડયા; જેના પ્રહારોથી આપણે આ ટાણે આવી દશાને અનુભવીએ છઈએં.

જ્વર:—ભાઈઓ! આપણે પહેલેથીજ જાણતા હતા કે કૃપામૃતપૂર્ણહૃદય શ્રીપાર્વતીહૃદયવલ્લભ ક્ષણલવનિમેષોન્મેષાર્ધમાત્રમાં કોટિબ્રહ્માંડનિર્માણ સમર્થ શકિતને ધારણ કરે છે તેને સ્વભકત રક્ષણાર્થે પોતાના ગણ પ્રકટાવવા એ કંઈ આશ્ચર્યકર ન કહેવાય.

રાજયક્ષ્મા—સખે જ્વર! તે કહ્યું તો યુકતજ પરંતુ સર્વજ્ઞ અને સર્વશકિતમાન્ શ્રીસાંબ સદાશિવની આવી ભકતવત્સલતાજ મને તો આ આશ્ચર્યનિમગ્ન કરી નાખે છે.

જ્વર:—એમાં શો સંદેહ? પરમશિવની ભકતવત્સલતા તો પરમશિવના જેવીજ ગણો.

(દક્ષિણી દિંડી)

ધન્ય ધન્ય છે પવિત્ર એજ માત,
ધન્ય ધન્ય પુણ્યવાન્ એજ તાત ॥

---

૧ માંખીપો પણ ન ઉડતી હોય તેવો અવસર.

જેના પુત્રના હુમેશ રક્ષણાર્થ,
સ્વયં શંભુ સાક્ષાત્ રહે આર્થ ॥ ૩૫ ॥

[નેપથ્ય-પરદાની અંદર-માં]

(શાર્દૂલવિક્રીડીત)

તે કલ્યાણ કરો અમારૂં ગિરિજાપ્રાણેશ શંભુ સદા
ભકતાભીષ્ટદ ભકતવત્સલ દયાના સિંધુ જે સર્વદા ॥
જેના લેશકૃપાવલોકન થકી આ વિશ્વ દેખાય છે
નિત્યાનંદનિમગ્ન, જે જગતનાં માતા પિતા થાય છે ॥ ૩૬ ॥

વળી પણ (વસંત)

જે પામિયાં તપ કરી પરભકિતયુકત
સ્વામી સદાશિવ મહેશ્વર નિત્યમુકત ॥
તે પાર્વતી પણ થજો અમને સદૈવ
શ્રેયસ્કરી દુરિતનાશકરી તથૈવ ॥ ૩૭ ॥

હતકેપ—[સભય ઉઠીને] અરે ભાઇઓ! ઉઠો ઉઠો ઉતાવળા ઉતાવળા પલાયન કરો, અહીં પણ કોઈ મહામાહેશ્વર આવ્યો, એ આપણને મારશે.

[સર્વે આશંકાયુકત થઈ આમ તેમ જોવા માંડે છે]

[સતી વિશાલાક્ષી તથા મુનિ મૃકંડ પ્રવેશ કરે છે]

(શાર્દૂલવિક્રીડિત)

દંપતી—શંભો ! શંકર ! ચંદ્રશેખર ! મહાદેવ ! પ્રભો ! ઈશ્વર !
હે મૃત્યુંજય ! શૈલજાર્ધધર ! હે શ્રીરાજરાજેશ્વર ! ॥

સર્વે દુઃખ હરી સમસ્ત જનનાં પીયૂષવૃષ્ટિસમી—
દૃષ્ટિથી કરજો હમેશ પરમાનંદી તથા વિક્રમી ॥ ૩૮ ॥

રાજયક્ષ્મા—સખે! હૃત્કંપ! જરાય બીશમાં; આ તો જેનાં દર્શનથી પવિત્ર થઈએં એવાં મહામાહેશ્વર કોઈ મુનિદંપતી સ્નેહશીતલ દૃષ્ટિથી આપણ સર્વેને શીતલતા આપે છે તેથી જાણે માન્ય માતાપિતા હોય ને તેવાં આ બન્ને આપણને વિશ્વાસ યોગ્ય ભાસે છે; તો ઉઠો આપણે તેમને પ્રણામ કરીએ.

સર્વે—જેવી મહારાજની આજ્ઞા.

[આમ બોલી આધિ તથા વ્યાધિ સર્વે પ્રણામ કરે છે]

દંપતી— (અનુષ્ટુપ્)

હે વત્સો! તમ સર્વેને સદાશિવપદાશ્રયા ॥
ફરી ફરીને મળજો કલ્યાણોની પરંપરા ॥ ૩૯ ॥

હૃત્કંપ—[જરાધ્રૂજતો] મહારાજ! જો કે આ દંપતી આપણને જરાય શંકા યોગ્ય નથી જણાતાં તથાપિ મહેશ્વર ભક્તની સમીપે બેસવું એજ આપણનું શ્રેયસ્કર ન ગણાય, એણે તો આપણના સામુ કૃપા પૂર્વક જોયું તોપણ સ્વયં આપણે ઝંખવાઈએ છીએ તો અહીંથી ખસી જવું એજ આપણ સર્વેનું શ્રેયસ્કર મને લાગે છે. પછી તો જેવી મહારાજની મરજી.

મૃકંડ— (શાર્દૂલવિક્રીડિત)

હે પુત્રો! ભય રાખશો નહિ કશો અત્રે ન કોઈ જણ
શંકાપાત્ર તથા ભયંકર મહાપાપી અમાપી પણ ॥

કાયાથી મનથી તથા વચનથી હું સર્વભાવે કરી
અર્પી પ્રાણિસમસ્તને અભય આ બેઠો નિરાંતે હરિ ॥ ૪૦ ॥

સર્વ આધિઓ તથા વ્યાધિઓ એક સાથે—[પ્રણામ પૂર્વક] ભગવન્ ! આપ કહો છો તે એમજ છે. ચંદ્રમામાં ઉષ્ણતાનો સંભવ કેવો?

વિશાલાક્ષી–પ્રાણનાથ ! આ બધા જાણે મેં સ્વપ્નમાં દીઠા હતા તેજ હોય એવા જણાય છે. જો આપની આજ્ઞા હોય તો કંઈ પૂછું.

મૂકંડ—પ્રિયે ! ચિત્ત શાંત રાખીને પ્રશ્ન કરવામાં કશું દૂષણ મને નથી લાગતું, ભલે સુખેથી પૂછો.

વિશાલાક્ષી–જેવી દેવની આજ્ઞા. [આટલું બોલી સર્વ આધિ વગેરેને પૂછે છે]

(લાવણી ચાલ)

તમેં કોણ ? ક્યાંથી આવ્યા છો ? કેમ મ્લાનમુખ થઈ રહ્યા?
શું તમને છે દુઃખ આવિયું ? જેને લઈ ભયભીત થયા ॥
વ્યગ્ર કેમ લાગો છો ? દહેં છિન્નભિન્ન છે અંગ કિયો
કુશળ સર્વનું કરે પરેશ્વર ક્ષણ અત્રે વિશ્રામ લિયો ॥૪૧॥

સર્વ આધિ વ્યાધિઓ—[સાથેજ] (શાર્દૂલવિક્રીડિત)

આધિ વ્યાધિ ગણો અમે યમ મહારાજા તણા કિંકર
લોકોને હણવા બધે વિચરિયે આજ્ઞા ગ્રહી સત્વર ॥
આવ્યા આજજ ચંદ્રશેખરવને તેનીજ આજ્ઞા લઈ
માર્કંડેયમુનીંદ્રનેજ હણવા વેળા ઘણી છે ગઈ ॥ ૪૨ ॥

વિશાલાક્ષી—[સ્વગત] અરે !! આ એજ સ્વપ્નવૃત્તાંત, હવે આથી વધારે શું સંભળાવશે ? અથવા પ્રાણનાથની આજ્ઞાનુસાર ધૈર્ય

ધારીને બધુંય સાંભળવું. [પ્રકાશ] પુત્રો! તમેં તો તમારા પ્રભુની આજ્ઞાને આધીન રહ્યા એટલે એમાં તમારો શો અપરાધ? પછી શું થયું?

વ્યાધ્યાદિક—માત:! (અનુષ્ટુપ્)

'શિવનિર્માલ્ય જલથી અંગ માર્જન જે કરે ॥
આધિઓ તેનાં નાશે છે વ્યાધિઓ પછી શું કરે? ॥

આ બધું અમે જાણીયેં છઈએં તો પણ પ્રભુની આજ્ઞાને આધીન રહીને તેની આજ્ઞા પ્રમાણે કરવા પ્રવૃત્ત થયા.

વિશાલાક્ષી—[સ્વગત] હાય રે!! આ અતિ પ્રબલ આવા હજારો આધિવ્યાધિથી પીડાતા એ મારા પુત્રનું કયાંથી કુશળ હોય.

[આમ બોલતી આંખમાંથી આંસુ સારે છે]

મૃકંડ—પુત્રો! તે પછી શું બન્યું?

વ્યાધ્યાદિક—બીજું શું થાય? (પુષ્પિતાગ્રા)

મન વચન શરીરથી જનોનું,
હિત કરનાર મહાત્મ પૂરૂષોનું ॥
અહિત વિરચવા વિધાન જેનું,
અહિત ઉપસ્થિત થાય છેજ તેનું ॥ ૪૩ ॥

મૃકંડ—જરા સ્ફુટ કરીને તો કહો.

વ્યાધ્યાદિક—જેમ મુનીશ્વરની આજ્ઞાતે પ્રમાણે કહીએં. સાંભળો તાત!

(વસંતતિલકા)

શ્રી ચંદ્રશેખર સમીપ સમાધિ ધારિ,
બેઠેલ બાલ મુનિને હણવાનું ધારી ॥

જ્યાં આવિને હજી જરાક નજીક બેઠા,
ત્યાં તો મહેશ્વર-ગણો ઉભરાઈ ઊઠયા ॥ ૪૪ ॥

મૃકંડ—આશ્ચર્ય થયું. પછી શું બન્યું ?

વ્યાધ્યાદિક— (ઇંદ્રવજ્રા)

પછી ત્રિશૂલે મુસલે ગદાયે,
દમ્યા અમોને કરિ છિન્નભિન્ન ॥
ભાગ્યા અમે બાલ મુનિ તજીને,
આવ્યા અહીં દુઃખી થઈ અધીન ॥ ૪૫ ॥

(પુષ્પિતાગ્રા)

હજી હૃદય તણો નથી વિરામ્યો,
થર થર કંપ મુનિ-પ્રભાવ-જન્ય ॥
કરવું શું હમણાં કશું ન સૂઝે,
મતિ નથી ચાલતી કોણ ભાવ પૂછે ॥ ૪૬ ॥

(દ્રુતવિલંબિત)

યમ નિદેશ થકી અહિં આવિયા,
નિયત કાર્ય કરી નહીં ફાવિયા ॥
મન કર્યું હણવા મુનિબાલને,
બળી ગયા મુનિ-તેજ વડે બને ॥ ૪૭ ॥

નહિંજ મૃત્યુતણો નહિ કાળનો,
સગડ ક્યાંય મળે ખરી ભાળનો ॥
ભયથી બેય છ પાંચ ગણી ગયા,
પ્રભુતણી નજરેથી પરા થયા ॥ ૪૮ ॥

મૃકંડ—વત્સો! તમેં સઘળા ફરીને પ્રભુ સમીપેજ જાઓ. શા સારૂં આવા શૂન્ય અરણ્યમાં પડયા છો?

વ્યાધ્યાદિક—મુનીશ્વર! અમારાં શસ્ત્ર તથા અસ્ત્રોની શક્તિ આ મુનિ બાલકમાં ન ચાલી શકી એટલે હવે અમેં પ્રભુ સમીપેં જવા તથા અમારાં મલિન મુખ દેખાડવા સમર્થ નથી તેથી અહીંજ પડયા રહેવું ઠીક લાગે છે.

વિશાલાક્ષી—[કરૂણાયુકત] વત્સો! ત્યારેં તમારા સ્વામીની પ્રસન્નતા થતાં સૂધી તમેં કયાં નિવાસ કરેશો? મારૂં તો હૃદય ધ્રૂજે છે.

વ્યાધ્યાદિક—[સ્વગત] આ માતાની નિષ્કારણ કરૂણા છે, જે પોતેં સકલ લોકને દુઃખ દેનારા આપણે તેના દુઃખથી દુઃખી થાય છે. [પ્રકાશ] માતઃ! આપ ચિંતા ના કરો, સંયમિની[1] નગરી સિવાય પણ અમારે રેહેવાનાં અનેક સ્થાનક છે. સાંભળો—

(માલિની)

પરધન હરવામાં જેમનાં નિત્ય ચિત્ત,
પ્રવણતર રહે છે દોષવાળાં ખચીત ॥
પરિચય પરદારાનો સદા ઈષ્ટ ધારે,
હૃદયભવન એવાનાં સ્થળો છે અમારે ॥ ૪૯ ॥

વળી બીજું— (પુષ્પિતાગ્રા)

હરિહરપદપદ્મનો લહે જે, કદિ નહિ આશ્રય ભાગ્યહીન થાવા॥
ચરણ પણ ઉપાસવા ગુરૂના કદિ નહિં તત્પર થાય સર્વ જાવા પણ

૧ યમની રાજધાની.

કરિ જન અપકાર થાય રાજી,કદિ ન કરેય પરોપકાર પાજી ॥
પરધન હરવા કરે પ્રપંચ કદિ ન અધર્મ થકી ડરેયરંચ ॥૫૧॥

મનવચન શરીરની ક્રિયામાં,
પણ નહિ લેશ સમાનતા કશામાં ॥
હૃદય ભવન નિત્યમેવ સારાં,
બહુ નરવા નરનાં સ્થળો અમારાં ॥ ૫૨ ॥

અન્ય પણ અમારે રહેવાને હજારો નિવાસ સ્થળો છે માટે આપે ચિંતા ન કરવી.

વિશાલાક્ષી—વત્સો ! હવે મારૂં મન સંતુષ્ટ થયું, હમણાં તો જાઉં છું.

રાજયક્ષ્મા—હે માત પિતા ! આપે બન્નેયે અમારૂં તો સર્વ વૃત્ત સાંભળ્યું પરન્તુ— (ઇંદ્રવજ્રા)

અમે તમારૂં નથી કાર્ય કીધું,નથી તમોને પણ કાંઈ દીધું ॥
છતાં અમારા પ્રતિ છે અનેરી, બન્ને તમોની કરૂણા ઘણેરી ।૫૩।

આવાં તમે બેય અતિ પવિત્ર છો કોણ? નિર્વ્યાજ મહા ચરિત્ર॥
જણાવશો એ અમને દયાથી,વૃત્તાંત થાશું શુણિને કૃતાર્થી ।૫૪।

મૃકંડ—વત્સો ! અમારો વૃત્તાંત સાંભળવાથી તમને શું ફળ મળવાનું હતું ? તથાપિ જો તમારો એવો આગ્રહ હોય તો કહું છું—

(દ્રુતવિલંબિત)

અહિં તમે સઘળા લઈ કાળને,
પગ ધર્યો હણવા મુનિબાળને ॥
બટુકનાં અમ માતપિતા છીએં,
મુખ ગતાયુનું જોઈ ઉભા છીએં ॥ ૫૫ ॥

રાજયક્ષ્મા—અહો !! નિખિલ મુનિમંડળના અગ્રણી ભગવાન મૃકંડ મુનિજ આપ ? અને સકલ લોકોનાં વંદનીયા આ સતી વિશાલાક્ષી ? આપ બેયનાં દર્શન થવાથી અમે સર્વે કૃતાર્થ થયા. પણ તાત ચરણે (મૃકંડ મુનિએ) પોતાના વૃત્તાંત નિવેદનમાં 'ગતાયુ' શબ્દ વાપર્યો એ ઠેકાણે 'ચિરાયુ' શબ્દનો પ્રયોગ કરવાનો હતો. મનમાં એના અમંગળનું ચિંતન કરશો નહિ,

વિશાલાક્ષી—વત્સ ! માત્ર નામથીજ 'સમવર્તી' યમ પણ જેને હણવા પ્રયત્ન પરંપરા કરી રહ્યો છે તેની ક્ષણ લવ માત્ર પણ જીવવાની આશા કેવી ? ચિરાયુ થવાની પ્રત્યાશાતો દૂર રહી. [આમ બોલતાં બોલતાં નેત્રમાંથી આંસુની ધારા વહેવરાવે છે]

રાજયક્ષ્મા—[સ્વગત] અહો !! માતાઓનું પુત્રવાત્સલ્ય કેવું હોય છે. એવો કહ્યો પુત્ર ભલે તે બ્રહ્મા સમાન ચિરંજીવી હોય તો પણ-માતા પિતાના આવા અપ્રતિમ વાત્સલ્યનો અનૃણી થવાને સેંકડો જન્મ લઈને પણ સમર્થ થઈ શકે ? [આમ બોલતો દયાર્દ્રહૃદયે ઉઠીને તેણીની અશ્રુધારા પોતાના વસ્ત્રપ્રાંત વડે લુંછતો, પ્રકટ રીતે] માતઃ ! પાપ શાંત થયાં, અમંગળ પ્રતિહત થયાં. તમારા પુત્રના ચિરંજીવીપણામાં લેશ પણ શંકા રાખશો માં. સાંભળો—

(રોળાવૃત્ત)

અમૃતકરકળા ધરે મુકુટમાં, જેનિ સેવ,
લોક વિપત્તિ હરે ભક્ત-વત્સલ મહાદેવ ॥
પ્રતિદિન ને પ્રતિવેળ કરે અર્ચન જે ઈષ્ટ,
યમ પણ તેનું કરી શકે નહિ કાંઈ અનિષ્ટ ॥ ૫૬ ॥

(સ્રગ્ધરા)

આ તારો પુત્ર માત! શરણ ગ્રહીં રહ્યો સર્વદા એક ચિત્તે,
નિત્યે ભાવેથી મૃત્યુંજય પદયુગનું, મૃત્યુભીતિ નિમિત્તે ॥
હસ્તે પીયૂષકુંભદ્વય ધરિ કરતા મસ્તકે સ્વાભિષેક
એવા એ દેવ તારા સુતતણું કરશે દીર્ઘ આયુષ્ય છેક ॥૫૭॥

(નારાચ)

હમેશ જે સ્વભકતના સહાય રક્ષવાળ છે
દયામય સ્વરૂપ ભકતપાળ કાળકાળ છે ॥
મુકાવશે જરૂર એ કરાળ કાળપાશથી
ઉચાટ રાખશો ન ભીતિ લેશ બાળને નથી ॥ ૫૮ ॥

મૃકંડ—[સ્વગત] અહો રાજયક્ષ્માનો સમાશ્વાસન પ્રકાર ઘણો ઉપપત્તિયુકત છે. [પ્રકાશ] વિશાલાક્ષી ! હવે જરાય ખેદ કરવા જેવું નથી, સકલરોગગણના મહારાજા રાજયક્ષ્માયે યુકત કહ્યું છે.

રાજયક્ષ્મા— (રોળા)

શ્રીમૃત્યુંજયમંત્ર રાત્રિ દિન જપતા આને,
એ મૃત્યુંજય દેવ ઉપેક્ષા કરશે શાને ? ॥
જીતી મૃત્યુ સસૈન્ય કેમ રક્ષા નહિ કરશે ?
પોતાના પ્રિયભકત તણાં સંકટ નહિ હરશે ? ॥ ૫૯ ॥

માટે ચિંતા તજી માત જાઓ જયાં બાળક,
ચંદ્રશેખરેશાન નિત્ય જેના પ્રતિપાલક ॥
આધિવ્યાધિવિમુકત દેખશો પુત્ર તમારો,
સુવર્ણવર્ણીકાય તપસ્યાદ્વારા સારો ॥ ૬૦ ॥

વિશાલાક્ષી—વત્સ! તારાં વચનો સત્ય થજો. [આટલું બોલી પતિ સહિત નીકળી જાય છે.]

રાજયક્ષ્મા—ઓ આધિઓ તથા વ્યાધિઓ! વંદનીયનાં પણ વંદનીય મુનિદંપતી ચાલતાં થયાં હવે તો આપણે પણ જેમ જેને ફાવે તેમ ખોળી લઇ છુપા સ્થાનોમાં સંતાઈ રહીએં; જેથી મહેશ્વરભકતોની નજરે ન પડતાં જતા રહેવાય.

સર્વેવ્યાધ્યાદિક—જેવી મહારાજની આજ્ઞા. [આમ બોલી સર્વે નીકળી જાય છે. પરદો પડે છે.]

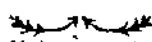
બીજો અંક પૂર્ણ.

અંક ત્રીજો.

પ્રવેશ પહેલો.

[ચિત્રગુપ્ત મંત્રી સહિત ધર્મરાજ પ્રવેશ કરે છે]

ધર્મરાજ—મિત્ર ચિત્રગુપ્ત! નરકયાતના ભોગવી છૂટેલા પાપી જનોને તેઓનાં બાકી રહેલાં પાપ ફળોનો અનુભવ કરાવવા શી વ્યવસ્થા કરાય છે?

ચિત્રગુપ્ત—[હાથ જોડીને] ભગવન્! આપની આજ્ઞાનુસાર તે તે જ્વરોના ઉપદ્રવ સહિત આઠ પ્રકારના જ્વરોને, માતા પિતા ગુરૂજન આદિને મનઃસંતાપ કરાવનારાઓનાં શરીરમાં નિરંતર નિવાસ કરવા આજ્ઞા અપાઈ ગઈ છે.

ધર્મરાજ—[સંતોષ દર્શાવી] આ તો બરાબર યુક્તજ કર્યું; બીજું?

ચિત્રગુપ્ત—સકળ રોગનો રાજા રાજયક્ષ્મા, બ્રહ્મહત્યા કરનારનાં શરીરોમાં નિવાસ કરે છે.

ધર્મરાજ—ઠીક કર્યું. પણ્ઢતાને ક્યાં મોકલી?

ચિત્રગુપ્ત—પરસ્ત્રિઓનાં અપહરણ કરનારાઓના શરીરોમાં બાળપણથીજ નિવાસ કરવાની આજ્ઞા પણ્ઢતાને તો ક્યારનીયે અપાઇ ગઈ છે.

ધર્મરાજ—સારૂં પ્રધાનજી! સારૂં કર્યું, જન્માંધતાને ક્યાં મોકલી?

ચિત્રગુપ્ત—મહારાજ! આપની આજ્ઞા પ્રમાણેજ એને તો પરાંગનાનાં

અંગોને નીરખવાના લોભી જનોના નેત્રોમાં સ્થિતિ કરવા રવાના કરાઈ ગઈ છે.

ધર્મરાજ—અરે પણ અપસ્મારને કયાંય સ્થાન આપ્યું ?

ચિત્રગુપ્ત—નિરપરાધ પ્રાણિઓના આંધીમારીને પ્રાણ હરનારાઓના શરીરોમાં જીવતાં સુધી રહેવા અપસ્મારને સદર હુકમ અપાઈ ગયો છે.

ધર્મરાજ—મિત્ર ચિત્રગુપ્ત ! આતો બધું ઠીક કર્યું પણ જન્મ બહેરાપણું કયાં ગોઠવ્યું ?

ચિત્રગુપ્ત—પ્રિય લાગતાં તથા હિતકર એવાં માતા પિતા તથા ગુરૂજનોનાં વચનામૃત જેઓ કાને નથી ધરતા તેવાઓના કાનમાં સ્થાપ્યું છે.

ધર્મરાજ— અને બોબડાપણું [તોતડાપણું] કયાં વસે છે ?

ચિત્રગુપ્ત—માતા પિતા ગુરૂજનોને 'હું' 'તું' કરનારાઓની જીભોમાં રાખ્યું છે.

ધર્મરાજ—પણ મદ્યપાન કરનારાઓનાં શરીરોમાં રહેવા કયા રોગને આજ્ઞા કરી ?

ચિત્રગુપ્ત— (રોળા)

સતત દાહ સંત્રાસ, વિસ્મૃતિ વિભ્રમ જેવા
કરશે નિત્ય નિવાસ, મદ્યપી હૃદયે એવા ॥
ધર્મરાજ ! મદ્યપી, કુશલ નવ પામે કયાંય
રહે વાત નવ છુપી, લોકમાં ખત્તા ખાય ॥ ૧ ॥

ધર્મરાજ—વાહ મિત્ર કહ્યું તો બહુ યુકત. પછી બીજા રહ્યા તેનું શું થયું ?

ચિત્રગુપ્ત—નાથ ! વધારે શું કહું; અતિસાર, સંગ્રહણી, વિષૂચિકા, ભગંદર, અર્શ, કુષ્ઠ, વાતરક્ત, રક્તપિત્ત, ઉદર; વગેરે ઘણા-ખરા તમામ રોગને આપની આજ્ઞાનુસાર તે તે પાપિઓના શરીરોમાં જીવતા સુધી સ્થિત થઈ તેઓનાં બકાત રહેલાં પાપોનાં ફળોના એ પાપીજનોને અનુભવ કરાવવાની હેવે બરાબર યોગ્ય વ્યવસ્થા કરી મૂકી છે એમ હું માનું છું.

ધર્મરાજ—મિત્ર ! આ સંસારભરમાં આપણું શાસન અસ્ખલિત વર્તે છે.

ચિત્રગુપ્ત—એમાં સંદેહ શો ? (અનુષ્ટુપ્)

કાલમૃત્યુ તથા રોગો જેની આજ્ઞા સદા કરે ॥
તેનું શાસન સંસારે દેવ ! કેમ કદી ફરે ? ॥

[નેપથ્યમાં]

અકાલમૃત્યુને પામ્યા કાલ મૃત્યુ હવે નથી ॥
આધિવ્યાધિ બધા વામ્યા મૃત્યુંજય પ્રભાવથી ॥

ધર્મરાજ—[આશ્ચર્યસહિત સ્વગત] અરે ! ! કાળ તથા મૃત્યુ બેય ઉદ્વિગ્ન કેમ જણાય છે ? [પ્રકટ રીતે] શું કાળ મૃત્યુ છો ? કેમ આવું વચન બોલો છો ? તમને શું દુ:ખ થયું ?

કાલમૃત્યુ—ભગવન્ ! મૃકંડમુનિના પુત્રને લેવા જતાં અમોને બહુ દુ:ખ અનુભવવું પડયું. બળતી જ્વાળાઓથી ઘેરાયેલું તેનું શરીર અમે જોઈ પણ શકયા નહિં તો પછી સ્પર્શ કરવાની વાત દૂરજ રહી.

ધર્મરાજ—વત્સો ! શા કારણથી તેનું એવું અસહ્ય તેજ વધે છે ?

બન્ને—નાથ ! શ્રીમહામૃત્યુંજય દેવના પૂજનથી તેના ધ્યાન અને તેના મંત્રના જપ વડે તે મુનિ કુમારનું એવું દુ:સહ તેજ વધ્યું છે.

ધર્મરાજ—અરે આધિ વ્યાધિ વડે તેમજ ભૂતપ્રેત પિશાચાદિક દ્વારા દબાવીને મૃત્યુંજય ભકિતથી વિમુખ કરી તેને પકડી લાવો.

(અનુષ્ટુપ્)

બન્ને—આધિ વ્યાધિ ગણો બ્હીના તપના તેજથી બહુ ॥
ભૂતપ્રેત પિશાચાદિ ભાગે છે દૂરથી સહુ ॥

ધર્મરાજ—વત્સો! જરાય ભય ન રાખો—

(સોરઠા)

હું જાતે આવીશ, સહાય કરવા સર્વને ॥
મૃકંડ સુત લાવીશ, ટાળી એના ગર્વને ॥

બન્ને—પ્રભો! આપની આજ્ઞા પ્રમાણે કરવા તૈયારજ છીએ તથાપિ કંઈ વિજ્ઞાપન કરવા ઇચ્છીએ છીએ.

ધર્મરાજ—જે કહેવાનું હોય તે સુખેથી કહો, સાંભળવા સાવધાનજ છું.

કાળ—ભગવન્! મહામંત્રી ચિત્રગુપ્ત સાથે ખુબ વિચાર કરીને હવે ત્યાં આવવું યોગ્ય છે.

મૃત્યુ—કાળનું કહેવું બરાબર છે.

ધર્મરાજ—કેમ ?

મૃત્યુ—સહસા કરેલાં કામ, કરનાર પુરૂષને પશ્ચાતાપ પાપ તથા શાપના સમુદ્રમાં ડુબાડે છે એ કંઈ દેવનું અજાણ્યું નથી.

કાળ—અસંખ્ય આધિ તથા વ્યાધિઓ સાથે લઈ સહસાએ મુનિબાલકને પીડવા જતાં શ્રીચંદ્રશેખર મંદિરમાં અમારી તેમજ આધિ વ્યાધિ વગેરેની જે દુર્દશા થઈ તેવી દેવની કદાપિ મા થાઓ એટલા માટે અમારી આ પ્રાર્થના છે.

ધર્મરાજ—[જરા આમ તેમ ફરતાં ફરતાં] સખે ચિત્રગુપ્ત! આ બે શું બોલે છે? એ વિષયમાં તમારો શું અભિપ્રાય છે?

ચિત્રગુપ્ત—એ બેયનું કહેવું ઘણુંજ યુકત છે માટે હવે ત્યાં સહસા ન જવું એમ મારૂં મત છે.

ધર્મરાજ—એમ કેમ? (હરિગીત)

ચિત્રગુપ્ત—આ આધિઓ કે વ્યાધિઓ જે ચંદ્રશેખરભક્તને
કરવા જરા પીડાય ન થયા શક્ત શિવ અનુરક્તને ॥
આ કાળને મૃત્યુ મળી હણવા સમર્થ નથી થયા
ત્યાં આપ સહસા આમ કેમ વિચાર વગર જશો વહ્યા ॥

ધર્મરાજ—અરે પણ જો સહસા ત્યાં ન જવાય તો તેની મરણવેળાનો વ્યતિક્રમ થઇ જાય છે તેનું કેમ?

ચિત્રગુપ્ત—વેળાવ્યતિક્રમ ભલે થાય તેથી શું?

ધર્મરાજ—સખે! કેમ આમ જાણે કંઈજ જાણતા ન હો તેમ બોલો છો? જો વેળાનો વ્યતિક્રમ થાય તો પરમેશ્વરકૃત નિયમનો ભંગ થાય એને મહેશ્વર મહોટો અપરાધ ગણે છે તેવા અપરાધનું પાત્ર હુંજ બનું, કારણ કે એ મહેશ્વરેજ મને આ કાર્યમાં નિયુકત કરેલ છે.

ચિત્રગુપ્ત—મરણ વેળાજ નથી તો પછી તેનો વ્યતિક્રમ કેવો?

ધર્મરાજ—કેમ મરણવેળા નહીં? (આર્યા)

સોળ વર્ષ આયુષનો, સર્વેશ સમસ્ત ગુણ ગણે યુક્ત ॥
થાશે પુત્ર તને જે, રહેશે શિવપાદપદ્મ અનુરક્ત ॥

આવી રીતે વરપ્રદાન થયેલ છે તદનુસાર તેનાં સોળ વર્ષની સમાપ્તિ વેળા આજેજ થાય છે.

ચિત્રગુપ્ત—એ વાત તો સત્ય, તથાપિ શાસ્ત્રોમાં અલ્પાયુ કરનારાં જે જે લક્ષણો કહેલાં છે તેમાંના કયાં કયાં લક્ષણો માર્કંડેયમાં છે એ વિચારવું જોઈએ. દિવસ, રાત્રિ, સૂર્ય, ચંદ્ર અને એવા અન્ય જે પ્રાણિઓનાં સારાં નરતાં આચરણોના સાક્ષિઓ છે તેઓએ નિવેદિત કરેલાં શ્રીમૃકંડમુનિના પુત્રનાં ચરિત્ર તો દીર્ઘાયુષ્ય કરનારાંજ કાને સાંભળ્યાં છે તેમ સાંભળીયે છઈએ.

ધર્મરાજઃ—સખે! એવાં તે કયાં ચરિત્ર સાંભળ્યાં છે?

ચિત્રગુપ્ત—મારી જાણમાં આવ્યાં છે તે હું કહું; આપ સાંભળો.

(દ્રુતવિલંબિત)

વચનથી મનથી સ્વશરીરથી, અપરપીડન જે કરતો નથી ॥
મુનિકુમાર કહો કયમ ના બને, અતિચિરાયુ? પ્રભો વદશો મને॥
નહિ કદાપિ અરેય પરાંગના, અવયવો ભણી દૃષ્ટિ ન અંગના॥
વળી નમે પરનારી તમામને, ગણી સદા ભગિની જનની મને॥
નથી કદાપિ કર્યું જનમાત્રનું, પણ વિનિંદન કોઈ કુપાત્રનું॥
અમૃતતુલ્ય સદા મુખથી વદી વચન, એ ન ગતાયુ થશે કદી॥
નમન માત પિતા ગુરૂનું કરે, પ્રતિદિને શુભ આચરણો વરે॥
દ્વિજ જનો પ્રતિ ભકિત સદા ધરે, પ્રભુ ચિરાયુ ન કેમ કહો કરે?॥
વળી સદા ચરણે રહિ સર્વદા, નહિ વૃથા અભિમાન કરે કદા॥
તજી ન શંભુ પદાશ્રય જે સદા ક્ષણ ચળે; કયમ હોયજ આપદા॥
નવ હસે વિકલાંગ જનો પ્રતિ, નવ ચહે કદી સંગત દુર્મતિ॥

કયમ કરી ગત આયુ થશે કહો? સકળ મારૂં કહ્યું હૃદયે લહો॥
સદય છે હૃદયે જનતા પ્રતિ, નહિં કરે કદી કોઈની છેડતી ॥
નવ ધરે કદિ દ્રોહ ન કોપ જે કયમ ચિરાયુ મુનિ નહિ થાય એ?॥

(શાર્દૂલવિક્રીડિત)

આનંદાવધિ પૂર્ણ વૈભવસુખો દીર્ઘાયુને આપવા
જે મૃત્યુંજય છે સમર્થ, શરણે તેને રહો જે સદા ॥
શું છે દુષ્કર આશુતોષ જગના રક્ષામણિ દેવને ?
એ અલ્પાયુ હશે તથાપિ ગણવો કલ્પાયુ ભાસે મને ॥

આ હેતુથી આપે સહસા ત્યાં ન જવું એમ અમારી પ્રાર્થના છે.

ધર્મરાજ—[સ્વગત] અરે ! આ લોકોનાં અંતઃકરણ કેવાં બીકણ છે ! બીજા તો ઠીક પણ મારા પ્રધાનમંત્રી પણ આવા ભીરૂ ? [પ્રકાશ] સમસ્ત શુભલક્ષણસમ્પન્ન, પરમાસ્તિક શિરોમણિ શૌર્યધૈર્યનિધિ તેમજ ઔદાર્યશીળ, સેંકડો અને હજારો માનવો દેવો તથા દાનવો પણ કાળના કોળીયા થતા આપણે જોયા સાંભળયા તથા અનુભવ્યા છે, છતાં આ એક અલ્પાયુષ્ય અલ્પ તપવાળા મુનિ બાળકને પકડવામાં આટલી બધી વિચાર પરંપરા કરો છો એ તો મને વિચિત્ર લાગે છે. માટે જરાપણ બીકણ ન થાશો.

(લાવણી ચાલ)

મહાદેવનો હુકમ પાળવા હું આવું છું જ્યાં સાથે
નથી થવાનું લેશ તમોને ભય, બોજો મારે માથે ॥
ઉતાવળા ચાલો ને બન્ને કાળ તથા મૃત્યુ હારે
મારી પાછળ પડયા આવજો, કોણ જોઈ લઉં છું મારે ॥

હવે ચિત્રગુપ્તની સાથે મસલિહત કરવાની કશી જરૂર નથી દેવો પણ નિયતિના નિયમોનું ઉલ્લંઘન કરવા સમર્થ નથી એ કંઈ તમારૂં અજાણ્યું નથી.

કાળ તથા મૃત્યુ—[સ્વગત] દુરાગ્રહથી ગ્રસ્ત થયેલું પ્રભુનું મન અનુસરવું અતિ દુષ્કર છે, પણ શો ઉપાય? સદાય પરતંત્ર નોકરોને સ્વામીના ચિત્તનું અનુવર્ત્તન કરવા સિવાય અન્ય ગતિ નથી. [પ્રકાશ] ભગવન્! જેવી દેવની આજ્ઞા, આમના થઈને પધારો [આમ બોલતા નીકળી જાય છે.]

પ્રવેશ બીજો.

સ્થળ. કાવેરી નદીના તીર ઉપર આવેલું શ્રી ચંદ્રશેખરેશ્વરનું મંદિર.
[શ્રી ચંદ્રશેખરેશ્વરનું પૂજન કરતા મુની માર્કંડેય પ્રવેશ કરે છે.]

(પુષ્પિતાગ્રા)

અશરણ જનના શરણ્ય દેવ!, પ્રણમિ કરે જન જે તમારી સેવ॥
વરદ! વર દઈ કરો નિહાલ, સમજી થયો શરણે પ્રણમ્ર બાલ॥
જનન મરણ આદિ દુ:ખધારા, પ્રશમ થવા ચરણો ગ્રહ્યા તમારા॥
અતિશય ભયભીતતા નિવારો ઝટ કરો રક્ષણ શાંતિને પ્રસારો॥

[આમ સ્તુતિ કરતા કરતા શ્રી ચંદ્રશેખરેશ્વરને સાષ્ટાંગ પાત પ્રણામ કરી નિમીલિત નેત્ર થઈ શ્રી મહામૃત્યુંજય મંત્રનો જપ કરવા માંડે છે.]

[વિશાલાક્ષી તથા મૃકંડ પ્રવેશ કરી શ્રી ચંદ્રશેખરેશ્વરને દંડવત્પ્રણામ કરી ઉભાં થઈ]

વિશાલાક્ષી તથા મૃકંડ—[બન્ને હાથ જોડીને ઉંચે સ્વરે] નમ: શિવાય
[આ પંચાક્ષર મંત્ર ભણી પુન: પ્રણામ કરી]

(અનુષ્ટુપ્)

મેનકાપુત્રીના કાંત ! શાંતરૂપ મહેશ્વર !
પડીને પ્રેમથી પાયે નમીયે કરૂણાકર ॥

માર્કંડેય—[આશ્ચર્ય સહિત ઉભા થઇ] આ અકસ્માત્ માતાપિતાનું અહીં આગમન ક્યાંથી ? આજ સુદિન થયું.

(આર્યા)

વાત્સલ્યપૂર્ણ હૃદયે, આવેલાં આપ માત તાત ભણી ॥
માર્કંડેય નમે છે સાક્ષાત્ શિવપાર્વતી સ્વરૂપ ગણી॥

(અનુષ્ટુપ્)

માતાપિતા—વત્સ ! શ્રીમન્મહામૃત્યુંજય દેવ કૃપા થકી ॥
પામશો દીર્ઘ આયુષ્ય આરોગ્ય સુખને નકી ॥

માર્કંડેયઃ—અયિ માતાપિતા ! શા માટે તમો બન્નેયે વ્યર્થ અહીં આવવા શ્રમ લીધો ?

માતાપિતા—વત્સ ! તું જાણતો તો હોઇશજ કે સુહૃદ્ જનનાં ચિત્ત ઘણે ભાગે સેંકડો અકુશલશંકાથી આકુલજ રહ્યા કરે.

માર્કંડેય—ઓ માતાપિતા ! જેને શ્રીચંદ્રશેખરચરણનું શરણ છે તેને અકુશલશંકા કેવી ?

મૃકંડ—વત્સ ! એ તારૂં કહેવું સત્ય છે તથાપિ તારી આ માતાને દુઃસ્વપ્નદર્શનને લીધે અત્યંત અકુશલશંકા થવા માંડી જેને લઇ અમે આટલો પ્રદેશ ઓળંગી અહીં આવ્યાં.

માર્કંડેય—ઓ માતાપિતા ! સ્વપ્નમાં પણ આપને સત્યતાબુદ્ધિ ?

(શાર્દૂલવિક્રીડિત)

જે મૃત્યુંજય દેવ સેવકજનોનો નિત્ય રક્ષામણિ
બે હાથે કલશો ધરે ભરી સુધા જે સર્વદેવાગ્રણી ॥
એ મૃત્યુંજય આશ્રયે યમ મને શું શક્ત છે મારવા ?
હે માતા ! મુનિવર્ય તાત ! ન થજો ભીરૂ તમે સર્વથા ॥
જેણે રાજકુમાર બાર વરસે આસન્નમૃત્યુ થતાં
મૂકાવ્યો યમપાશથી તુરત લે સંભાળ રાખ્યો જતાં ॥
સર્વાપત્તિનિવારણ પ્રથમથી જે ભક્તનું આચરે
એ મૃત્યુંજય આશ્રયે રહું કહો મૃત્યુ મને શું કરે ? ॥
પોતાના પતિની સુણી મરણની વાર્તા મૃષા જે ઘડી
છાંડ્યા પ્રાણ મદાલસાખ્ય સતીએ ભૂમી પરે જૈ પડી ॥
જીવાડી ક્ષણમાત્રમાં પણ સતીને જે દયાસાગરે
એ મૃત્યુજય આશ્રયે રહું, કહો મૃત્યુ મને શું કરે ॥
જેણે તીવ્રતપે પ્રસન્ન થઇને શ્રીકૃષ્ણને પ્રેમથી
દીધાં પુત્રસહસ્ર ને વર બહુ આપ્યા વળી ભાવથી ॥
જેણે સાગરમધ્ય મત્સ્ય ઉદરે પ્રદ્યુમ્નરક્ષા કરી
એ મૃત્યુંજય આશ્રયે રહું, મને મૃત્યુ શકે શું કરી ? ॥

(શાર્દૂલવિક્રીડિત)

આધિ વ્યાધિ ઉપાધિસાગર તણા માનું સદા શોષક—
સદ્ભાવસ્મૃતિમાત્રથી, સ્વજનના જે છે વળી પોષક ॥
અલ્પાયુષ્ય છતાંય ભક્ત ગણી જેણે શ્વેત રક્ષા કરી
એ મૃત્યુંજય આશ્રયે રહું મને મૃત્યુ શકે શું કરી ? ॥

(હરિગીત)

જે મૃત્યુના પણ મૃત્યુ વળી જે કાળના પણ કાળ છે
સીંચી સુધારસથી સ્વજનને ભક્તના પ્રતિપાળ છે ॥
આરોગ્ય દીર્ઘાયુષ્ય પુષ્ટિપ્રદાન વ્રત છે જેમને
એ ચંદ્રશેખર આશ્રયે યમ શું કરી શકશે મને ? ॥
જે મૃત્યુના ભયથી બનેલા ધૈર્યહીન જનો તણા
થૈને અનેક ઉપાધિથેર્વા ભક્તના તારક ઘણા ॥
જે અતુલસુખ આરોગ્યને આનંદના દેનાર છે
એ ચંદ્રશેખર આશ્રયે યમ શું મને કરનાર છે ?

(હિંદી)

સકળ તુષ્ટિ પુષ્ટિ સૌખ્ય આપનારા
દેવ છે સહાય સર્વકાળ મારા ॥
મુકાવશેજ મને મૃત્યુથી ખચીત
તમે માં થશો જરાય વ્યગ્રચિત્ત ॥

(વસંતતિલકા)

જેનું કરાય હૃદયે ક્ષણમાત્ર તોય
જો ચિંતન પ્રયણથી ભયમુકિત હોય ॥
એ કાળકાળ શરણે રહું નિત્યમેવ
ત્યાં શું મને કરી શકે યમરાજ દેવ ॥

(પુષ્પિતાગ્રા)

પરમશિવ ઉમા સહાય દેવ, પ્રણય પુરસ્સર હું કરૂં શું સેવ ॥
પ્રબલયમ થકી કશું ન થાય, નહિં ભયલેશ મને મને જણાય ॥

માન્ય માતાપિતા! આ મારો નિશ્ચય છે, માટે તમારે જરાય ચિંતા કરવી નહિ.

માતાપિતા—વત્સ! તે આ તારી પરમેશ્વરમાં જે દઢ શ્રદ્ધા છે એજ તારૂં કલ્યાણ કરશે, અમારી ચિંતાથી શું થવાનું છે? માટે અમે તો સભામંડપમાં બેસીને શ્રીચંદ્રશેખરનું ધ્યાન કર્યા કરશું.

માર્કંડેય—માન્ય માતાપિતા! ત્યારે આપ હવે પધારો અને હું પણ એ ચંદ્રશેખરના પૂજનજન્ય આનન્દમાં નિમગ્ન થાઉં.

માતાપિતા—વત્સ! ભકતવત્સલ ભગવાન ભવ, તને દીર્ઘાયુષ્ય તથા આરોગ્ય વર્પનારા થાઓ. [આમ બોલીને વિશાલાક્ષી તથા મૃકંડ નીકલી જાય છે]

[તદનંતર મહિષવાહન ઉપર સવાર થએલ યમ પ્રવેશ કરે છે]

યમઃ—[મહિષથી ઉતરી સભામંડપમાં આવી ચારે કોર દષ્ટિ ફેરવી [સ્વગત (મનમાં)]

અહો!! ભગવાન્ ભકતવત્સલ શ્રીમૃત્યુંજય મહેશ્વરનો પોતાના ભકતમાં કેવો પક્ષપાત છે જે અહીં પૂર્વમાં વજ્રધારી ઇંદ્ર, ઉત્તરમાં કુબેર અને પશ્ચિમમાં વરૂણ; શ્રીમહેશ્વરે સ્વભકત રક્ષણાર્થ ઉભા રાખ્યા હોય એમ મને ભાસે છે. અરે પણ ઇશ્વરોની વિસ્મરણશીલતા ભૂલી જવાની ટેવ પણ કેવી મહોટી હોય છે કે જેને લઇ પોતે બાંધેલા નિયમોને પણ પોતે ભૂલી જાય એ થોડું આશ્ચર્ય? એ તો ઠીક કે મહોટા પ્રભુઓ તો અનેક પ્રવૃત્તિની પરતંત્રતાને લીધે કદાચ ભૂલી જાય પણ આ બધા ઇંદ્રાદિક તેમના અધિકારીઓ પણ વિસ્મરણશીલ થાય એ કંઈ જેવું તેવું વિસ્મયજનક કહેવાય? અહો!! આ મુનિપુત્રના

તેજઃપુંજનો ફેલાવ કોઈ અદ્ભુત છે કે જે કોઈથી પણ સહન થઈ શકે તેમ નથી તેથી નિજમંદિરમાં પ્રવેશ તો દુષ્કર જણાય છે. [જરા નીહાળી જોઈને] દક્ષિણદ્વાર ઉપર કોઇ દેવ ઉભો જણાતો નથી તેથી એ દ્વારની બહાર ઉભો રહી આ મુનિ-બાલકની જીવકલાનું આકર્ષણ કરૂં. સમય બધો વહ્યો જાય છે. [આમ બોલતા બોલતા આંટા મારે છે.]

[વિશાલાક્ષી તથા મૃકંડમુનિ પ્રવેશ કરે છે]

દંપતી—[યમ સામાં ઉભાં રહીને]

(અનુષ્ટુપ્)

નમ્રભાવે પ્રણમિયે આપને યમ! બે અમે ॥
અમો પર કૃપાદૃષ્ટિ-વૃષ્ટિઓ કરજો તમે ॥

[આમ બોલીને પ્રણામ કરે છે.]

યમ—[કોપસહિત] તમારે અમારી કૃપાનું શું પ્રયોજન છે? તમારા બન્નેના આ પુત્રે સમારાધન કરાતા કૃપાના સમુદ્ર શ્રીમૃત્યુંજય તમારા ઉપર કૃપા કરશે અને એજ તમારા પુત્રને મારા પાશમાંથી મુકાવશે; જે આ પ્રમત્ત જેવો તમારો બાળક 'એ મૃત્યુંજય આશ્રયે રહું અને મૃત્યુ શકે શું કરી' એમ પ્રતિક્ષણ પ્રલપન કર્યા કરે છે.

દંપતી—[સ્વગત] દેવ! તમારાં દેવનાં વચનો સર્વથા સત્ય થજો. [પ્રકટરીતે] ભગવન્! એ બાળકનું બાળચાપલ્ય ક્ષમા કરશો. આપનો દયામય હૃદયવાળા છો, એ બાળક અલ્પબુદ્ધિ અને અલ્પજ્ઞ છે, એ આપના મહિમાને શું જાણી શકે?

યમ—નહિ નહિ એમ નહિ થશે, હમણાંજ એના વચન વિષયનું ફળ દેખાડી દઇશ.

વિશાલાક્ષી—ભગવન્! જો એમજ દેવનો નિશ્ચય હોય તો એ બાળકને દેવા ધારેલું ફળ તેની માને-મને-જ આપવાની કૃપા કરો. [આમ બોલતાં પ્રણામ કરે છે.]

યમ—નહિં, એમ કોઈ કાળે થશે નહિ.

મૃકંડ—ભગવન્! ભલે એમ ન થાય તો—

(અનુષ્ટુપ્)

દયામય! મહામાન્ય! યમ! સંયમિનીપુરી ॥
અમને પુત્રની સાથે લઈ જાઓ કૃપા કરી ॥

આ અમારી સપ્રણામ પ્રાર્થના છે.

યમ—[જરા રોષમાં આવીને] ખસી જાઓ વચમાંથી ઘરડાં ઠોઠાં હમણાં મને તમારાં વચન સાંભળવાનો અવકાશ નથી. [આટલું બોલી મહિષપર ચડી એડીથી મહિષને પ્રેરતા કાળ તથા મૃત્યુને સાથે લઈ શ્રીચંદ્રશેખરમંદિરના દક્ષિણદ્વાર તરફ જાય છે.] [શ્રીચંદ્રશેખરમંદિરમાં ગંધ પુષ્પ અક્ષત તથા બિલ્વપત્રથી શિવલિંગનું પૂજન કરી માર્કંડેય હાથ જોડી સ્તુતિ કરે છે.]

(ચંચલા)

કાળકાળ! પ્રણતપાળ! ચરણશરણ લીધું
આપનુંજ અન્ય સર્વ છોડી કાર્ય કીધું ॥
આપને પનારે પડયો દીનબંધુ જાણી
મૃત્યુંજયદેવ! કરો રક્ષણશૂલપાણિ! ॥

યમ:—[દક્ષિણ દ્વારની બહાર ઉભાં ઉભાં સ્વગત] અધિકારના અધિપતિ બનેલા અધિકારિપદ પ્રાપ્તિના મદથી અંધચક્ષુવાળા કૃત્ય અકૃત્ય કંઈ દેખતા નથી, આ લોકવાયકા કંઈ ખોટી નથી. આ મુનિબાલકને નિયતિનિયમોને અનુસરી મારવાને મે ઘણાય પ્રયત્ન કર્યા પણ બધાય નિષ્ફળ નીવડયા તથાપિ દુરાગ્રહનું ઝુડ મને વળગેલું તેથી મે ચિત્રગુપ્તનાં વચનોને ન સાંભળ્યાં, કાળના વચનોને ન ગણકાર્યાં તેમ મૃત્યુનાં વચનો પણ ન માન્યાં હવે તો એમ લાગે છે કે-રખે આ મુનિબાળકના પરાભવ કરવા જતાં કયાંક મારોજ પરાભવ થઈ જાય; પરમભકિતથી આ બાળકે મૃત્યુંજય દેવને જાણે વશ કર્યા હોય એમ મને ભાસે છે. પણ હવે તો અનુતાપ કરવો વ્યર્થ છે. આ ટાણે તો આરંભેલા કાર્યને પાર ઉતારવું એજ શ્રેષ્ઠ છે. [પ્રકાશ] એ કાળ તથા મૃત્યુ! તૈયાર થઈ જાઓ. આ બાળક ક્ષણમાં ભયભીત થઈ પડી જશે. [આમ બોલી બાળક પ્રતિ સરોપ થઈને—]

(ચોપાઇ)

રે રે બોલ મહાવાચાળ! કયાં તારો શિવ છે મુનિબાળ! ॥
કયાં છે મૃત્યુંજય મહાદેવ, જેની નિત્ય કરે તું સેવ ॥
કાળ મૃત્યુને યમ હું વળી, લેવા આવ્યા છઈએં મળી ॥
કહે કોણ બચાવે તને, રક્ષાકર દેખાડો મને ॥
તારૂં મરણ સમીપં જોઈ, રક્ષણ તારૂં ન કરે કોઈ ॥
છતાં લિંગમાં સ્થિત હમ્મેશ, કેમ રહે નિશ્ચેષ્ટ મહેશ ? ॥

(શાર્દૂલવિક્રીડિત)

'એ મૃત્યુંજય આશ્રયે રહું મને મૃત્યુ શકે શું કરી ?'
કીધો જે બકવાદ તેં ફળ ધરો તેનું તને આ ઘડી ॥

જો આ મારૂં સ્વરૂપ વિશ્વ હણવા લોહે મઢયાં ગાત્રમાં
કોની શકિત બચાવવા યમથકી છે માનવી માત્રમાં ? ॥

(આમ બોલીને અતિ ભયંકર રૂપ દર્શાવે છે.)

(પુષ્પિતાગ્રા)

માર્કંડેય—મન નથી ભયભીત લેશ મારૂં, યમ નિરખી વિકરાળ રૂપ તારૂં॥
કટુવચન મહાયુધોની સામે, પણ નહિં આ મુનિબાળ ભીતિ પામે॥
પણ વદન થકી વદો તું વાણી 'કયમ ગતચેષ્ટ જણાય શૂલપાણિ'॥
તુરત સમજજે નકી થવાનો યમ ગતચેષ્ટ તું, ગર્વ એ જવાનો ॥

[આમ યમનો અનાદર કરી મહાદેવને અભિમુખ રહી સ્તુતિ કરે છે]

(હિંડી)

જન્મમૃત્યુ જરા વ્યાધિથી પીડાતાં
કર્યો આશ્રય તમારો કષ્ટ થાતાં ॥
સદય હૃદય બની છોડિને સમાધિ
કરી રક્ષણ મટાડશો ઉપાધિ ॥

(સ્વાગતા)

આપ આશ્રય છતાં અતિદીન, કેમ દેવ! રહું દુઃખવિલીન ॥
હું મહેશ! શુભ સદ્ગુણહીન, આપના ચરણમાંજ નિલીન ॥
એમ ધારિ કરશો પ્રભુ વાર, મૃત્યુ કાળ યમ મંદિરદ્વાર ॥
છે ખડા ઝડપતાં નથી વાર, માં વિલંબ કરશો ક્ષણવાર ॥

(વૈતાળીય)

પ્રણત પ્રતિપાલ બાલ હું, શરણે કેવળ આપને રહું ॥
કરજો અહિં આવી તત્ક્ષણ જય મૃત્યુજય! મારૂં રક્ષણ ॥

અમૃતેં નિજ ભકત ઉપર, વિરચ્યોછો અભિષેક શંકર ! ॥
કયમ ના મુનિબાલને કરો, અમૃતેં સિંચન, મૃત્યુને હરો ॥
જપ કે તપ મેં કર્યાં નથી, નથી પૂજા કરી આર્દ્રભાવથી ॥
પ્રણતપ્રિય આપને ગણી, ધરિ વિશ્વાસ રહ્યો જટામણી ॥

(માલિની)

અશરણ શરણ ! શ્રીપાર્વતીપ્રાણ બન્ધો !
શરણ રહું તમારે સર્વદા દીનબન્ધો ! ॥
મરણ તરણ માટેં બાંહ્ય ઝાલી ઉગારો
અવર નથી થવાનો કોય સાહાય મારો ॥

(શિખરિણી)

તમેં શું આ મૃત્યુથકિ પણ બિહ્યા પાદ ધરવા ?
કરો રક્ષા મારી, પ્રકટ નથી થાતા શું કરવા ? ॥
અહો ! ! આ આવે છે ભયદ હણવાને શિવ ! મને
બચાવો આવીને તરતજ કરી દૂર યમને ॥

[આમ બોલતાં બોલતાં શિવલિંગનું આલિંગન કરી મૂર્છા ખાઇ પડી જાય છે, ત્યાં તો શિવલિંગમાંથી શ્રીમહામૃત્યુંજય પ્રકટ થાય છે]

(શાર્દૂલવિક્રીડિત)

શ્રીમહામૃત્યુંજય-આવ્યો આ કરવા હું તારી હમણાં રક્ષા મુને ! સર્વથી
તારે મૃત્યુથી કાળથી યમથી કે કોઇથી ભીતિ નથી ॥
તારા મસ્તક ઉપરેં અભયકૃત્ આ હસ્ત ધાર્યો હવે
હે નિષ્પાપ ! ન પાપદૃષ્ટિ સરખું કોઈ નહી દાખવે ॥

[આમ બોલતા બોલતા બાળકના મસ્તક ઉપર હસ્ત કમલ મૂકી તેને આશ્વાસન આપે છે.]

(સોરઠા)

યમઃ—કાળ ! કાળ ! કરવાળ, ઝડપથકી હાથેં ધરો ॥
 મારો આ મુનિબાળ, મા વિલંબ લેશે કરો ॥

કાળઃ—જેવી મહારાજની આજ્ઞા. [આમ બોલી હણવા દોડે છે]

યમઃ—મૃત્યો ! સત્વર દોડ, મુનિબાલકને સર્વથા ॥
 પકડીને રગદોડ, પ્રયત્ન નવ જાયે વૃથા ॥

મૃત્યુ—જેવી મહારાજની આજ્ઞા. [એમ કહીને દોડે છે.]

શ્રીમૃત્યુંજય-[ત્રિશૂળ ઉગામીને] (રોળા)

 કાળ ! છોડ કરવાળ, ઇચ્છતો હો જો સ્થિર યશ
 રહ્યો આશ્રયે બાળ, કાળના કાળ તણે વશ ॥
 આને જાણો અવધ્ય, સાંભળો આજ્ઞા મારી ॥
 ત્રણે લોકની મધ્ય, કોઇ પણ શકે ન મારી ॥

કાળ—[હાથ જોડીને] પરમેશ્વર ! આપની આજ્ઞા માથે ચડાવી આ ખડ્ગ છોડયો. [આમ બોલી તલવાર મ્યાનમાં નાખી પ્રણામ કરે છે]

(સ્વાગતા)

શ્રીમૃત્યુંજય—આ મૃકંડસુત આશ્રિત મારો,
 મૃત્યુ ! એ ગણું અવધ્ય, તમારો ॥
 દોડવું નહિ કદાપિ તમારે,
 મારવા, કરિ વૃથા શ્રમ ભારે ॥

મૃત્યુ—[હાથ જોડીને] ભગવન્ ! જેવી દેવ દેવની આજ્ઞા. આ હું એ મુનિબાલકને પકડવા જતાં વિરમું છું. [એમ બોલી પ્રણામ કરે છે.]

યમઃ—[સ્વગત] કાળ તથા મૃત્યુ બહુ બ્હીકણ મનવાળા છે તેથી તેઓ કંઇજ કરી શકવાના નથી એટલે હવે તો હું પોતેંજ ભગવન્મંદિરની બહાર ઉભો રહીને પાશ નાખી તેની જીવકલાને ખેંચું; તેના પ્રાણ પ્રયાણની વેળા વીતિ જાય છે. [આમ બોલીને જ્યાં પાશ ફેંકવાની ઇચ્છા કરે છે ત્યાં તો શિવલિંગમાંથી પ્રકટ થયેલા શ્રીમૃત્યુંજયને જોઇ હાથ જોડીને]

(આર્યા)

જય જય જય મૃત્યુંજય નમન કરૂં છું હું આપને ચરણે
સમય જવાથી બ્હીતો, કાર્ય કરી આવીને થઇશ શરણે ॥

[આમ બોલી પાશ તૈયાર કરે છે.]

[સભામંડપમાં ઉભેલાં વિશાલાક્ષી તથા મૃકંડમુનિ—]

(શાર્દૂલવિક્રીડિત)

બન્ને—શ્રીમૃત્યુંજય ! આપનું સ્મરણ જે પ્રાણી કરે એકદા
તો તેને ટળી જાય મૃત્યુભય, હો પાપી ભલે તે કદા ॥
આ તો સંતત આપનું સ્મરણ જે નિત્યે કરે છે, અહો ! ॥
તેને આપ સમક્ષ કેમ યમ આ પાશેથી બાંધે કહો ॥

[આમ બોલતાં મૂર્છા ખાઇને બન્ને પૃથ્વી પર પડી જાય છે.]

(રોળા)

શ્રીમૃત્યુંજય—યમનિયમાદિક લગન, તપસ્યા આચરવામાં
રહે છે નિત્ય નિમગ્ન, મારૂં અર્ચન કરવામાં ॥
જે મુનિબાળક ખાસ, રહે છે શરણે મારે
તેના ઉપર પાશ, ફેંકવા નહીં તમારે ॥
વિરામ પામી જાઓ, યમાલય લઈ ન જાશો
મુનિબાલકને, થાઓ ધીર, આ નથી તમારો ॥

(વસંતતિલકા)

યમ—જે લોક મૃત્યુ સમયે કરૂણાસમુદ્ર !
જાણી ગ્રહે શરણ આપતું સર્વ રૂદ્ર ! ॥
તો મૃત્યુથી પ્રણતપાલક આપ કોને
કોને બચાવી શકશો કૃપયા કહોને ? ॥

(સ્વાગતા)

શ્રીમૃત્યુંજય—ધર્મરાજ! મન ધર્મ ધરીને ધર્મરાજપણું સાર્થ કરીને॥
મારૂં શાસન, કરો મુનિબાળ મુક્ત મૃત્યુ ભયથી તતકાળ॥

(રોળા)

યમ—દૈવ કર્મને કાળ, જીવવા કે મરવામાં
પ્રાણિમાત્રનાં, બાલ, યુવા કે વૃદ્ધ થવામાં ॥
હેતુ શાસ્ત્રથી સિદ્ધ લોકમાં પણ સહુ જાણે
ત્રણે ગણાય પ્રસિદ્ધ પંડિતો સદા પ્રમાણે ॥
આપ દયાપરતંત્ર બનીને આમ કરો જો
ત્રણે વ્યર્થ, આ તંત્ર ચાલશે કેમ પછી તો ॥

(તૂણક)

પ્રબલ છે અદૃષ્ટ પ્રાણિમાત્રનાં સદા
તેમ કર્મનેય કોઈ ન ફેરવે કદા ॥
પ્રબલ છે હમેશ ભાવિ; આ બધી કથા
આપની દયાર્થી દેવ ! થાય છે વૃથા ॥
યમ ભલે હું છું તથાપિ આજ્ઞા આપની
ઓળંગવા નથી સમર્થ જેમ બાપની ॥
એમ આપના કરેલ નિયમ સર્વથા
પાળવા હમેશ લક્ષ્ય રાખશો તથા ॥

આપ નિર્નિમિત્ત દયાધીન થાઓ છો
પોતાનાં કરેલા કાર્ય ભૂલિ જાઓ છો ॥
હું તો આ ગતાયુ મુનિબાળને સહી
ક્ષમા કરો, હવે મુકીશ સર્વથા નહીં ॥

(લાવણી)

શ્રીમૃત્યુંજય—યમ વિચાર આ કોની સાથે વચનયુદ્ધ માંડી બેઠો
ભાન નથી કંઈ, રોષ ચિત્તમાં તારા આ કયાંથી પેઠો ॥
અથવા એમાં તારો એકનો દોષ માનવો યોગ્ય નથી
અધિકારી કયાં દેખે દોષ, બનેલા અંધ અમદ્યમદથી ॥
અતિમદોદ્ધત અધિકારી જન કયાંથી વિચાર ધરે મનમાં
જે અધિકારપ્રદને ન ગણે ત્રણ તેર કે છપ્પનમાં ॥
એવા અધિકારીની પ્રભુએ શાસનરૂપી અંજનથી
મટાડવી અંધતા જોઈએ એમાં દોષ જરાય નથી ॥

(હરિગીત)

પ્રભુ જાણીને અધમાધિકારિ તણી ઉપેક્ષા જો કરે
પ્રભુકીર્ત્તિનેય કરે કલંકિત ન્યાયમાર્ગ તજી ફરે ॥
પીડે પ્રજાને લેશ નહિ લાવે દયા હૃદયે કદા
એવા અધિકારી જનોને રાખવા દૂરે સદા ॥

(વસંતતિલકા)

રહું પ્રસન્ન થઈ ભકત હું જ્યાં સમર્થ
ત્યાં કાળ કર્મ નિયતિ સઘળાંય વ્યર્થ ॥
જાણી મદીય શરણાગત એક ભકત
આ બાળને યમ કરો ઝપથી વિમુકત ॥

(કવાલી)

યમઃ—ન જાણો કાળ આ જનને, ન મૃત્યુ માનશો જ મને ॥
ન ભય કોઈ તણું લાગે, નહીં આ કોઇથી ભાગે ॥
છઉં યમ હું નિડર છેક, પ્રમાણું હું નિયતિ એક ॥
થયું નિર્માણ જે દ્વારે, કરવું મારે તદનુસારે ॥

[આમ બોલીને માર્કંડેયના ગળામાં પાશ નાખે છે]

(દ્રુતવિલંબિત)

શ્રીમૃત્યુંજય—અધમ હે યમ! તું મદ ધારતો, પ્રભુ મનેય નથી ગણકારતો॥
અનુભવાવું તને ફળ તેનું જો, ફરી પ્રમાદ કદાપિ કરે ન તો ॥

[આટલું બોલીને યમના વક્ષઃ સ્થલમાં ચરણથી પ્રહાર કરે છે.]

[અને એ લાત લાગવાથી યમ મૂર્છા ખાઇ મહિષ ઉપરથી નીચે પડે છે.]

[નેપથ્યમાં—(પરદા પાછળના પ્રદેશમાં)]

(દ્રુતવિલંબિત)

ઘણું થયું જગદીશ દયા કરો, ન યમનો અપરાધ હૃદે ધરો ॥
કદિ મહાશય કિંકર ઉપરે, સમજી બાલક રોષ નહી કરે ॥

[આમ વીનવતા ઇંદ્ર, વરૂણ તથા કુબેર; આકાશથી ઉતરીને]

[શ્રીમહામૃત્યુંજયના ચરણમાં પુષ્પાંજલિ અર્પી પ્રાર્થના કરે છે.]

(હરિગીત)

ઇંદ્રઃ—હે દેવ! દીનદયાલુતા ને પ્રણતપાલકતા સદા
વાત્સલ્ય ભકતજનો વિષે જે આપનું છે સર્વદા ॥
એ સર્વ યાદ કરી કરો યમ ઉપરે શિવ આ સમે
દૃષ્ટિ દયાની દયાનિધે! યમ આપને ચરણે નમે ॥

(લાવણી)

વરૂણઃ—દયાપાત્ર યમને માનીને કરૂણાલય કરૂણા કરજો
ક્ષમા તણા છો સાગર શંભો ! ક્ષમા યોગ્ય યમને ગણજો ॥
કિંકર જાણી અપરાધીને આ પહેલો અપરાધ યમે
કર્યો ભૂલથી એમજ ધારી કરશો માફ મહેશ તમે ॥

(૫૬)

કુબેરઃ-દીનાનાથ પ્રણતપ્રતિપાલ, ક્ષમા પ્રભુ કરજોરે
આપ મૃત્યુંજય મહાકાળ, રોષ નવ ધરજોરે—(ટેક)

(સાખી)

યમ અપરાધી શંકર !, ભાંસ્યો આપને અઘ
આશુતોષ છો સુરવર ! એનો કરશો અનુગ્રહ સઘ-ક્ષમા પ્રભુ કરજોરે
જે શરણ નિત્યે રહે, આપ તણે હમ્મેશ
તે યમ કેમ કરિ સહે, કોપ સ્વામી તણો લવલેશ-ક્ષમા પ્રભુ કરજોરે॥

(રોળા)

શ્રીમૃત્યુંજય—ઇંદ્ર વરૂણ કુબેર, દેવ સર્વે કહું તમને ॥
આ અપરાધ ગભીર, ક્ષમા નવ થાયે યમને ॥
બનિ અધિકાર મદાંધ, મને પણ જે ગણકારે—
નહિં લેશ, ભયગંધ, જરા મનમાં નવ ધારે ॥
રોકયો મેં કહિ ખાસ, દયામય ભાવ ધરીને ॥
તો પણ નાખ્યો પાશ, બાળમુનિ ગળે ફરીને ॥
આમ કરે જે અધમ, વચનનો ઘોર અનાદર ॥
ક્ષમાપાત્ર યમ કેમ, શકે થઇ કહેશો સુરવર ! ॥

ઇંદ્રઃ—દેવ ! એ તો ખરેખરો પ્રમાદજ છે તો પણ પરમેશ્વરે તો ક્ષમા
કરવી એમ મારી પ્રાર્થના છે.

વરૂણ:—આપ દયાસિંધુ છો તો આપના ભક્ત યમ ઉપર દયા કરશો.

કુબેરઃ—કૃપાસિન્ધો ! જો સૂક્ષ્મદૃષ્ટિથી વિચાર કરીએ તો આમાં યમનો લેશ પણ અપરાધ નથી એમ હું માનું છું.

શ્રીમૃત્યુંજય—એમ કેમ ? (દ્રુતવિલંબિત)

કુબેરઃ—કહ્યું હતું મુનિનારદને તમેં, વિતરવા વરદાન જવા સમે ॥
સઘળું એ કરોં યાદ વિચારશો, યમ તણો અપરાધ ન ધારશો ॥

શ્રીમૃત્યુંજય—ત્યારે તમેંજ કહી નાખોને; શું મેં કહ્યું હતું ?

કુબેર—[હાથ જોડીને] જેવી પરમેશ્વરની આજ્ઞા. (અનુષ્ટુપ્)

'મૂર્ખો દીર્ઘાયુષી કાંતો, વિદ્વાન્ અલ્પાયુ આખરે ॥
પુત્ર દેવો વિશાલાક્ષીને, ગમે તે ભલે વરે ॥'

આમ પ્રભુએ આજ્ઞા કરી હતી એમ મને યાદ છે.

શ્રીમૃત્યુંજય—એમજ આજ્ઞા કરી હતી પણ તેથી શું ?

કુબેર—તેથી નારદમુનિએ— (દોહા)

'સોળ વર્ષ આયુષ્યનો, સદ્ગુણનો ભંડાર ॥
સુત સર્વજ્ઞ થશે તને, વિશાલાક્ષિ ! નિરધાર ॥'

આ પ્રમાણે વરપ્રદાન કર્યું.

શ્રીમૃત્યુંજય—ઠીક વરદાન કર્યું પણ તેથી શું ?

કુબેર—આપ શ્રીમાનના પ્રસાદથી અને નારદમુનિના વચનથી વિશાલાક્ષી તથા મુનિમૃકંડને આ માર્કંડેય નામનો પુત્ર થયો જેને આજ સોળ વર્ષ પૂરાં થાય છે, તો આપની આજ્ઞાને અનુસરી યમેં એને પોતાની નગરીએ લઈ જવો જોઈએ તેમાં આપની આજ્ઞા મુજબ કરનાર યમનો શો અપરાધ-એ વાત મારી તો સમજમાં પણ આવી શકતી નથી.

ઇંદ્ર તથા વરૂણ—ભગવન્ ! કુબેરનું કહેવું મુનાસબ છે.

શ્રીમૃત્યુંજય—વત્સ કુબેર ! યમ ! વરુણ ! વાત તો ખરી; પણ જો આ માર્કંડેય મારા ચરણનો આશ્રય ન કરત, તેમ મહામૃત્યુંજય મંત્રનો જપ પણ ન કરતો હોત તો તો યમનો લેશ પણ અપરાધ ન ગણાત; પણ આ તો બાલપણથીજ ચાર વર્ષનો થયો ત્યારથી મારો આશ્રય લઇ બેઠો છે અને કેટલાંય વર્ષ થયાં મહામૃત્યુંજયમંત્રના જપમાં મંડયો રહ્યો છે, તેમ રાત્રી દિવસમાં એક ક્ષણ પણ મારૂં વિસ્મરણ કરતો નથી એ કંઇ તમારા બધાયની જાણ બહાર નથી. વળી લોક સાક્ષીના પુત્ર યમને—

(અનુષ્ટુપ્)

'મૃત્યુંજયમહામંત્ર-જપનાજ પ્રભાવથી ॥
સ્વલ્પાયુ હોય તે થાય, કલ્પાયુ શિવભાવથી ॥'

આ કંઇ સાંભળવામાં કે જાણવામાં પૂર્વે ન આવ્યું હોય એમ તો નજ હોય, તથાપિ એ બધું વિચાર્યા વગરજ મારા નિષેધને પણ ન ગણકારતાં આ બાલકના ગળામાં બલાત્કારથી પાશ નાખ્યો એ કંઇ યમનો જેવો તેવો અપરાધ ન કહેવાય.

(શિખરિણી)

કુબેરઃ—નથી જ્ઞાતા સર્વે અવનિમહિં સર્વજ્ઞ સુમણિ
કરે સર્વજ્ઞોને પણ અબુધ માયા તમતણી ॥
વિચારીને માયાવિલસિત બધું આપતણું; થજો
દયાસિંધુ શંભો ! યમ પર દયાદૃષ્ટિ કરજો ॥

(વૈતાળીય)

પશુઓ સઘળા છીએ અમે, પતિ છો એક સમગ્રના તમે ॥
પશુપાળ કૃપાળુતા ધરો, કરિ રક્ષા પશુતા પરી કરો ॥

શ્રીમૃત્યુંજયઃ—[સ્વગત] આ દિક્પાલોની યમ ઉપર મારો અનુગ્રહ કરાવવાની પ્રબલ પ્રાર્થના છે ત્યારે હવે અનુગ્રહ કરવોજ. [પ્રકટરીતે] હે દેવો ! કહો ત્યારે તમારી શી પ્રાર્થના છે ?

(સોરઠા)

ત્રણેદિક્પાલો—મૃત્યુંજય અમૃતાર્દ્ર, હસ્ત મસ્તકે ધરિકરી ॥
યમને સાવધ સાંદ્ર કરો, પ્રાર્થના એ ખરી ॥

(રોળા)

શ્રીમૃત્યુંજય—ઇંદ્ર વરૂણ કુબેર, પ્રાર્થના યોગ્ય પ્રમાણી
સફળ કરૂં છું આજ, તમારૂં સૌહૃદ જાણી ॥
મટે સ્વામિને શોષ, જાણી અધિકારી જનમાં ॥
હિતૈષિતા, સંતોષ પરસ્પર થાયે મનમાં ॥

તો પણ પ્રથમ તો મારે આ બાળક માર્કંડેયને વર આપવો અને તદનંતર યમનો પણ અનુગ્રહ કરવો એમ મને યુક્ત લાગે છે.

ત્રણેદેવો—[આનંદ સહિત] હા દેવદેવ ! એમજ, પ્રથમ એ બાળકને વર આપીને પછી યમનો અનુગ્રહ કરવો, એમજ અમારી પ્રાર્થના છે.

(પુષ્પિતાગ્રા)

શ્રીમૃત્યુંજય—પરમ અભય આજ વત્સ પામ્યો,
થઇ ગતચિંત નિવૃત્તિમાં વિરામ્યો ॥
મુનિવર ! વર માગજે વિવેકે,
ગણુ ન તને ન અપાય તેવું એકે ॥

[આમ બોલીને અમૃતાર્દ્ર હસ્તથી માર્કંડેયના મસ્તક ઉપર સ્પર્શ કરે છે.]

માર્કંડેય—[સાવધ થઇ ઉઠી ચારેકોર નજર ફેરવી યમને બેભાન પડેલો જોઇ, સભા મંડપમાં પોતાના માતાપિતા મૂર્છિત પડેલાં જોઇ, ખેદ સહિત મનમાં]

(અનુષ્ટુપ્)

અરે આ યમ આ ટાણે, મૂર્છા ખાઇ પડે પડે ॥
આવી દશા અનુભવે, પ્રભુની અકૃપા વડે ॥

ભલે, ત્યારે પહેલાં તો મારે યમદેવના માટેંજ પરમેશ્વરની કૃપા દૃષ્ટિ માગવી [પ્રકટરીતે]

(દ્રુતવિલંબિત)

પ્રથમ સાવધ આ યમને કરો, અભય હસ્ત શિરે યમને ધરો ॥
વર વર્યો શિવ મેં મનમાનતો, અધિક કો વર હું નથી માનતો॥

[આમ બોલીને પ્રણામ કરે છે.]

(અનુષ્ટુપ્)

ત્રણેદેવો—ધન્ય છો સર્વથા આજે, માર્કંડેય મહાશય ! ॥
ઉપકાર કરો છો જે, અપકારકનો પણ ॥

શ્રીમૃત્યુંજય—[આનંદસહિત સ્વગત] મારા ભક્તોને, અપકાર કરનાર પ્રત્યે પણ પોતે ઉપકારપરાયણજ થવું- એમ કરવુંજ શોભે. [પ્રકટરીતે] વત્સ ! માતૃદેવો ભવ, પિતૃદેવો ભવ, એ વેદની આજ્ઞા એમ બોધન કરે છે કે—માતાપિતાને વિષે દેવભાવ રાખવો; આ તો પ્રથમ તારા માતાપિતા જે બેભાન પડયાં છે તેમને સાવધ કરવાનું જાણે ભુલી જઇને યમને સાવધ કરવાની કેમ પ્રાર્થના કરે છે? એ મહોટી અપરાધપરંપરા કરનાર યમ સાથે તારે એવો શો સંબંધ છે?

માર્કંડેય—[હાથ જોડીને] ભગવન્ !

(પુષ્પિતાગ્રા)

યદિ યમભય લોકમાં ન હોય, કદિ શુભમાર્ગ ગ્રહે ન લોક કોય॥
સુકૃત યમભયે ડરી કરાય, શિવ ! યમ એમ કરી ગુરૂ ગણાય॥

ગુરૂ તો માતાપિતાની અપેક્ષાયે ગુરૂતર ગણાય, એ વાત કંઇ કોઇથી અજાણી ન હોય; એ સંબંધને લઇ મારી તેમ પ્રાર્થના છે. [આમ બોલી આંખમાં અશ્રુ આવતાં કંઇ પણ ન બોલતાં ઉભો થઇ રહ્યો.]

(અનુષ્ટુપ્)

ત્રણેદેવો—બાલ ! બાલ છતાં તું તો, ભાલમાં બાલચંદ્રવાને ॥
દેવની સહસા થાતાં, કૃપાદૃષ્ટિ થયો મહાન ॥

શ્રીમૃત્યુંજય-[સ્વગત] આ બાલકે પણ આપણને નિરૂત્તર કર્યા.

[પ્રકટરીતે] (વૈતાલીય)

પ્રથમ ત્રણ લોક પાલકે, પછીથી પ્રાર્થિત તે ય બાલકે ॥
યમને કરૂણા કરૂં ક્રમે, મનમાન્યો વર માગ જે ગમે ॥

(રોળા)

માર્કંડેય—જો વર દેવો હોય, મને માંની વરલાયક
તો યમને કરવોય, સજીવન સુરવર નાયક ! ॥
જેને લીધે મળ્યું, આપનું દર્શન દુર્લભ
સુકૃત પૂર્વનું ફળ્યું, ટળ્યું અઘ ગિરિજાવલ્લભ ! ॥
પછી માતને તાત, તણું સંજીવન કરવા
પ્રેમથી સાક્ષાત્, વરૂં છું બીજો વર આ ॥

શ્રીમૃત્યુંજય—જો એમજ તારી ઇચ્છા હોય તો લે આ પ્રથમ યમદેવનેજ જીવાડું. [આમ બોલી પોતાનો કમળદળકોમળ અમૃતરસાર્દ્ર હસ્તકમળ યમના મસ્તક ઉપર મુકે છે.]

યમઃ—[તેજ ક્ષણે શુદ્ધિમાં આવી ઉભા થઇ શ્રીમૃત્યુંજય મહેશના ચરણોમાં સાષ્ટાંગ દંડવત્ પ્રણામ કરીને.]

(ભુજંગી)

યમઃ—દયાળો ! સદા ભકતની ભીડ ટાળો,
દઇ વાંછિત પ્રીતિથી સામું ભાળો ॥

તમે પાર્વતીના પતિ આશુતોષ,
ન લેશો હદ ભક્તના કોઈ દોષ ॥

(પુષ્પિતાગ્રા)

નિખિલભુવનમાં અતિક્ષમાવાન્,
તમ સમ કોઈ ન અન્ય છે દયાવાન્ ॥
કરિ શિવ અપરાધ માફ એક,
કદિ મનમાં ધરશો ન રોષ છેક ॥
જપ જે કરતો હશે હમેશ,
શિવમૃત્યુંજય મંત્રનો મહેશ ! ॥
કહું આજ થકી નકી કદાય,
તવ આજ્ઞા વિણ મૃત્યુ ત્યાં ન જાય ॥

[આટલું બોલી ફરીથી દંડવત્ પ્રણામ કરે છે]

શ્રીમૃત્યુંજય—[ફરી તેના મસ્તક ઉપર હાથ મુકીને]

(રોળા)

ઉઠો ઉઠો યમરાજ પતિ સંયમિનીના થઈ ॥
સંભાળો સહુકાજ હાથ અધિકાર ધરો જઈ ॥
નથી મને કંઈ રોષ તમારા ઉપર દેવ ! ॥
કરે પ્રણામ, ન દોષ ગણું તેનો તતખેવ ॥
કોઈ દિવસ ના જશો ભક્ત પાંસે પરબારા ॥
નહિ અપરાધી થશો ભક્તના કદિયે મારા ॥

યમઃ—આપનું શાસન મસ્તકે ગ્રહણ કરૂં છું. [આમ બોલીને પ્રણામ કરે છે.]

ત્રણેલોકપાલ—ભગવન્ ! આ સંયમિનીપતિ ઉપર કરેલા અનુગ્રહથી આપ મહેશ્વરે અમો ત્રણેને કૃતાર્થ કર્યા. [આટલું બોલીને ત્રણે પ્રણામ કરે છે.]

શ્રીમૃત્યુંજય—જેને જેને મેં અધિકાર આપ્યા છે તે બધાય અધિકારીઓ મારા પુત્રસમાન છે, તેમના ઉપર કરાયેલો નિગ્રહ પણ અનુગ્રહજ માનવો.

સર્વેસાથે—એમજ ભગવન્! આપ કહો છો તેમજ

(આર્યા)

શ્રીમૃત્યુંજય—યમના ભય છાડી દઈ, માર્કંડેય! પ્રણયસહિત કરજે ॥
ઇંદ્ર કુબેર વરૂણને પ્રણામ, એ ત્રણ થકી તું વર વરજે ॥

માર્કંડેય:—જેવી પરમેશ્વરની આજ્ઞા. [આમ બોલી ત્રણે લોકપાલને પ્રણામ કરે છે.]

(શાર્દૂલવિક્રીડિત)

ત્રણે લોકપાલ—શ્રીમૃત્યુંજય દેવના પ્રણયથી પામી પ્રસાદાવધિ
આધિ વ્યાધિ વિમુક્તના ધરિ તરો સંસાર પાથોનિધિ ॥
થાજે દેવવિરંચિતુલ્ય વયના દીર્ઘાયુષી, પામજે
પ્રખ્યાતિ જગમાં લઈ મુખ બધાં વિશ્રાંતિમાં જામજે ॥

(સોરઠા)

શ્રીમૃત્યુંજય—કહો કહો મુનિરાજ! મૃક્‍ંડ[1]! સમય ઘણો ગયો
વિશાલાક્ષિ! તમકાજ પુત્ર તમારો આ રહ્યો ॥

(ગીતિ)

માર્કંડેય—ગુરૂએ ઉપદિષ્ટ મહા-મૃત્યુંજયમંત્રના પ્રભાવેથી ॥
મૃત્યુભયમુક્ત, કરૂં આ માર્કંડેય પ્રણામ ભાવેથી ॥

(અનુષ્ટુપ્)

માતાપિતા—વત્સ! શ્રીમન્મહા-મૃત્યુંજય દેવ પ્રસાદથી ॥
જામજે યમની સાથે મૈત્રી તારી સ્વભાવથી ॥

(કવાલી)

યમ:—કહું માતાપિતા તમને, વધારે ના કહો યમને ॥
પરમ આ મિત્ર મારો છે, તનય જે આ તમારો છે ॥
થયો જે શિવકૃપાપાત્ર, ન કેનો પ્રીતિનો પાત્ર ॥
બને આ લોકનો માન્ય, કહું માતાપિતા ધન્ય ॥

---

૧ સમુદ્ર

મૂકંડ—આ તો મ્હોટો મારો અનુગ્રહ કર્યો.

(અનુષ્ટુપ્)

શ્રીમૃત્યુંજય—અલ્પાયુમાંથી કલ્પાયુ, થયો તનય આ સમે ॥
હવે ન સર્વથા ચિંતા, બન્નેયે કરવી તમે ॥
એટલુંજ નહિં, પૂજા સ્વજન્મ_દિવસે કરે ॥
તમારા પુત્રની, તેની આયુર્વૃદ્ધિ નકી ઠરે ॥
આધિને વ્યાધિઓ સર્વે, ક્ષણમાં નાશ પામશે ॥
આ પવિત્ર ચરિત્રોને, સાંભળી કષ્ટ વામશે ॥

કહો હવે આથી વધારે તમારૂં શું પ્રિય કરૂં?

મૂકંડ—આથી અધિક મારૂં બીજું શું પ્રિય હોય—

(શાર્દૂલવિક્રીડિત)

સ્વલ્પાયુ કરૂણા કરી તનયને કલ્પાયુ આપે કર્યો,
પાછો આ અધિકાર આપી યમને સ્વસ્થાનકે સંઘયે
દેવોનેય કર્યા કૃતાર્થ સહસા ઇંદ્રાદિને ભાગ્યવાન્
લોકો આ ચરિતાવલી સુણિ થશે દીર્ઘાયુ આરોગ્ય

તથાપિ આટલું ભરતવાક્ય સિદ્ધ થાઓ—

(મંદાક્રાંતા)

વર્ષે વર્ષે જલ વરસજો મેઘ માગ્યા પ્રમાણે,
ગાયો વિપ્રો પણ સુખિ થજો સજ્જનો મોજમાણે ॥
રાજા થાજો વિજયી સુખમાં મગ્ન રહેજો પ્રજાય,
શ્રીમન્મૃત્યુંજય તણી કૃપાદૃષ્ટિથી સર્વ થાય ॥

શ્રીમૃત્યુંજય—તથાસ્તુ [આટલું બોલતાંજ જવનિકા (પરદો) પડે

ત્રીજો અંક પૂર્ણ થયો.

શ્રીમન્મહામહોપાધ્યાય મહાકવિ શંકરલાલ વિરચિત આ
માર્કંડેય નામ નાટકનું ગુજરાતી નિર્માણ સમાપ્ત થયું

